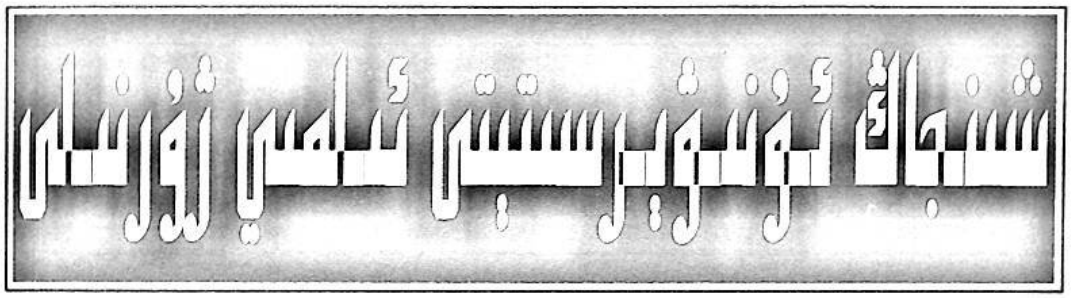
ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

3 2012

新疆大学学报
JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY
哲学社会科学维吾尔文版

(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

باش مۇھەررىر
ئابلىكىم ياسىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر
ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
بۇ سانىنىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى
«غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»نىڭ مەسئۇلى
ئابلىكىم ياسىن
«سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
تۇرسۇن قادىر
«تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
ئابدىلىم ئابدۇرېھىم
«ئەدەبىيات تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن
«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

2012 ـ يىللىق 3 ـ سان
(ئومۇمىي 131 ـ سان)

بۇ سانداكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى
ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلپىقار ئابدۇرېشىت
رۇسچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلھايات ئامانۇللا
بەت ياسىغۇچى : ئەخمەتجان ئۆمەر

تەھرىر ھەيئەتلەر

ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى
ئابلىكىم ياسىن
ئازاد رەھمىتۇللا سۇلتان
ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
ئابدۇقادىر جالالىدىن
ئابدىلىم ئابدۇرېھىم
ئابلىكىم ھەسەن
ئابدۇشۈكۈر موللاك يۇرچى
ئابدۇۋۇھلى ھامۇت
ئادىل مۇھەممەت تۇران
ئابدۇبەسىر شۇكۇرى
ئابدۇرۇسۇل كېچىكئاخۇن
ئاسىمە نىياز
پەخرىدىن ھېسامىدىن
تۇرسۇن قادىر
چىمەن نەجمىدىن
راھىلە داۋۇت ئەلچىن
شېرىن قۇربان
غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
كۇرەش مەھمۇتجان رەئىسى
مۇختەر مەخسۇت
مۇھەببەت قاسىم
ئوسمان ئىسمايىل تارىم
ئۆمەر مەھمۇت

تارىم ئۇنىۋېرسىتېتى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
33 ـيىللىق 3 ـسان(ئومۇمىي 131 ـسان) 2012 ـيىلى 9 ـ ئاي

بۇ سانىدا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق توغرىسىدا..... ئۆمەر داۋۇت (1)
«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەرلەر..... ئالىمجان مەخسۇت مىمار، ئادىلە ئالىمجان(11)
مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ مىللىيلىقى ھەققىدە..... ئەخمەت سەيدۇللا (17)
«قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسى ۋە ئۇنىڭ رېئال ئەھمىيىتى توغرىسىدا..... مەمەت موللامەت (27)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۇنۇملۇك تەمىنلەشنىڭ رولى توغرىسىدا.....
.....خەلپىدىن مۇساھىب (36)
ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش توغرىسىدا..... بۇۋەجەر مىجىت (42)
ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشى توغرىسىدا..... ئابدۇكېرىم توختاسۇن (48)

تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

« دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە دىيالېكت-شېۋىلىرىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە سېلىشتۇرما
تەتقىقات.....مۇھەببەت قاسىم (52)
ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى توغرىسىدا.....مەۋلۇدە ئەكرەم (74)
ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى
ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە..... تۇرغۇنجان ئىسلام (78)
قوموۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان..... ئىسمەت قاسىم(82)
ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرى توغرىسىدا..... زۇمرەت غاپپار(94)

ئەدەبىيات تەتقىقاتى

ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نەزەر..... گۈلنار ئۇبۇل، مەرىيەمگۈل تۇرسۇن(103)
«مەجالسۇن نەفائىس»ۋە ئەدەبىي تەخەللۇسشۇناسلىق..... ئەكبەر قادىر (110)
نەۋايىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى.....ئايگۈل ئابدۇرېھىم (115)
كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا..... ئاتىكەم ماموت (120)

قانۇنچىلىق تەتقىقاتى

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتى توغرىسىدا.....
..... تۇرسۇننىياز ساۋۇر (126)

كۈتۈپخانا تەتقىقاتى

ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۈتۈپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتى توغرىسىدا
مۇلاھىزە.....ئالىيە ئىلاخۇن (136)

ژۇرنالنىڭ ئاساسىي پارامېتىرى: CN65-1034/G4-W*1980*Q*A4*140*ug*P*¥6.00*2000*19*2012-09

新疆大学学报（哲学社会科学维吾尔文版）

第33卷第3期（总131期）　2012年 9月

目　录

西域文化研究

试论麻赫穆德·喀什葛里与接触语言学……乌买尔·达吾提(1)

《突厥语大辞典》中提到的古代城市……阿里木江·马克苏提，阿迪拉·阿里木江(11)

论文化及其民族性……艾合买提·赛都拉(17)

《福乐智慧》中的和谐思想与其现实意义……买买提·毛拉买提(27)

政治、经济与管理学研究

论我区有效供给农村公共产品的作用……海力皮丁·木沙(36)

关于提高大学生社会适应力……布瓦吉尔·米吉提(42)

论大学生人际冲突……克力木·托合逊(48)

语言与文化研究

从突厥语大词典看现代维语及其方言土语中的一些语音变化现象……

……木哈拜提·哈斯木(52)

维语和汉语中的量词比较研究……买丽旦·艾克热木(74)

浅谈关于维语人体及器官的成语，固定词组，短语，谚语等的文化特点……吐尔洪江·斯拉木(78)

谈哈密木卡姆……依斯买提·哈斯木(82)

维吾尔族民间说唱艺人调查研究……祖木拉提·哈帕尔(94)

文学研究

论维吾尔文学研究……姑丽娜尔·吾辅力，马力亚木古丽·吐尔逊(103)

纳瓦依作品《群英盛会》与文学笔名学……艾克拜尔.卡德尔(110)

论纳瓦依的作品《情之所钟》中体现的文学批评观念……阿依古力·阿不都热依木(115)

论后现代主义文学及其主要特征……阿提克木·马木提(120)

法学研究

论维吾尔民间谚语中的法律思想与法律文化……吐尔逊尼牙孜·沙吾尔(126)

图书学研究

论少数民族地区高校图书馆读者服务工作……阿丽叶木(136)

〔期刊基本参数〕：CN65-1034/G4-W*1980*Q*A_4*140*ug*P*¥6.00*2000*19*2012-09

33 ـ يىللىق 3 ـ سان　شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)　第 33 卷第 3 期
2012 ـ يىلى 9 ـ ئاي　新疆大学学报(哲学社会科学维吾尔文版)　2012 年 9月

ماقالە نومۇرى: 10 ـ 001 ـ 3 (2012) 5878 ـ 1005

مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق توغرىسىدا*

ئۆمەر داۋۇت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : بۇ ماقالىدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» ئەسىرىدە ئەكس ئەتكەن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىدىيىسى قىسقىچە سېلىشتۇرۇلىدۇ، ھەمدە ئۇنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا قوشقان مۇھىم تۆھپىسى يېغىنچاقلىنىپ، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى، دېگەن قاراش يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلىنىدۇ.

摘要： 本文对接触语言学的基本理论和麻赫穆德·喀什葛里的《突厥语大词典》中所反映的语言接触研究方面的思想及麻氏对接触语言学所做出的主要贡献进行简要比较和归纳，以求进一步佐证麻赫穆德·喀什葛里是接触语言学的奠基人的观点。

Abstract: This article attempts to contrast comparative the main theory of contact linguistics and Mahmud Kashkar`s research idea on the languages in contact in which had been expressed in his *Divanu lughatit Turk*, as well as it discuses Mahmud Kashkar`s main contributions in the contact linguistics. In doing so, it verifies Mahmud Kashkari`s role as the founder of contact linguistics.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H0　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. كىرىش سۆز

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ قىسقارتىپ ئېلىنىدۇ) نىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئىلمىي قىممىتى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەكس ئېتىدۇ. چېڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى خۇاڭ گويىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مەھمۇد كاشغەرىي يازغان «دىۋان» ئىلىم-پەن تارىخىدىكى ئابىدە، مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى خەزىنە، ئۆز كەسپىگە مەسئۇل بولۇشتىكى روھ، مۇكەممەللىكنى يارىتىشتىن بېشارەت. بۇ كىتاب يالغۇز تۈركىي تىللارنى تەتقىق قىلىش تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا تىلشۇناسلىق تارىخىدىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. »[1] مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلشۇناسلىققا قوشقان كۆرۈنەرلىك تۆھپىسى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. «ئۇ سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدە ئەڭ ئاۋۋال سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى قوللانغان ۋە تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق قانۇنىيىتىنى تۇنجى بولۇپ تېپىپ چىقىپ، تىللار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتنى بېكىتىشتەك نەزەرىيەۋى تۆھپىسى بىلەن دۇنيا سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقىغا ئاساس سالغان»[2]. بۇ مەشھۇر ئالىمنىڭ «دىۋان»دا بايان قىلىنغان تىللارنىڭ ئۇچرىشىش تەتقىقاتىغا ئائىت ئىدىيەسىنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتكەندە ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، نەزەرىمىز مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يەنە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ساھەسىگە قوشقان تۆھپىسىگە يۆتكىلىدۇ. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى چىن باۋيا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىسىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇپ، مەھمۇد كاشغەرىينى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىڭ پىشۋاسى، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ[3]. ھالبۇكى، ئاددىدن بىر نەچچە يىل ئۆتسىمۇ ئىلىم ساھەسىدە بۇ قاراشقا نىسبەتەن

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 6- ئاينىڭ 15-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئۆمەر داۋۇت (1963- يىلى 4- ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، دوكتورانت. ئۇمۇمىي تىلشۇناسلىق ئوقۇتۇشى ۋە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ھېچقانداق ئىنكاس بولمىدى. بۇ قاراشنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاش ئۈچۈن مۇنداق بىر نەچچە نۇقتا دىققەتتىمىزگە سازاۋەر بولۇشى كېرەك:

بىرىنچىدىن، مەزمۇن جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاۋۋالقى نەزەرىيە ئاساسچىلىرى ھۇمبولت (Karl Wilhelm Freiherr Von Humbolt,1767-1835)، ئاۋگۇست شلەيخىر (August Schleicher,1821-1868)، ھيوگو شۇخارت (Hugo Schuchard,1842-1927)، يوسىف ۋېندرىس (Joseph Vendryes,1875-1960)، ئېدۋارد ساپىر (Edward Sapir,1884-1939)، پالمېر (Leonard Robert Palmer) قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئاساسلىق بايانلىرى، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسىنى يارىتىۋچى ئامېرىكىلىق ۋېينرىيچ (UrielWeinreich,1926-1967)، ئېينار خوگېن (Einar Haugen,1906-1994)، فىشمەن (S.V.Fishman) قاتارلىق تىلشۇناسلارنىڭ قاراشلىرى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇش ئىنتايىن زۆرۈر. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئامېرىكىلىق تىلشۇناس دونال ۋىنفوردنىڭ «ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا مۇقەددىمە» [4] دېگەن ئەسىرى ۋە ئېلمىزدە جاڭ شىڭچۈەن ئەپەندىنىڭ يېقىندا نەشىردىن چىققان «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» [5] دېگەن ئەسىرىنى ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىنىڭ بەلگە خاراكتېرلىك ئەسىرى سۈپىتىدە ئەستايىدىل ئوقۇپ، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق توغرىسىدا تۇغرا، ئەتراپلىق ۋە ئىلمىي قاراش تۇرغۇزۇش تولىمۇ مۇھىم.

ئىككىنچىدىن، ئۇقۇم جەھەتتە، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ 19- ئەسىردىن ئىلگىرىلا بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئەمما تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىنىڭ تارقاق ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. ئەمەلىيەتتە، 11- ئەسىردە ئۆتكەن ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تەتقىقاتىنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلاپ بەرگەن.

ئۇچىنچىدىن، مەھمۇد كاشغەرىي ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى دېگەن قاراشنى ئىسپاتلاشتا «دىۋان»نى ئاساس قىلىش، يەنى «دىۋان»دىن ئېلىنغان كۆپلىگەن ئەمەلىي پاكىتلار ئارقىلىق بۇ قاراشنى مۇھاكىمە قىلىپ ئىسپاتلاشقا ھەرگىز سەل قارىماسلىق كېرەك.

تۆتىنچىدىن، تىلشۇناسلىق تارىخىدا ھۇمبولت ئومۇمىي تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە تىلنىڭ ئىجادچانلىقى، تىل بىلەن مىللەت، تىل بىلەن تەپەككۇر، تىل تىپلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇناسىپ نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. سوسسۇر ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى، تىل سىستېمىسى تەھلىلى ھەمدە تىل بىلەن نۇتۇق، سىنخرونىك ۋە دىياخرونىك تەتقىقات، ئىچكى تىلشۇناسلىق ۋە تاشقى تىلشۇناسلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى نەزەرىيەلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان[6]. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭمۇ ئۆزىگە خاس نەزەرىيە تۆپىسى يېغىنچاقلىنىشى كېرەك.

2. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتىغا قىسقىچە نەزەر

تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت نەزەرىيە ۋە كىيىنكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچلارنى باشتىن كەچۈرگەن. ئادەتتە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى 20- ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىدا شەكىللەنگەن، دەپ قارىلىدۇ. لېكىن بۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن ئىلگىرى تىللارنىڭ ئۇچرىشىش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىنمىغان دېيىشكە بولمايدۇ. ئەمەلىيەتتە 19- ئەسىردىن ئىلگىرى نۇرغۇن تىلشۇناسلار تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت مەزمۇنلار ئۇستىدە توختالغان. تىلشۇناسلىق تارىخى ۋە ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەردىن مەلۇمكى، 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ غەرب ئەللىرىدىكى بەزى تىلشۇناسلار يەنى گېرمانىيەلىك تىلشۇناس ھۇمبولت، شلەيخىر، شۇخارت، فرانسىيەلىك تىلشۇناس ۋېندرىس، رۇسىيەلىك شېربا، تروبسكىي، ياكوبسن، ئامېرىكىلىق ساپىر، ئەنگلىيەلىك پالمېر ۋە ئېلمىزدىن جاڭ شىلۇ، لو چاڭپېي قاتارلىق

تىلشۇناسلار تۇرلۈك نۇقتىدىن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، تىل ئۇيۇمى، قوش تىل قاتارلىق ساھەلەر بويىچە دەسلەپكى نەزەرىيەۋى مەسىلىلەرنى بايان قىلغان.

ئۇچراشما تىلشۇناسلىق — جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىدىن بىرى بولغان تىللارنىڭ ئۇچرىشىش نەزەرىيەسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېڭى تارماق پەن. «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» دېگەن ئاتالغۇ 1979- يىلى 6- ئايدا بېلگىيە پايتەختى بىرىۇسسېلدا ئۆتكۈزۈلگەن تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىل توقۇنۇشىغا ئائىت تۇنجى خەلقئارالىق يىغىندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ پەن نامى خەلقئارادا 30 نەچچە يىلدىن بېرى قوللىنىپ كېلىنمەكتە [7].

ياۋروپادىن ئامېرىكىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشقان يەھۇدي تىلشۇناس ۋېينرىيچ 1953- يىللا «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى» دېگەن خاس ئەسىرنى نەشر قىلدۇرغان. بۇ ئەسەردە قوش تىل، تىل ئالمىشىش، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى، تىلنىڭ يوقلىشى، تىل ئۇيۇمى، تىل دەخلى، تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش قاتارلىق بىر قاتار تىل ھادىسىلىرى بايان قىلىنغان. [8] ۋېينرىينچ يەنە بىرلا دېگۈدەك ۋاقىتتا، ئامېرىكا تىلشۇناسى دونال ۋىنفورد «ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە» (2003) دېگەن ئەسىرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭدا ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىنىڭ تارىخى، تىللارنى ساقلاپ قېلىش، كىرمە سۆزلەر، تىل بەلگىلىرىنىڭ ئالمىشىشى، قوش تىل، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى، ئىككىنچى تىلنى ئىگىلەش، تىل كۆچۈمى، ئەبجەش تىل قاتارلىق مەزمۇنلار تەپسىلي بايان قىلىنغان. ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس تېلاگىر بۇ كىتابقا بېغىشلىما يېزىپ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمي باھا بەرگەن [11] .

يېقىندا ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى لۇغىتى» (2004) دىكى «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى» دېگەن سۆزلەمدە «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان. دونال ۋىنفوردنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، «ۋېينرىيچ تۇنجى بولۇپ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تىل ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەريانلىرىنى ئوخشىمىغان تېپلارغا ئايرىغاندىن كېيىن، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق 50 نەچچە يىلدىن مۇستەقىل بىر پەننىڭ مەزمۇنى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھلىگەن [10].

20- ئەسىرنىڭ 80-90-يىللىرىدا ھەر قايسى ئەللەردىكى تىلشۇناسلىق ساھەسىدە چىققان ئەسەر ۋە ماقالىلەردە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق دېگەن ئاتالغۇ كەينى-كەينىدىن كۆرۈلۈشكە باشلىغان. بولۇپمۇ گېرمانىيە ۋە ئامېرىكىدىكى بەزى تىلشۇناسلار بۇ ئاتالغۇنى كۆپ قېتىم ئىشلەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسي نەزەرىيەسى تەدرىجي پىشىپ يېتىلگەن. 21- ئەسىردىن كېيىن ھەر قايسى ئەللەردە نەشر قىلىنغان تىلشۇناسلىق ئەسەرلىرىدە «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» دېگەن ئاتالغۇ كەڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان.

«ئوكسفورد ئەمەلىي تىلشۇناسلىق قوللانمىسى» (2002) دېگەن كىتابقا ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئېنىقلىمىسى ۋە ئاساسي قائىدىلىرى مەخسۇس بايان قىلىنغان ماقالىلەر كىرگۈزۈلگەن. يېقىندا، ئامېرىكا تىلشۇناسى دونال ۋىنفورد «ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىغا مۇقەددىمە» (2003) دېگەن ئەسىرنى نەشر قىلدۇرغان. ئۇنىڭدا ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىنىڭ تارىخى، تىللارنى ساقلاپ قېلىش، كىرمە سۆزلەر، تىل بەلگىلىرىنىڭ ئالمىشىشى، قوش تىل، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىشى، ئىككىنچى تىلنى ئىگىلەش، تىل كۆچۈمى، ئەبجەش تىل قاتارلىق مەزمۇنلار تەپسىلي بايان قىلىنغان. ئەنگلىيەلىك تىلشۇناس تېلاگىر بۇ كىتابقا بېغىشلىما يېزىپ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمي باھا بەرگەن [11] .

يېقىندا ئىنگلىزچە نەشر قىلىنغان «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى لۇغىتى» (2004) دىكى «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى» دېگەن سۆزلەمدە «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان. دونال ۋىنفوردنىڭ بايانىغا ئاساسلانغاندا، «ۋېينرىيچ تۇنجى بولۇپ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تىل ئۆزگىرىشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەريانلىرىنى ئوخشىمىغان تېپلارغا ئايرىغاندىن كېيىن، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق 50 نەچچە يىلدىن

بەرى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، ھەمدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخى، دائىرىسى ۋە مەزمۇنىنى دىياخرونىك ۋە سىنخرونىك نۇقتىلاردىن تونۇشتۇردى»[12].

ئېلىمىزدە 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدىن كېيىن ۋېي جىچياڭ، ۋۇ تيېپىڭ، جاۋ جيې قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق دېگەن ئاتالغۇ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ۋە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئەسەرلەر ئارقا-ئارقىدىن نەشر قىلىندى. ئالايلۇق، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جاڭ شىڭچۇەننىڭ ئەسىرىدىن باشقا يەنە چېن باۋيا يازغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىل ئۆيۈمى» [13]، يۇەن يەن يازغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىللارنىڭ ئۆزگىرىشى» [14]، شۆ سەيدې يازغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تىللارنى سېلىشتۇرۇش» [15]، چۈ جيايەن، يوۋ رۇجيې تۇزگەن «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى» [16] قاتارلىق ئەسەرلەر نەشر قىلىندى ھەمدە «تىل تەسرىنىڭ تىل ئۆزگىرىشىگە بولغان تەسىرى» [17] قاتارلىق نۇرغۇن ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. بۇلاردىن باشقا يەنە چېن يۇەن تۇزگەن «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقى» [18]، دەي چىڭشيا تۇزگەن «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» [19]، جۇ ۋەنجىڭ تۇزگەن «جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىدىن ئومۇمىي بايان» [20] قاتارلىق جەمئىيەت تىلشۇناسلىقىغا ئائىت ئەسەرلەردە ۋە يې فېيشىڭ، شۇ توڭچياڭ تۇزگەن «تىلشۇناسلىقتىن ئوچېركلار» [21] قاتارلىق ئومۇمىي تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلەردە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى مەخسۇس بابلار بويىچە بايان قىلىنغان. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، چەت ئەللەر ۋە ئېلىمىزدە ئۇچراشما تىلشۇناسلىق تەتقىقاتى بارغانسېرى كۆچىيىپ راۋاجلانغان. ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ـــ مىللەت، مەدەنىيەت، تىللارنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىشى ۋە تەسىردە كېلىپ چىقىدىغان تۈرلۈك تىل ھادىسىلىرىنى ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىدىغان تىلشۇناسلىقنىڭ تارماق پېنى. ئۇ بۇگۈنكى كۈندە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا تىلشۇناسلىق ساھەسىدە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان قىزىق تارماق پەنگە ئايلاندى [22]. ئېلىمىز كۆپ مىللەت، كۆپ مەدەنىيەت ۋە كۆپ تىلغا ئىگە دۆلەت. تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىغا ئائىت نەزەرىيەنى چەت ئەللەرنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق پېنىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشىگە ماسلاشتۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئېلىمىز تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىنىڭ نەزەرىيە ۋە ئۇسۇللىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەلىرىنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىش، توغرا چۈشىنىش، چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىش ۋە مۇۋاپىق قوللىنىشىمىزغا تۇغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەدىمكىلەرنىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتى ھەققىدىكى ئىدىيەسى ۋە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرىنى، بولۇپمۇ مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئىدىيەسى ۋە قوشقان تۆھپىسىنى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىش ۋە يېڭىچاقلاش تولىمۇ زۆرۈر.

3. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئالاقىدار ئىدىيەسى

ئادەتتە، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تەتقىقات تارىخى تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ ۋە بۇ ھەقتىكى بىلىش 19- ئەسىردە باشلانغان، دەپ قارىلىدۇ [23]. ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاۋۋالقى نەزەرىيە ئاساسچىلىرى، دەپ بايان قىلىنغان ھۇمبولت، شىلەيخېر قاتارلىق ئالىملار ئۆز نۆۋىتىدە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي ياۋروپا ئالىملىرىدىن 700 يىل ئىلگىرىلا تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتقا كىرىشكەن. ھەتتا ئۇنىڭ بەزى ئىدىيەسى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسىنى ياراتقان ئامېرىكىلىق تىلشۇناس ۋېينرىيچنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىدىن تەخمىنەن 800 يىل بۇرۇن شەكىللەنگەن ۋە ئەينى دەۋر تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا ئەملىيلەشتۈرۈلگەن.

مەلۇمكى، سېلىشتۇرۇش ـــ ئىنسانلارنىڭ

شەيئىلەرنى بىلدۈش ۋە تەتقىق قىلىشىدىكى بىر ئاساسىي ئۇسۇل، سېلىشتۇرۇغاندىلا پەرقنى تاپقىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى يېتەرلىك ھالدا دەلىللەش ئۈچۈن ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «دىۋان»ىدا ئەكس ئەتكەن ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئىدىيەسىنى قىسقىچە سېلىشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىنى دەسلەپ بايان قىلغان ھۇمبولت، شلەيخەر، شۇخارت قاتارلىق ئالىملار تىللارنىڭ ئەبجەشلىشى، تىل ئۇيۇمى، قوش تىل قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغان. بۇلار كېيىنكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسىگە مەلۇم جەھەتتىن ئاساس سالغان ۋەيناريچ ۋە كېيىنكى دونال ۋىنفوردنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ھەقىقىي پەن سۈپىتىدە ئۆز نەزەرىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسلانغاندا، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى مۇنداق مەزمۇن ۋە تەتقىقات دائىرىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچىدىن، تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش. بۇ سۆز قوبۇل قىلىش سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ جەريانى ۋە باشقا تىل ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، قوش تىل. بۇ قوش تىل ئاتالغۇسى، ئۇنىڭ سەۋەبى، ئۆلچىمى، تۈرى، رولى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، كۆپ تىللىق ھادىسە. بۇ كۆپ تىل ۋە ئۇنىڭ رولى، كۆپ تىل ئۆگىنىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ تۆتىنچىدىن، تىل ئالمىشىش. بۇ تىل ئالمىشىنىڭ تىپلىرى ۋە جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بەشىنچىدىن، تىلنى ئەبجەش قوللىنىش؛ ئالتىنچىدىن، تىل ئۇيۇمى؛ يەتتىنچىدىن، تىل دەخلى؛ سەككىزىنچىدىن، تىللارنىڭ قوشۇلۇشى؛ توققۇزىنچىدىن، تىلنى ساقلاش؛ ئونىنچىدىن، تىللارنىڭ يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت. بۇلار بىلەن بىرگە تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشى بىلەن كۆرۈلىدىغان تىل تەسىرى دېگەن ئۇقۇمۇ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق نەزەرىيەسى دائىرىسىدىكى مۇھىم مەسىلە بولۇپ، يۇقىرىقى ھەرقايسى مەزمۇنلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن.

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت ئىدىيەسىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچىسى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى نۇقتىسىدىن تىل ھادىسىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشمۇ سۆزلەردىكى تاۋۇش ماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ «دىۋان» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «‹تۈركىي تىل› تەركىبىدە ‹ھ› كېلىدىغان ھېچقانداق سۆز يوق، بۇ تاۋۇش گاھىدا خوتەنلىكلەرنىڭ تىلىدا ئۇچرايدۇ، چۈنكى، خوتەن تىلىدا ھىندى تىلىنىڭ تەسىرى بار، كەنجەك تىلىدىمۇ ‹ھ› تاۋۇشى ئۇچرايدۇ، چۈنكى كەنجەك تىلىمۇ ساپ تۈركچە ئەمەس؛ يەنە خوتەنلىكلەر بىلەن كەنجەكلەر سۆز بېشىدىكى ‹ A-ئەلىف›نى ‹ھ› غا ئالماشتۇرىدۇ» [24]. ئۇلاردىكى ماسلىقنى مۇنداق كۆرسىتىش مۇمكىن:

خاقانىيە تۈرك تىلى	خوتەن، كەنجەك تىلى	ھازىرقى ئۇيغۇرچە مەنىسى
Ata	Hata	ئاتا
Ana	Hana	ئانا

مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قارىشىچە، خوتەنلىكلەر ۋە كەنجەكلەر تۈركىي تىللاردا يوق ‹ھ› تاۋۇشىنى كىرگۈزگەنلىكى ئۇچۇن تۈركلەردىن ھېسابلانمىغان [25]. بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردىكى تۈركىي تىللار بىلەن ھىندى ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا كىرىدىغان خوتەن ساك تىلىدىكى يۇقىرىقىدەك ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرىگە باغلاپ چۈشەندۈرگەن. تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىكى بۇ خىل ئەھۋال 19- ئەسىردىكى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى نەزەرىيەچىلىرىمۇ توختالمىغان مەسىلە ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ئۆلچەملىك تىل، قوش تىل، تىللارنىڭ ئەبجەشلىشى توغرىلىق بەزى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «دىۋان» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ

بىر تىلنىلا بىلىپ، پارسىلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان خوتەن خەلقلىرىنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق» [26]. بۇ يەردىكى «ئەڭ ئوچۇق ۋە تۇغرا تىل» دېگىنى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى «ئۆلچەملىك تىل»، «ئەدەبىي تىل» دېگەن ئۇقۇمغا، «ئىككى تىل» هازىرقى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى «قوش تىل» غا، «تىلدىكى بۇزۇقلۇق» بولسا هازىرقى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى «تىللارنىڭ ئەبجەشلىشى» يەنى 合语言混 دېگەن ئۇقۇمغا تۇغرا كېلىدۇ. دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي گەرچە هازىرقى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكىدەك ئاتالغۇلارنى ئىشلەتمىسىمۇ، ئەمما شۇ دەۋرگە لايىق ئاددىي ئاتالغۇلار ئارقىلىق ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتىكى ئاساسىي ئۇقۇم ۋە قاراشلارنى خېلىلا روشەن چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوش تىللىق هادىسە ۋە تىللارنىڭ ئەبجەشلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنىڭ چەت ئەللىكلەر ياكى ئىككىنچى تىل ئىگىلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىش ياكى ئارىلىشىپ ياشاش ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگەن.

ئۇچىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدا كۆرۈلىدىغان تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش، جۈملىدىن «كىرمە سۆز» مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغان. جۈملىدىن «دىۋان» نىڭ كىرىش قىسمىدا «تۈركىي تىللارغا كېيىن كىرگەن سۆزلەرنى يازمىدىم» دەپ كۆرسىتىدۇ [27]. بۇنىڭدىن شۇنىسى ئېنىقكى، مەھمۇد كاشغەرىي ئون نەچچە يىل دالا تەكشۈرۈپ توپلىغان سۆزلەردىن قايسىسىنىڭ كىرمە سۆز، قايسىسىنىڭ تۈركىي سۆز ئىكەنلىكىگە توغرا ۋە ئىلمىي قاراشتا بولغان؛ ئەگەر بۇ هەقتە ئۆلچەم بېكىتمىگەن بولسا، «دىۋان»دەك يىرىك ئەسەردىكى سۆزلەرنى ئىلمىي ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلالىشى قىيىن بولاتتى.

تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ئەينى دەۋردىكى قوش تىللىق هادىسە ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى، قوش تىل ئۆگىنىش مەسىلىلىرى ئۈستىدە توختالغان. ئەينى دەۋردە «قارا خانىيلار قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، شەرقتىن ئەرەب-ئىسلام ئىمپېرىيەسىگە تەسىر كۆرسەتكەنىدى. 11-ئەسىر شارائىتىدا، گەرچە سالجۇقىيلار ئەرەب خەلىپىلىكىدە زور تەسىرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قارا خانىيلارنىڭ تۆۋزۇمى سامانىيلار ۋە سالجۇقىيلارنىڭكىدىن ئىلغارراق ئىدى. ئەينى دەۋردىكى سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنىيەت مۇھىتى ئەرەب هۆكۈمران دائىرىلىرىنىمۇ، سىياسىي مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىمۇ، هەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە هاجەتمەن قىلدى» [28]. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا ئەنە شۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركىلەرگە يېقىنلىشىش ئۈچۈن ئۇلار (ئەرەبلەر) گە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق»لىقىنى، تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئەرەب-ئىسلام دۇنياسىدا تۈركىي تىلنى ئىككىنچى تىل قاتارىدا ئۆگىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئەھمىيىتىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ[29]. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ «دىۋان»نى شۇنىڭغا مۇناسىپ ئەڭ يېڭى ئۇسۇللار بىلەن تۈزگەنلىكىنى مۇنداق ئىخچام بايان قىلىدۇ: «سۆزلەرنى ئاسان تېپىشنى ۋە كىشىلەرنىڭ قىزىقىشىنى نەزەردە تۇتۇپ ئىخچاملاشتۇردۇم، ئىشلىتىلمەيدىغانلىرىنى تاشلىدىم، ئالمىنىڭ بۇ ئۇسۇلى بۇگۈنكى دەۋردىكى قوش تىل ئوقۇتۇشىدا مەلۇم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتا قوشقان ئاساسلىق تۆھپىسى

مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى هەققىدىكى تەتقىقاتى بىلەن ياۋروپالىقلاردىن 8-9 ئەسىر بۇرۇن ئۇچراشما تىلشۇناسلىقتا ئاساس سالغان. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋان»ى ئۇچراشما

تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇل تېشى ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۇقەددىمە قىسمى ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى بەلگە خاراكتېرلىك نادىر ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىغا ئائىت ئىدىيەسىنى ئەستايىدىل يېغىنچاقلىغان ۋە تەھلىل قىلغاندا ھەمدە ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي نەزەرىيەسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ تۆھپىسىنى مۇنداق بىر قانچە جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۇرۇش مۇمكىن:

بىرىنچىسى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مەنبەداش تەركىبلەرنىڭ جەزملەشتۈرگەندە بىر قەدەر جانلىق ۋە ئۆزگىچە ئۆلچەم قوللانغان. ئۇ «دىۋان»دا دىيالېكت ۋە قېرىنداش تىللار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى، قوش تىل ۋە ئۇنىڭ دەخلى، تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىق ھادىسىلەرنى ئىنچىكە مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ ماسلىق مۇناسىۋىتىنى مەنبەداشلىقنى جەزملەشتۈرۈشتىكى بىردىنبىر ئۆلچەم قىلمىغان. ئۇنىڭ مەنبەداشلىقنى جەزملەشتۈرۈشى مەدەنىيەت ۋە مىللەت جەھەتتىكى دەلىل-ئىسپاتلارنىمۇ ئاساس قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىي جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشى، مەدەنىيەت ۋە جۇغراپىيەنىڭ تىل ھەم دىيالېكتقا كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە دىققەت قىلغان. ئۇ يەنە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئەھۋالىغا دىققەت قىلغان ھەمدە تۈركىي تىللارنىڭ باشقا تىللار جۈملىدىن خەنزۇ تىلى، پارس تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىق تىللار بىلەن ئۇچرىشىش ئەھۋالىنى خاتىرىلىگەن. بۇلار مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەنبەداش تەركىبلەرنى بېكىتىشتىكى قوشۇمچە ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ [31].

ئىككىنچى، ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى ئاساسچىلىرى دەپ قارالغان ئالىملارغا سېلىشتۇرغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە قوش تىل ھادىسىسىنى كۆپ نۇقتىدىن ئەتراپلىق كۆزەتكەن ۋە مۇھاكىمە قىلغان. «19- ئەسىردىكى ياۋروپا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىرى ھەم ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ دەسلەپكى نەزەرىيەلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلاردىن ھۇمبولت، شىلەيخېر قاتارلىق ئالىملارنىڭ تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقى بىلەنلا گىرىك، لاتىن تىللىرىنىڭ مەنبەداشلىقىنى جەزملەشتۈرۈشى مېتودولوگىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا تولۇق بولمىغان. ھازىر بىز باسقۇچلۇق تەھلىل ئۇسۇلى ئارقىلىق سانسكرىت تىلىنى گىرىك تىلى ۋە لاتىن تىلى بىلەن مەنبەداشلىققا ئىگە، دېگەن يەكۈننى چىقىرىمىز. بۇنىڭ بىلەن 19- ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئۇسۇلى تولۇق بولغان دېگىلى بولمايدۇ»[32]. مەھمۇد كاشغەرىي تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقى بويىچىلا مەنبەداشلىققا ھۆكۈم چىقارمىغان. «ئۇنىڭ ئۆلچىمى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا دىققەت قىلىش ۋە قوش تىللىق ھادىسىلەرنى كۆزىتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىكى يادرولۇق مەسىلە يەنى قوش تىللىق ھادىسىنى مۇھاكىمە قىلغان. لېكىن قەدىمكى گىرىك، رىم دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىملار ئوخشاش تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى، قوش تىل، تاۋۇش ماسلىقى ۋە مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە مەھمۇد كاشغەرىيدەك پىكىر يۈرگۈزمىگەن. ھەتتا، 19- ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەسىدىمۇ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى، قوش تىل، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىقى ۋە مەنبەداشلىق ئۈستىدە ئەستايىدىل مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلمىگەن. ھازىرقى زامان تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتتىن مەلۇمكى، قوش تىللىق ھادىسە تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىدىكى ھالقىلىق مەسىلە، شۇنداقلا تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلىشىدە چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىدىغان مۇھىم تېما. بۇ جەھەتتە شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى تەتقىقاتىنىڭ پىشۇالىرىدىن بىرى»[33].

ئۈچىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي قوش تىل ئوقۇتۇشى يەنى تۈركىي تىلنى چەت ئەل تىلى قاتارىدا ئوقۇتۇش توغرىسىدىكى مېتودىنى تۇنجى بايان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تۈركىي تىلدا سۆزلەرنىڭ قانداق ياسىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ

ئۆتكەن ۋە سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىغا دائىر مەلۇماتلارغا ئالاھىدە دىققەت قىلغان [34].

تۆتىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ئوتتۇرىغا قويغان «تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشىمۇ تاۋۇشلاردىكى ماسلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەن قاراش ئەينى دەۋردىلا ئەمەس، 19- ئەسىر تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىدا يېڭى بىر نەزەرىيە ھېسابلىنىدۇ.

بەشىنچى، مەھمۇد كاشغەرىي ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىقىنىڭ تەتقىقات مەزمۇنلىرىدىن بولغان «تىل دەخلى»، ئۇستىدە تەپسىلىي توختالغان. «مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قارىشىچە، پارسلار بىلەن ئارىلاشمىغان، چەت ئەللىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمىغان ۋە تۇركىي تىلدىن باشقا تىل بىلمەيدىغانلارنىڭ تىلى ئەڭ ساپ، ئەڭ ئوچۇق ۋە ئەڭ تۇغرا تۇركىي تىلدۇر. سوغداق، كەنچەك ۋە ئارغۇ قەبىلىلىرىدەك ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغانلارنىڭ تىلى بۇزۇلغان تىلدۇر. تولا بېرىش-كېلىش قىلىپ چەت ئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن خوتەنلىكلەرنىڭ ئايرىم تىلى ۋە يېزىقى بار، تۇركىي تىلدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ» [35]. ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىقىنىڭ قارىشىچە، تىل دەخلى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، قوش تىللىق كىشىلەرنىڭ نۇتقىدا ئۆلچەملىك تىلدىن چەتنەپ كېتىدىغان ئەھۋالدۇر. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «ئىككى تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغانلارنىڭ تىلى بۇزۇلغان تىلدۇر» دېگەن بايانى ئەمەلىيەتتە دەل «تىل دەخلى» بولۇپ، بۇ ئەھۋالنى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئىككىنچى تىلنى ئىشلەتكۈچىلەر ياكى شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلاش ياشايدىغانلارنىڭ نۇتقىدا ئۇچرىتىش مۇمكىن.

لۇشۇن ئەپەندى «ئەسلىي يەر يۈزىدە يول يوق ئىدى، كىشىلەر يول مېڭىشقا باشلىغاندىن كېيىن يول پەيدا بولغان» دەيدۇ. مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرىي تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتىنىڭ تۇنجى قەدىمىنى باسقان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىلىم ساھەسىدە يول پەيدا بولغان. تۇركىي تىللار بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە رىقابىتى 10- ئەسىردىلا باشلانغان. ئەينى ۋاقىتتا ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا سافاۋىي خاندانلىقى، سامانىيلار خاندانلىقى قاتارلىق فېئودالىق سۇيۇرغال ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەن. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ ھاكىمىيەتلەر ئۇيغۇر ۋە باشقا تۇركىي مىللەتلەر قۇرغان سالجۇقىيلار خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن ئالماشقان. نەتىجىدە ئەرەب خەلىپىسىنىڭ پايتەختى باغدادتا ئەڭ تەسىر كۈچكە ئىگە بولغىنى ئاۋۋال ئەرەبلەر، كېيىن پارسلار، ئەڭ ئاخىرىدا تۇركلەر بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. مەھمۇد كاشغەرىي ئەنە شۇنداق «تەڭرى دۆلەت قۇياشىنى تۇركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغان ۋە پەلەكنىمۇ شۇلار ئۇستىدە چۆرگىلەتكەن» [36] دەۋردە «تۇركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش چېپىپ كېتىۋاتقان» لىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئالەمشۇمۇل ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نى يازغان. ناھايىتى ئېنىقكى، مەھمۇد كاشغەرىينىڭ بۇ ئەسىرنى يېزىشتىكى مەقسىتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەرەبلەر ۋە تۇركىي تىلنى بىلمەيدىغانلارغا تۇركىي تىلنىڭ كۈچىنى نامايان قىلىشتىن ئىبارەت. ھالبۇكى، ئۇنىڭ تېخىمۇ زور تىلشۇناسلىق قىممىتى شۇ يەردىكى، «دىۋان»دا تۇركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلى تۇنجى قېتىم سېلىشتۇرۇلۇپ، ئىككى تىلنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرى ھەققىدىكى تەتقىقات باشلاپ بېرىلگەن [37].

ھەرقانداق دەريا باش ئېقىن ۋە ئۇنىڭغا ئىلگىرى-كېيىن قوشۇلىدىغان چوڭ-كىچىك ئېقىن بىلەن ھاسىل بولىدۇ ۋە زورىيىپ بارىدۇ. تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقات نۇرغۇن ئىدىيە ۋە قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە تۇرتكىسىدە زورىيىپ بۇگۈنكى كۈندىكى «ئۇچراشما تىلشۇناسلىق» دېگەن پەن بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇ پەن ساھەسىدىكى ئەھۋالنى يۇقىرىدىكىدەك مەلۇم بىر دەريانىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئوخشىتىپ بايان قىلىش مۇمكىن. يەنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى

ئىدىيەسى ۋە ئاساسلىق تۆھپىسى ئۇچراشما تىلشۇناسلىق پەننىنىڭ باش ئېقىنى بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھۆمبولت، شىلەيخىر قاتارلىق تىلشۇناسلارنىڭ ئالاقىدار قاراشلىرى ۋە نەزەرىيەلىرى بۇ باش ئېقىنغا قوشۇلغان چوڭ-كىچىك ئېقىنلار ھېسابلىنىدۇ. شۇنداقلا، كېيىنكى ۋېينرىيچ، ۋىنفورد دونالد قاتارلىق زامانىۋى ئۇچراشما تىلشۇناسلارنىڭ نەزەرىيەلىرى بۇ ئېقىننىڭ زورىيىپ دەريا‌غا ئايلىنىشىدا مۇھىم بولغان نەزەرىيە ھېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئالاقىدار ئىدىيەسى ۋە نەتىجىسى دەۋر چەكلىملىكى تۈپەيلىدىن كېيىنكى تىل تەتقىقاتىغا، بولۇپمۇ 19- ئەسىردىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىرىنىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى تەتقىقاتىغا تەسىر كۆرسىتەلمىگەن. لېكىن، ئۇنىڭ تىللارنىڭ ئۇچرىشىشىغا ئائىت تەتقىقات ئىدىيەسىنى ھۆمبولت، شىلەيخىر قاتارلىق ئالىملارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ھەتتا ھازىرقى زامان ئۇچراشما تىلشۇناسلىرىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولغان ۋېينرىيچنىڭ نەزەرىيەسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا خېلى كۆپ ئوخشاشلىقلا ئىگە. مانا بۇ مەھمۇد كاشغەرىنى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى دېيىشىمىزدىكى مۇھىم دەلىل.

5. قىسقىچە خۇلاسە

«دىۋان»دىن مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرىي تىلشۇناسلىققا، جۈملىدىن ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا زور تۆھپە قوشقان. بۇنى يۇقىرىقى بايان ۋە مۇلاھىزىلەردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ۋەھالەنكى، مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىققا قوشقان تۆھپىسى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكىنى يەنىمۇ يېتەرلىك ئىسپاتلار بىلەن دەللىلەشتە، بۇ ھەقتىكى ماكرو ۋە مىكرو تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش تولىمۇ زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكى ئىلمىزدە ۋە خەلقئارادا تېزرەك ئېتىراپ قىلىنىپ، تىلشۇناسلىق تارىخىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئالالايدۇ. بىزمۇ ئۇنىڭ ئۇچراشما تىلشۇناسلىق ئىدىيەسىگە تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ۋارىسلىق قىلغان بولىمىز.

يېتەكچى ئوقۇتقۇچۇم، پىروفېسسور ئارسلان ئابدۇللانىڭ «غەربىي دىيارىدىكى تىللارنىڭ ئۇچرىشىشى ۋە تەسىرى» دېگەن دەرسىنى ئوقۇش جەريانىدا، بۇ ماقالە ئۇچۇن كۆپ بىلىم ۋە ئىلھام ئالدىم. بۇ يەردە ئۇنىڭغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

ئىزاھلار

[1] خۇاڭ گويىڭ: «ئابىدە، خەزىنە ۋە بېشارەت»، شىنجاڭ ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتى تۈزگەن : «مەھمۇد قەشقەرىي ۋە تۈركىي تىللار دىۋانى» (ماقالىلەر توپلىمى)غا كىرگۈزۈلگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2008- يىلى 158-،161- بەتلەر.

[2]乌买尔·达吾提：《麻赫穆德·喀什葛里与比较语言学》，新疆大学学报，2011（3）.

[3][33]陈保亚：《麻赫穆德·喀什葛里在历史语言学上的两个贡献》，新疆大学学报，2006 (4) .

[4][12] Winford Donal An Introduction to Contact Linguistics, Blackwell publishing, 2003。

[5][7][9][10][11] [22] 张兴权：《接触语言学》，北京:商务印书馆，2012，前言，4，5，6，7，199页.

[6]王远新：《语言理论与语言学方法论》，北京:教育科学出版社，2006，68，102.

[8]Weinreich,Urier1966 (New York) Languages in Contact: Finding and Problems, London the Hugue Paris:Mounton & CO.

[13][32] 陈保亚：《论语言接触与语言联盟》，北京 :语文出版社，1996，107 .

[14]袁焱：《语言接触与语言演变》，北京:民族出版社，2001.

[15]薛才德：《语言接触与语言比较》，上海:学林出版社.

[16]邹嘉彦，游汝杰：《语言接触论集》，上海:上海教育出版社，2004.
[17] [23][吴安其：《语言接触对语言演变的影响》，民族语文 2004 （1）.
[18]陈原：《社会语言学》，北京:商务印书馆，2000.
[19]戴庆夏：《社会语言学》，北京：商务印书馆，2004.
[20]祝畹瑾：《社会语言学概论》，长沙:湖南教育出版社，1992.
[21]叶蜚声，徐通锵：《语言学纲要》，北京:北京大学出版社，1997.
[24][25][26][27][28] [29] [30][36] مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، ئۇرۇمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008- يىلى، 1- توم. 26-، 27-، 32-، 7-، 8-، 1-، 6-، 4-بەتلەر.
[31] ئۆمەر داۋۇت، «تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2009- يىللىق 3- سان.
[34] «دىۋان» 1- توم، ‹yanidi› سۆزلىمىگە قارالسۇن.
[35] شۇكرۇ خالۇق ئاكالىن:«مىك يىل بۇرۇن، مىك يىل كېيىن: مەھمۇد كاشغەرىي ۋە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»»، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، ئەركىن ئارىز تەرجىمىسى، 2009- يىلى. 81-، 82- بەتلەر.
[37]阿尔斯兰·阿布都拉：《西域语言的接触与影响》，国家社科基金结项成果（电子版）2012。

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 6 ـ 011 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەرلەر*

ئالىمجان مەخسۇت مىمار، ئادىلە ئالىمجان

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىناكارلىق ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830008)

قىسقىچە مەزمۇنى : 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت كاشغەرىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار، بۇ رايونلاردىكى شەھەرلەر، مۇھىم يېزا ـ قىشلاقلار، قاتناش تۈگۈنلىرى ۋە تاغ ـ ئىدىرلارغا مۇناسىۋەتلىك ناملارنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك تونۇشتۇرۇشلار بېرىلگەن. ھەتتا بەزى تارىخىي ۋەقەلەرگە بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا يەنە بەزى يەر ـ جاي نامليرىمۇ ھېكايە قىلىنغان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مادديي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ماتېرىياللار خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، «دىۋان»دا يەنە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ۋە ئۇنى پىشىشقىلاپ ئىشلەش ئۇسۇللىرى، مۇزىكا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ئولتۇراق ئويلىرى، قەلئە ـ سېپىللىرى قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخنى چۈشىنىمىزدە كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە، «دىۋان»دىكى شەھەرگە ئائىت بايانلاردىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا نۇرغۇنلىغان شەھەرلەرنى بىنا قىلغانلىقى ۋە شەھەر بىنا قىلىشتا ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ.

摘要： 麻赫穆德·喀什喝里的名著《突厥语大辞典》中记述了当时突厥一些部落居住的地区及其四界，对这些地区内的城市、重要村镇、交通枢纽和山川的名称都有介绍，甚至还结合某一历史事件举出了与一些地名有关的传闻掌故。并提到了许多当时维吾尔人和其他突厥部落人民的物质及文化生活有关的重要资料。此外，词典中还讲到突厥各部落人民喜爱的食品饮料及其制作加工方法，提到乐器、居室、城郭的形制等等。这一些对于了解当时突厥人的日常生活，都是不可缺少的材料。本文简要的论述了《突厥语大辞典》提到的维吾尔人在中亚地区建成的城市以及城市建设中的积极作用。

Abstract: The masterpiece of Mahmud al-Kashgari — "Compendium of the Turkic Dialects", contains a lot of information such as: some Turkic tribes and their surroundings, names of their cities, strongholds, transport hubs and landscapes. Also, some of the important historical events are combined and introduced with names of places. It also provides us with some clues of cultural and material exchanges between Uyghur people and other Turkic tribes. Besides, it also introduces recipes of Turkic peoples' favorite foods and beverages, their musical instruments, room decorations and arts on the city walls. It is strongly believed that this dictionary provides essential information to help us discover their daily routine at that time. This thesis introduces ancient cities which had been built by Uyghur people around Central Asia, and their positive contributions in those cities.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: K928.70　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. سۆز بېشى

ھازىرقى چوڭ شەھەرلەر ۋە ياكى كىچىك شەھەرلەر بولۇپ ئەسلىدىنلا شەھەر بولماستىن

* بۇ ماقالە 2011 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئالىمجان مەخسۇت (1957 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ماگىستىرانت يېتەكچىسى، بىناكارلىق نەزەرىيەسى ۋە تارىخى، يەرلىك بىناكارلىق تارىخى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

كىچىك بىر كەنتتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ كىچىك كەنتلەر كۆپ ئەسىرلىك تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ ئېشىشى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، بازارلارنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەمدە تەدرىجىي سانائەت، ئىلىم ـ پەن، مەدەنىي مائارىپ، ئۇچۇر، بازار، پۇل مۇئامىلە، قاتناش ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەت قاتارلىق ساھەلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە كەنتلەر يېزىغا، يېزىلار بازارغا، بازارلار كىچىك شەھەرگە، كىچىك شەھەرلەر چوڭ شەھەرگە تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، لېكىن بۇ شەھەلەر نۇرغۇن ئىچكى-تاشقى سەۋەبلەر ۋە ھەر خىل تەبىئىي ۋە سۇنئىي ئامىللار تۈپەيلىدىن خارابلاشقان، بۇ تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىدۇر. 11- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇت كاشغەرىنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »تە قاراخانىيلار تېررىتورىيەسى تەۋسىدە بارلىققا كەلگەن شەھەرلەردىن 30 نەچچىسى بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىساد، سودا ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بېشبالىق، قوچۇ، قەشقەر، ئۇدۇن، بالاساغۇن، بۇخارا، تاشكەنت(شاش)، سەمەرقەنتتىن ئىبارەت بىرقانچە چوڭ شەھەر ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلغان. بۇلاردىن بەزىلىرى خارابىيلىققا ئايلانغان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھېلىـھەم ئىقتىساد تەرەققىي تاپقان، مەدەنىيەت گۈللەنگەن، سودا-سېتىق رونىاق تاپقان، شەھەر قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى تاكامۇللاشقان، كىشىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدىغان ئاۋات مەركىزىي شەھەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

بۇيۇك دۇنياۋى ئەسەر «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ كىرىش سۆزىدە « «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» ئەرەبلەرنىڭ تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىشى ئۈچۈنلا تۈزۈلگەن ئاددىي سېلىشتۇرما لۇغەت بولماستىن، بەلكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم-پەن، ساھالىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ھاكىمىيەت، سىياسەت يۈرگۈزۈش تەدبىرلىرىنى، پەلسەپەۋى، ئەخلاقىي چۈشەنچىلىرىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى باي تىل ماتېرىياللىرى ئارقىلىق تونۇشتۇرىدىغان مۇكەممەل قامۇستۇر»(I تۇم كىرىش سۆز 18-بەت) دەپ باھا بېرىلگەن. دېمەك، «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» تۈرك تىلى بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، مەدەنىي تۈرمۇشى، جۇغراپىيەلىك ئولتۇراقلاشقان جايلىرى، تارىخىي مۇناسىۋەتلىرى ھەم ئاستىرونومىيە، ھەربىي ئىشلار، فولكلور، دورىگەرلىك، پەلسەپە قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، يەر-جاي ناملىرى، شەھەر مەدەنىيىتى، ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى، بىناكارلىقى، قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي تۈرمۇش ۋە مەدەنىيەت-سەنئەتنىڭ ھەممە ساھالىرى تەپسىلىي خاتىرلەنگەن دۇنياۋى قامۇستۇر.

قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولغان بولۇپ، دىنىي ئېتىقادى يېڭىلانغان، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، چارۋىچىلىق ئىشلىرى يۇكسەلگەن دەۋر ئىدى. مانا مۇشۇنداق ئوبيېكتىپ شارائىتتا ئاۋامنىڭ تۇرالغۇلىرى، ئاممىۋى سورۇن قۇرۇلۇشلىرى، قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى، جايلاشقان ئوردا-قەسىرلەر ۋە شەھەر مۇئەسسەسىلىرى، بىناكارلىق سەنئىتى جەھەتتە زامان ۋە ماكانغا خاس ئۇسلۇب بىلەن تەرەققىي قىلىپ، پۈتكۈل سۇلالە شەھەرلىرىدە ئۆزگىچە «شەھەر مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەنىدى. قەشقەر (ئوردۇ كەنت)، بارچۇق، بالاساغۇن، بېشبالىق، قوچۇ، سەمەرقەند، ياركەند، ئىلابالىق (ئىلى شەھىرى) قاتارلىق مەدەنىيەت، ئىقتىساد مەركەزلىرى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك قۇرۇلۇشلىرى بىلەن يىراق-يېقىنغا تېخىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇشۇ دەۋرلەردە تامچىلىق، تاش ئويمىچىلىق، سىرچىلىق، ئەينەكچىلىك ھۈنەر-كەسىپلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۆي-ئىمارەتلەر مەيلى ئىشلىتىلىشچانلىق ۋە ياكى ئىستېتىك قىممەت جەھەتتىن بولسۇن كىشىلەرنىڭ ھەر خىل تەلەپلىرىنى قاندۇرالايدىغان دەرىجىدىكى ياسىلىش سەۋىيەسىگە يەتكەنىدى.

«دىۋان»دا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا شەھەر-قورغان سېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى توغرىسىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار (I توم كىرىش سۆز 23-بەت).

2. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بايان قىلىنغان شەھەر، جاي ناملىرى

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭI تۇم ۋە IIIتومىغا كىرگۈزۈلگەن قەلئە، قورغان، شەھەر ۋە شەھەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقىسىم ئاتالغۇلارنى «دىۋان»دىكى تەرتىپ بويىچە تۆۋەندىكىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ.

(1) «uq»-ئوچ، مەشھۇر بىر شەھەرنىڭ نامى(ئۇچتۇرپان ناھىيەسىنىڭ قەدىمكى نامى. ھازىرقى ئاقچى ناھىيەسى جايلاشقان يەر «ئوچ» دەپ ئاتىلىدۇ. يازما نۇسخا 256- بەتتە - ئوچ شەھىرىدىكى بىر دەريا دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇ دەريا ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. ھازىرمۇ «توشقان دەريا سى»دەپ ئاتىلىدۇ، I توم 49-بەت).

(2)« ulux »يېزا، قىشلاق، چىگىلچە. بالاساغۇن بىلەن ئۇنىڭ يېنىدىكى ئارغۇ شەھەرلىرىدە ياشىغۇچى خەلقلەر تىلىدا «ئۇلۇش»شەھەر دېمەكتۇر، شۇڭا بالاساغۇن شەھىرىمۇ « kuz ulux » دېيىلىدۇ I (تۇم 85-بەت).

(3) «üdün» ئۈدۈن خوتەن شەھىرىنىڭ نامى. خوتەنىدە ياشىغۇچىلارمۇ «üdün»دېيىلىدۇ. (ھازىرقى خوتەن«ئىلچى» دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئەسلى نامى«üdün»، شۇڭا خەنزۇچە مەنبەلەردە «于阗» دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان، كېيىنرەك«üdün»سۆزى«hüdün» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىپ بارا - بارا «خوتەن»بولۇپ كەتكەن، (I تۇم 104-بەت).

(4) «otluk» ئوتلۇق. تالاس يېنىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى(I توم 133-بەت).

(5) «ordu» ئوردا خان شەھىرى. بۇنىڭدىن ئىلىنىپ خاقانلار تۇرىدىغان قەشقەر شەھىرى «ordu kə nd - ئوردۇ كەنت» دېيىلىدۇ(I تۇم 168-بەت).

(6) «ordu» ئوردۇ. بالاساغۇنغا يېقىن بىر شەھەر. بالاساغۇن شەھىرىمۇ «kuz ordu - قۇز ئوردۇ» دېيىلىدۇ(I توم 168-بەت).

(7) «axïqan » ئاشچان. چىنغا بارىدىغان يول ئۈستىدە قونۇپ ئۆتىدىغان بىر شەھەر(I تۇم 186-بەت).

(8) « türk » تۈرك شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى(I توم 455-بەت).

(9) «bügür» بۈگۈر كۇچا شەھىرى بىلەن ئۇيغۇر ئىلى ئارىلىقىدىكى تاغ ئۈستىگە قۇرۇلغان قەلئە. بۇ يەر چېگرا(I توم 468-بەت).

(10) « talas» تالاس « tïraz » دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان شەھەرنىڭ نامى. بۇ شەھەر ئىككى بولۇپ، «uluoɪ talas - چوڭ تالاس» دېيىلىدۇ، يەنە بىرى مۇسۇلمانلار چېگرىسىدا بولۇپ ,k ɔmi talas- كىچىك تالاس» دېيىلىدۇ (I توم 474 -بەت).

(11) «balïk» ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تۈرك ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا شەھەر، قەلئە. شۇڭا ئەڭ چوڭ شەھەرلەردىن بىرى «bax balïk» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ «بەش شەھەر» دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر شەھىرى«yaŋïbalïk» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ «يېڭى شەھەر» دېگەن بولىدۇ(I توم 491-بەت).

(12) «küsɔn» كۆسەن كۇچا دەپ ئاتىلىدىغان شەھەرنىڭ يەنە بىر نامى، بۇ شەھەر ئۇيغۇرلار چېگرىسىغا جايلاشقان(I توم 526-بەت).

(13) «sapran» ساپران ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى(I توم 568-بەت).

(14) 《nïshas》ساخسىن بولغارلارغا يېقىن بىر شەھەر. بۇ شەھەر《rawūs-سۇۋار》مۇ دېيىلىدۇ (I توم 569-بەت).

(15) «taxkɔn»تاشكەنت، شاش شەھىرىنىڭ نامى، ئەسلى نامى«tax kɔnd» بولۇپ «تاش شەھەر» دېمەكتۇر(I توم 577-بەت).

(16) «sitkün» سىتكۈن ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرىنىڭ نامى(I توم 577-بەت).

(17) «buloqar» بۇلغار هەممىگە تونۇلغان بىر

تۇرك شەھىرى(I توم 596-بەت).

(18) «kəxmir» كەشمىر تۇرك ئەللىرىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بىر شەھەر، بۇشەھەرنى تەڭرى يارلىق قىلغۇچى سۇلايمان پەيغەمبەر سالدۇرغان (I توم 597-بەت).

(19)«barquқ» بارچۇق. ئافراسىياپ قۇرغان شەھەر (بارچۇق-ھازىرقى مارالبېشىنىڭ ئەسلىي نامى. بۇ نام خەنزۇ تىلىدا تا بۈگۈنگىچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە « 巴楚 —bachu» شەكىلىدە ساقلانغان، I توم 608-بەت).

(20) «uratқ»تارتۇق. ياغما يۇرتىدا بىر شەھەرنىڭ نامى(I توم 611-بەت).

(21) «usoqanқ»سۇغناق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى(I توم 616-بەت).

(22) «қarnaқ»قانراق. ئوغۇز شەھەرلىرىدىن بىرى(I توم 618-بەت).

(23) «kənqək sənir» كەنچەك سەگىز. تىرازغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ نامى. بۇ يەر قىپچاق چېگرىسىدا (I توم 626-بەت).

(24) «səkirmə» سەكىرمە خوتەن يولىدىكى كىچىك بىر شەھەرنىڭ نامى(I توم 638-بەت).

(25) «қraoqalïoq»قارغالىغ. تىراز شەھىرىگە يېقىن بىر قەلئەنىڭ نامى. ئەسلىي «қraoqalïoq»دۇر (I توم 638-بەت).

(26) «yafoqu» يابغۇ بارىسغانغا يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. بۇ شەھەرگە يېقىن بىر داۋانمۇ « yafoqu art ـ يابغۇ ئارت» دېيىلىدۇ(IIIتوم 41-بەت).

(27) «қaz» ئافراسىيابنىڭ قىزىنىڭ ئېتى بولۇپ «қaz wün ـ قازۇن» شەھىرىنى ئۇ بىنا قىلغان، بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «қaz oyni ـ قاز ئويۇنى» دۇر. چۈنكى ئۇ قىز شۇ يەردە تۇراتتى ۋە ئويناياتى، شۇڭا بەزى تۇركلەر «қaz wün ـ قازۇن»نى تۇرك ئېلىنىڭ چېگرىلىرىدىن بىرى ھېسابلايدۇ. « қum ـقۇم» شەھىرىنىمۇ چېگرا ھېسابلايدۇ. چۈنكى « қum- قۇم» تۇركچە سۆزدۇر. ئافراسىيابنىڭ قىزى بۇ يەردە دائىم ئۇۋ ئۇۋلايتى. بەزىلەر « mərwəx xaʜijan ـ مەرۋەششاھىجان» شەھىرىنىمۇ تۇرك چېگرىسىدىكى شەھەر ھېسابلايدۇ. چۈنكى قىزنىڭ ئاتىسى «alp ər ـ تونا ئالىپ ئەر» ئاشۇ ئافراسىيابنىڭ ئۆزىدۇر. ئافراسىياب « təmʜ"urəs ـ تەمھۇرەس » تىن ئۈچ يۈز يىل كېيىن « mərw ـمەرۋە » شەھىرىنى بىنا قىلغان، بەزىلەر پۈتۈن mawərəunnəʜr ـ ماۋرەئۇننەھىر شەھىرى » نى تۇرك ئېلى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ « yənkənd ـيەنكەنت » تىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يەنە بىر ئېتى « diz ruyin ـ مىس شەھىرى» دۇر. ئۇنىڭ مۇستەھكەملىكىگە قاراپ شۇنداق دېيىلگەن. بۇ « buhara ـ بۇخارا» غا يېقىن. بۇ يەردە ئافراسىيابنىڭ قىزى قازنىڭ ئېرى « siyawux ـ سىياۋۇش» ئۆلتۈرۈلگەن. مەجۇسىيلەر ھەر يىلى بىر كۈن بۇ يەرگە كېلىپ «siyawux» ئۆلگەن جايدا يىغلىشىدۇ، قۇربانلىق قىلىپ، قېنىنى ئۇنىڭ قەبرىسىگە ئېقىتىدۇ. بۇنداق قىلىش ئۇلارغا ئادەت بولۇپ قالغان. پۈتۈن«mawərəunnəʜr»، «yənkənd» دىن شەرقتىچە بولغان يەرلەرنى تۇرك شەھەرلىرى دېيىشىمىزنىڭ دەللىلى شۇكى، «səmərқənd ـ سەمەرقەند» «səmiz kənd ـ سەمىز كەند» دەپ ئاتىلىدۇ. « xax ـ شاش» «taxkənd ـ تاشكەند» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدەك، «θzkənd ـ ئۆزكەند»، «tünkənd ـ تۇنكەند» دېگەن ناملارمۇ بار. بۇ شەھەرلەنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېتى تۇركچە «شەھەر» مەنىسىدىكى «kənd ـ كەنت» سۆزى قوشۇلۇپ ياسالغان. تۇركلەر بۇ شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ ئۆزلىرى ئات قويغان. بۇ ئاتلار ھازىرغىچە قوللىنىلۇاتىدۇ. بۇ يەرلەردە پارسلار كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇلار ئەجەم شەھەرلىرىگە ئوخشاپ قالغان. ھازىر پۈتۈن تۇرك ئېلىنىڭ چېگرىسى «abisgün ـ كاسپى» دېڭىزى بىلەن ئايلىنىپ، رۇم ئېلىدىن ۋە « θzqənd ـ ئۆزچەنت» تىن چىنغىچە سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى بەش مىڭ پەرسەخ، ئېنى ئوچ مىڭ پەرسەخ، ھەممىسى سەككىز مىڭ پەرسەخدۇر(IIIتوم 204-، 206-بەتلەر).

(28) « mankənd » مانكەنت. قەشقەرگە يېقىن بىر شەھەرنىڭ ئېتى. كېيىن خاراب بولغان (بۇ شەھەر خارابىسى ھازىرغىچە «məŋgən ، mankənd» نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە، شۇ شەھەر يېنىدىكى قەشقەر كونىشەر ناھىيە توققۇزاق بازار ئىچى

مەھەللىسىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ، III توم 215 – بەت).

(29) «kayas» قايـاس. توخـسى ۋە چىگىـل شـەھەرلىرىنىڭ ئېتى. ئـۇچ قورغـان مۇشـۇ نـام بـىلەن ئاتىلىدۇ(IIIتوم 236-بەت).

(30)«sayram» سايرام. «ïspïjab - ئىسپىجاب» دەپمـۇ ئاتىلىـدىغان «bɔyza- بەيـزا » شـەھىرىنىڭ ئېتىمۇ «sayram» دېيىلىدۇ(IIIتوم 243-بەت).

(31) «koqu» قوچـۇ. ئۇيغـۇر شـەھەرلىرىدىن بىرىنىـڭ ئېتـى. بەزىـدە ئـۇ يەردىكـى شـەھەرلەرنىڭ ھەممىسى شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ(IIIتوم 302 - بەت ۋە327-بەت).

(32) «balu» بـالۇ. ئـارغۇلاردا كىچـىك بىـر شەھەرنىڭ نامى(IIIتوم 319-بەت).

(33) «kiŋüt» كىڭـۈت. ئۇيغـۇر چېگرىـسىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى(IIIتوم 495-بەت).

(34) «yuŋu» يۇڭـۇ. « barman- بارمـان» شەھەرچىسىگە ئاقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى. بـۇ شـەھەرنى ئافراسـيابنىڭ ئـوغلى شـۇ دەريانىڭ بويىغا قۇرغـان. قۇرغۇچىنىـڭ ئىـسمى «barman-بارمان»بولۇپ، شەھەر شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. بۇ رۇم ئېلىنىـڭ تەڭـرى يـارلىق قىلغـان ئىـسھاق پەيغەمبەرنىـڭ ئـوغلى ئىـسونىڭ ئـۆز ئـوغلى رۇمنىـڭ ئىـسمى بىـلەن ئاتالغىنىغا ئوخـشاش(IIIتـوم 503 -، 504-بەت).

(35) «yafïnq» يـافىنچ. «ïla» ئىلى يېنىـدىكى بىر كىچىك شەھەرنىڭ نامى(IIIتوم 511-بەت).

(36) «koqŋar baxï» قوچقـار بېـشى. بىـر شەھەرنىڭ نامى(IIIتوم 521-بەت).

(37) «barsoqan» بارسـغان. ئافراسـيابنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇتنىڭ ئاتىسىنىڭ شـەھىرىدۇر. بەزىـلەر ئۇيغـۇر خانىنىڭ بارسغان دېگەن بىر ئاتاقارى بار ئىدى، ئـۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ياخشى بولغاچقا، ئـۇ ئـاتالارنى شـۇ يەردە باقاتتى، كېيىنچە بۇ ئىسىم بـۇ يەرگە نـام بولـۇپ قالغـان دېيىشىدۇ (III توم 569 -، 570-بەت).

3. قىسقىچە مۇلاھىزە

يۇقىرىـدا «دىـۋان»دا بايـان قىلىنغـان شـەھەر ناملىرىنىڭ بەزىلىـرى رىـۋايەت تۈسـىنى ئالغـان بولسا، بەزىلىرى كىشى ئىسمى بىـلەن مۇناسـىۋەتلىك. ئۇتتـۇرا ئاسـيا رايونىـدا بولۇپمـۇ، قاراخـانىيلار سۇلالىـسىنىڭ زېمىن تەۋەسىدىكى بۇ شەھەرلەرنى ئۇيغـۇر ۋە تـۈركىي قوۋملارنىـڭ بارلىققـا كەلتـۈرگەنلىكى «دىـۋان»دا ناھايىتى ئېنىق بايان قىلىنغان. دېمەك، ئۇيغۇرلارنىـڭ شـەھەر مەدەنىيىتىنـى بەرپـا قىلىـپ، ئەينـى ۋاقىتتىنـڭ ئۆزىدىلا بالاساغۇن، بېشبالىق، ئوردۇ بـالىق، تاشـكەند، سەمەرقەندكە ئوخـشاش تـا بۈگـۈنگىچە نـامى ئۆچمەي كېلىۋاتقـان شـەھەرلەرنى بارلىققـا كەلتـۈرۈپ، دۇنيـا قەدىمكـى مەدەنىـيەت بۇشـۇكلىرىنىڭ بىـرى ھېسابلانغان ئوتتـۇرا ئاسـيادا شـانلىق نەتىجىلەرنـى بارلىققـا كەلتـۈن، شـۇنداقلا ئوتتـۇرا ئاسـيانىڭ شەھەرلىشىش تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. بـۇ دەل « قەشقەرنىڭ تـارىخي موسـكۇانىڭ تارىخـىدىن مىـڭ يىللار بـۇرۇن، بىـز رۇسـلار يـاكى سـلاۋىيانلار موسـكۇا شـەھىرىنى بەرپـا قىلىـپ ئەمـدىلا ئورمـان ھايـاتىمىزنى ئاخىرلاشـتۇرۇپ، سـلاۋيان دۆلىتىنىـڭ ئاساسـىنى قۇرغـان ۋاقتىمـىزدا، ئۇيغـۇرلار ئاللىقاچـان شەھەرلىـشىپ بولغـان، شـانلىق-يـۇقىرى مەدەنىـيەت ھاياتىـدا ئىـدى» (ۋاسـلىيېۋ، رۇسـىيە)[1]. «ئۇيغـۇرلار قەدىمكـى ۋاقىـتلاردا ئوتتـۇرا ئاسـيادىكى يـۇقىرى دەرىجىدە تەرەققـي قىلغـان شـەھەر ھاياتىنى باشـتىن كەچـۈرگەن، ئەڭ مەدەنىيەتلىـك خەلـق ئىـدى» (س. مالوف، رۇسىيە)[2] دېگەنلىرىنىڭ دەلىلىدۇر. لېكىن، بـۇ شەھەرلەرنىڭ كۆلىمى، ئالاھىدىلىكى ۋە بىر قىسمىنىڭ ھـازىرقى ئـورنى بـزگە تـازا مەلـۇم ئەمەس، مەسـىلەن«sɔkirmɔ»سـەكىرمە، «sitkün» سـىتكۈن قاتـارلىق بىرقـانچە شـەھەرلەرنىڭ نـامى«دىـۋان»دا خـاتىرلەنگەن بولـسىمۇ، ئـۇ شـەھەرلەرنىڭ ھـازىرقى ئـورنى بـزگە نەمەلـۇم. «دىـۋان»غـا كىرگـۈزۈلگەن بـۇ شەھەرلەر ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقـاد قىلغانـدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە خاس شـەھەرلەر بولـۇپ، بـۇ دەۋردە رايونىمىز تەۋەسىدىكى بىرقىسىم جايلاردىكى ئۇيغـۇرلار تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بولغاچقا، ئەينـى ۋاقىتتا

مەۋجۇت بولغان شەھەرلەردىن (ئالمالىق قەدىمىي شەھىرى، كىروران قەدىمىي شەھىرى، مىران قەدىمىي شەھىرى)، قاتارلىقلار «دىۋان»دا بايان قىلىنمىغان. «دىۋان»دا ئۇدۇن قەيت قىلىنىپ يوتقان قەدىمىي شەھىرى ۋە نىيە قەدىمىي شەھىرىنىڭ قەيت قىلىنمىغانلىقىغا؛ قوچۇ(ئىدىقۇت)نىڭ قەيت قىلىنىپ يارغۇل قەدىمىي شەھىرىنىڭ قەيت قىلىنمىغىنىغا قارىغاندا، بۇ شەھەرلەر ئەينى ۋاقىتتىلا خارابلىشىپ كەتكەنمۇ قانداق؟ بۇلار تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈتۈپ تۇرغان تېمىلاردۇر.

« دىۋان»دا بايان قىلىنغان شەھەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى «يېپەك يولى»نىڭ شىنجاڭ بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى قەدىمكى شەھەرلەرنى قوغداش، شەھەر مەدەنىيىتى، شەھەر تۈزۈلمىسى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا ئىلمى قىممەتكە ئىگە.

ئىزاھلار

[1][2] «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 2006 ـيىلى 5ـ سان 70ـبەت.

پايدىلانمىلار

1. مەھمۇد قاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، I، II، III توم.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 1005 ـ 5878 (2012) 03 ـ 017 ـ 10

مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ مىللىيلىقى ھەققىدە*

ئەخمەت سەيدۇللا

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : مەدەنىيەتنى يوق مىللەتنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچى بولمايدۇ، مەدەنىيەت بىر مىللەتنىڭ ھاياتىي كۈچى، شۇ مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى گۈلىستانى. مەدەنىيەتنى قانداق بەرپا قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ ئىستىقبالىنى بەلگىلەيدۇ. مەدەنىيەت ئالدى بىلەن مىللىيلىققا ئىگە بولىدۇ، مىللىي مەدەنىيەتتە ئېسىل تەركىبلەرگىلا ۋارىسلىق قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، چەت ئەللەرنىڭ دۇنياۋى ئىلغار مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى دادىل قوبۇل قىلىشمۇ، سىرتقا قارىتا ئۆزىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى ئاكتىپ ۋە تەشەببۇسكارلىق بىلەن چىقىرىشمۇ بولىدۇ. بۇ ماقالىدە مەدەنىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەر توغرىلىق قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ.

摘要： 民族没有文化，就没有凝聚力。文化是民族的生命力，是人民的精神花园，如何创造和发展文化，是决定着一个国家和民族的前途。文化首先是具有民族性的，在民族文化中，只能继承其优秀成分。同时，既有大胆引进世界性较强的国外先进文化成分，又有积极主动地对外输出自己的优秀传统文化成分。本文简要论述有关文化及其民族性的一些问题。

Abstract: Without its own culture, there would be no cohesion for a nation. The culture means both life and spirit for people. It is considered as the key matter to the future for any nationality. The culture not only needs to show its nationality, but also inherits its advantages. Meanwhile, it also needs to import advanced cultural elements from foreign culture, and positively export the same to them. This paper briefly discusses some issues about culture and its nationality.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122　ماتېرىيال بەلگىسى: A

«مەدەنىيەت» ــ بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ تارىخى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى، ھەرىكەت مىزانلىرى، تەپەككۇر شەكلى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

«مەدەنىيەت» ئىنتايىن كەڭ مەنىگە ئىگە ئۇقۇم بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا بىر نەچچە ئېغىز سۆز بىلەنلا ئېنىق ۋە توغرا تەبىر بېرىش ناھايىتى قىيىن. ئۇزۇندىن بېرى نۇرغۇن پەيلاسوپلار، جەمئىيەتشۇناسلار، تارىخشۇناسلار ۋە تىلشۇناسلار ئۆزلىرى شۇغۇللىنىۋاتقان پەن نۇقتىسىدىن «مەدەنىيەت» دېگەن بۇ چۈشەنچىگە تەبىر بېرىشكە ئۇرۇنۇپ كۆردى. لېكىن، ھازىرغا قەدەر ئۇنىڭ ھەممىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن، كىشىنى قايىل قىلغۇدەك تەبىرى مەيدانغا كەلگىنى يوق.

مەدەنىيەت بىر دۆلەت ياكى بىر مىللەتنىڭ قان تومۇرى، روھى ۋە جېنى، مەدەنىيىتى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىچكى تارتىش كۈچى ۋە ئۈيۇشۇش مەنبەسى بولمايدۇ. بىز مەدەنىيەتنى ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى رىقابىتىدىكى مۇھىم ئامىل دەپ قارايمىز. بۇگۈنكى جەمئىيەتتە، كىم مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىيەلىسە، شۇ قۇدرەتلىك بولغان مەدەنىيەت يۇمشاق كۈچىگە ئىگە بولالايدۇ، خەلقئارادىكى كۈچلۈك رىقابەتتە تەشەببۇسكارلىققا ئىگە بولالايدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقى مەسىلىسى ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تارىخىدا ئىزچىل مۇنازىرە قىلىنىپ كېلىۋاتقان، خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. «ئورنىنى ئېلىش نەزەرىيەسى»، «بىرلىشىشكە يۈزلىنىش نەزەرىيەسى»،

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 5- ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئەخمەت سەيدۇللا (1956 ـ يىلى 4- ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، بالىلار ئەدەبىياتى، ئەدەبىيات نەزەرىيەسى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

«قايتا بەرپا قىلىش نەزەريەسى» قاتارلىقلار بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىق قاراشلاردۇر. تۆۋەندە، مۇشۇ ئۇچ خىل قاراشقا بىرلەشتۈرۈپ، مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقى، ئالاھىدىلىكى، مەنسۇبىيىتى ۋە ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ھەققىدىكى قاراشلىرىمنى ئوقۇرمەنلەر بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

1. مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىقى گەۋدىلىك بولىدۇ

1) مەدەنىيەت ھەم مىللىي، ھەم دۇنياۋى بولىدۇ. مىللىيلىق دۇنياۋىلىق دېگەنلىكمۇ؟ بۇ سوئالغا ئالدى بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈپ «مىللىيلىق دۇنياۋىلىق دېمەكتۇر» دەپ جاۋاب بېرىشكە بولىدۇ. چۈنكى، دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ھەر قانداق مەدەنىيەت مەلۇم بىر جايدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىلىدۇ-دە، باشقا مىللەتلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ۋە بەھرىمەن بولۇشىغا ئېرىشىدۇ. ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇ «ئىگىسى»نى بىلگىلى بولمايدىغان ئورتاق مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، دىن، يېزىق، كالېندار ۋە رەقەملەر، تۇرلۇك ئۆلچەم بىرلىكلىرى. . . دېگەندەكلەر مانا مۇشۇ تۈردىكى مەدەنىيەتكە كىرىدۇ. شۇڭا، بۈگۈنكى كۈندە بۇنداق مەدەنىيەتلەرنىڭ قايسى جايدا، قايسى مىللەت تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغانلىقىنى ئېنىق بىر پاكىت بىلەن يەكۈنلەپ چىقىشمۇ قىيىن بولماقتا. شۇنداقتىمۇ ھەر قانداق مەدەنىيەت كونكرېت جاي، كونكرېت مىللەت تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنىپ ۋە تارقىلىپ، ئاندىن مىللەت ياكى دۆلەت ھالقىپ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، يەنى مىللىيلىقتىن دۇنياۋىلىققا ئۆزگىرىش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ يەردە مىللىيلىق ئالدىدا، دۇنياۋىلىق ئارقىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى-كېيىنلىك مۇناسىۋىتكە ئىگە بولۇشىدىن ساقلىنىش قىيىن. نەتىجىسىدىن قارىغاندا، دۇنياۋىلىقنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغىنى مىللىيلىق، ھېچبولمىغاندا كېلىپ چىقىش ۋە باشلىنىش جەھەتتە شۇنداق بولىدۇ.

بۇ سوئالغا يەنە ئىنكار جاۋاب بېرىشكە، يەنى مىللىيلىق دۇنياۋى بولۇشى ناتايىن دەپ جاۋاب بېرىشكىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بەزى مەدەنىيەتلەرنى بەزى مىللەتلەر كەشىپ قىلغاندىن كېيىن، خىلمۇخىل سەۋەبلەر (مەسىلەن، پۇرسەت، ئىجادچانلىق، ماسلىشىش، قىممەت قارىشى، ھوقۇق ئېڭى قاتارلىقلار) تۈپەيلىدىن مەڭگۈ شۇ مىللەت دائىرىسىدىلا قوللىنىلىدۇ، ئىستېمالدىن قالغاندىن كېيىنمۇ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىلىپ دۇنياۋىيلىققا ئېرىشەيدۇ. مەسىلەن، جۇڭگودا يىراق قەدىمكى زامانلاردىن «4- ماي»غىچە داۋاملاشقان ئايالالارنى خورلاش ئاساسىدا پەيدا بولغان خوتۇن-قىزلارنىڭ پۇتىنى تېڭىش مەدەنىيىتى، دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرى ھېسابلانغان جىڭجۇي تېياتىرى قاتارلىقلار ھېلىھەم دۇنياۋىيلىققا ئايلانمىدى. ئەگەر ياۋروپانى كۆزدە تۇتقاندا، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ھۆسن خەت ۋە رەسىم سەنئىتى تېخىچە غەرب جەمئىيىتىگە كىرىپ ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغىنى يوق.

بۇ سوئالغا مۇئەييەنلەشتۈرۈش ۋە ئىنكار قىلىش نۇقتىسىدىن جاۋاب بېرىلىشىدىكى سەۋەب، «قانچىكى مىللىي (بەرلىك) بولسا شۇنچە دۇنياۋى بولىدۇ» دېيىدىغان سوئالغا تەبىئىي پەن سوئاللىرىغا جاۋاب بەرگەندەك «ھەئە» ياكى «ياق» دەپلا جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ. نېمە بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت نۇقتىسىدىن مىللىيلىق ۋە دۇنياۋىلىقنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۇنداق ياكى مۇنداق تەسىرلەردىن خالىي بولۇشى، پەقەتلا ئۇ بىر خىل جاۋاب، يەنى راست ياكى يالغان، خاتا ياكى توغرا ھۆكۈم دەپ ھېسابلىنىشى لازىم. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ سوئال ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي ئەھۋال نەزەرگە ئېلىنىشى، ھەر بىر دەۋر ۋە ھەر بىر ئادەمنىڭ بۇ سوئالنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى شەرتى، مەقسىتى ۋە غەرىزى نەزەرگە ئېلىنىشى لازىم.

ماركس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»دە، كاپىتالىزمنىڭ ئەرزان باھالىق تاۋارلىرى دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاچقانلىقىنى، ئىلگىرىكى يېپىق جايلار ۋە مىللەتلەرمۇ ئۇنىڭغا ئېلىپ كىرىلگەنلىكىنى، نەتىجىدە يېزىلار شەھەرلەرگە، شەرقنىڭ غەربكە

بويسۇندۇرۇلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ماركس ئېيتقان مەسىلە 1840- يىلىدىن كېيىن جۇڭگودىمۇ بىر خىل رېئاللىققا ئايلانىدى، جۇڭگو غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، كۈچلۈك مىللىي ئاڭ شۇ سەۋەبتىن مەيدانغا كەلدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتى بىر مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندى ھەمدە ئوخشىمىغان مەيدانىنى پەيدا قىلىدىغان بايان قىلىش ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلدى، ئەمەلىيەتتە، جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت مۇھىتىدا «قانچىكى مىللىي بولسا، شۇنچە دۇنياۋى بولىدۇ» دېگەن قاراش ھەم «غەربلەشتۇرۇش» رادىكاللىرى تەرىپىدىن ئىشلىتىلدى ھەم مۇتەئەسسىپ مەدەنىيەت مىللەتچىلىرىنىڭ مەيدانىنى نەزەرىيەۋى تىرەك بىلەن تەمىنلىدى. بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ياكى مۇنازىرە «مىللىيلىق»قا بولغان ئوخشاش بولمىغان قاراشتىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ «دۇنياۋىلىق» دېگەن نېمە ياكى بولمىسا دۇنيانىڭ قەيەرىدىلىكىگە بولغان بىلىشنىڭ تۇپتىن ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن كەلگەن.

«غەربلەشتۇرۇش» رادىكاللىرى «دۇنياۋى» مەدەنىيەتنى مەلۇم مىللەت مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنىڭ باشقا مىللەت مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىشى دەپ چۈشىنىدۇ. بۇ يەردىكى «سىڭىپ كىرىش» بىر خىل مىللىي مەدەنىيەتنىڭ باشقا مىللەتلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، ئۇلارنىڭ دۇنياغا مۇئامىلە قىلىش ئۇسۇلىنى بەلگىلەپ، شەيئىلەرنىڭ قىممىتىگە ھۆكۈم قىلىش ئۆلچىمىگە قارىتىلىدۇ. تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، ياۋروپا- ئامېرىكا ياكى غەرب نەچچە يۈز يىللىق مۇستەملىكىچىلىك ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىنى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقىتىپ، ئۇنى باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتى ئىچىدىكى ئاساسىي ئېقىم مەدەنىيىتىگە ئايلاندۇردى، ئۇنى باشلىنىش قىلغانلار جۇڭگونى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەيرىي غەرب مىللەتلىرى بولۇپ، ئۇلار غەرب مەدەنىيىتى- سەنئىتىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن قوبۇل قىلىدى، ئۆگەنىدى، ئۇنى تونۇش ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇش پوزىتسىيەسىدە بولدى. شۇنىڭ بىلەن غەرب مەدەنىيىتى دۇنياۋىيلىققا ئايلاندى، دەل مۇشۇ تارىخىي ۋە رېئال سەۋەب تۈپەيلىدىن، غەربلەشكەن رادىكالزملىق قاراشتىكى «دۇنياۋىلىق» ئەمەلىيەتتە ئافرىقا ياكى ئاسىيانى ئەمەس، بەلكى غەربنى كۆرسىتىدىغان بولدى. بىز ياقتۇرۇپ دەيدىغان «دۇنياغا يۈزلىنىش»مۇ ئەمەلىيەتتە غەربلەشكەن رادىكالزملىق ئاتالغۇ. چۈنكى بۇ يەردىكى دۇنياغا يۈزلىنىشمۇ ئافرىقىدىكى مەلۇم بىر جايىنى ئەمەس، بەلكى غەربنى، مەسىلەن، نيۇيورك، پارىژ، لوندون. . . لارنى كۆرسىتىدۇ. بىر رەسسام (خەتتات ياكى باشقا سەنئەتكار) پارىژدا ياكى نيۇيوركتا ئەسەرلىرىنى كۆرگەزمە قىلسا ھەمدە دەققەتكە سازاۋەر بولسا، ئادەتتە «دۇنياغا يۈزلىنىش» دەپ قارىلىدۇ. ئەسلىدىكى غەرب بىلەن غەيرىي غەربنىڭ مۇناسىۋىتى غەربلەشتۇرۇش رادىكالزمىدا، ھەتتا جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت كونتېكستىدا ئۆزگەرتىلىپ «دۇنياۋىلىق بىلەن مىللىيلىق»نىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ قالدۇ. غەيرىي غەرب مۇشۇ مەنىدە «دۇنيا»نىڭ سىرتىدىكى مەۋجۇتلۇققا ئايلىنىپ، خۇددى جۇڭگونىڭ دۇنياغا يۈزلىنىشى ئۇنىڭ دۇنيانىڭ سىرتىدا قالغانلىقىدىن دەپ قارالغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ.

2) مىللىي مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەندىزە تالاش بولمايدۇ. يەرلىك خۇسۇسىيەت مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئورنىغا باشقا مەدەنىيەتنى قويۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ مەدەنىيەتنىڭ تەركىبلىشىش، ئىپادىلىنىش شەكلى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ ئەندىزىسى بولمايدىغانلىقى ۋە ئورنىنى بېسىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مىللىي مەدەنىيەت بىر پۈتۈن بولىدۇ، پارچە- پارچە بولماي، بەلكى مۇرەككەپ، ھەرىكەتچان ۋە ئۇنىۋېرسال بولىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ تەركىبلىشىش شەكلى خىلمۇخىل بولىدۇ. قاتلام نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق مىللىي مەدەنىيەت مادداي ۋە مەنىۋى قاتلاملارغا بۆلۈنىدۇ. مادداي قاتلام بىر قەدەر روشەن دەۋر خۇسۇسىيىتىگە ۋە ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، باشقا مىللەتلەر ئۇنى ئوڭاي قوبۇل قىلىدۇ، بىراق ئۇمۇ خېلىلا قويۇق مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ؛ مەنىۋى مەھسۇلاتلارنىڭ مىللىيلىقى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. تەركىب نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق مىللەتنىڭ

مەدەنىيىتى تارىخىي مىراسلارنى، ھەم شۇ زامان كىشىلىرىنىڭ ئىجادىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇنىڭدا شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ دۇردانىلىرى، غەيرىي مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەت ئامىللىرى بولغان بولىدۇ؛ ئىلغار تەركىبلەر، ھەم قالاق، ھەتتا چىرىك نەرسىلەر بولىدۇ. ئىدىيەۋىلىكىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت يەكىكە بولمايدۇ. ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئىدىيەسىگە كۆپ خىل ئىدىيەۋى مىراسلار سىڭگەن بولىدۇ. بۇنداق كۆپ خىللىق مەدەنىيەتنىڭ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تەركىبلىك، كۆپ ئامىللىق بىرىكمە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەزمۇنى پۈتكۈل مىللەتنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى ھەم ئىجتىمائىي ۋە پىسخىك مۇرەككەپ ھادىسە ئىكەنلىكىنى، ھەرگىز مۇقىم تاشقى ئەندىزە ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ماكرو جەھەتتىن كۆزەتكەندە، مەدەنىيەت بىر پۈتۈن بولىدۇ، لېكىن بۇ بىر پۈتۈنلۈك يەكىكە شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، بىر ئادەمنىڭ ھەربىكتى قانداق ئەخلاقىي مىزان ۋە ھەربىكەت ئۇلچىمىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، قانداق پىسخىك ھالەتنى ئىپادىلەيدىغانلىقى، مەلۇم بىر بەدىئىي ئەسەرنىڭ قانداق ئىجادىيەت ئىدىيەسىنى ۋە بەدىئىي ۋاستىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى، مەلۇم بىر ماددىي مەھسۇلاتنىڭ قانداق پەن- تېخنىكا سەۋىيەسىنى ئىپادىلەيدىغانلىقى قاتارلىقلار كونكرېت بولىدۇ. بىر پۈتۈنلۈك ئابستراكت بولىدۇ. بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىڭ ھەر قانداق بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن ئومۇملاشتۇرۇلۇشى توغرا بولمايدۇ، پەقەت يەككىلا رېئال، كونكرېت مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلالايدۇ. ماھىيەت جەھەتتىن ئالغاندا، بىر پۈتۈنلۈك بىر مىللەتنىڭ خىسلىتى ۋە پىسخىك ھالىتى قاتارلىقلارنىلا ئىپادىلەيدۇ، ھەرگىز مەلۇم بىر خىل كونكرېت ئەندىزە بولالمايدۇ.

داۋاملىشىش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت فىزىيولوگىيەلىك- پىسخىك ئىرسىيەتتىن ئىبارەت بولىدۇ. مەدەنىيەت تاشقى نەرسە بولماي، يەككىنىڭ ھاياتى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن بولىدۇ؛ يەككىدە تۇپلانغان مەدەنىيەت ئامىللىرى فىزىيولوگىيەلىك، پىسخىك ئۇسۇلدا كېيىنكىلەرگە قالىدۇ. يەكىكە شۇ ئارقىلىق تۇرمۇشقا ماسلىشىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت ئۇسۇلىنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرىدۇ. ئىدىيە ۋە ئاڭ، ئېتىقاد ۋە چۈشەنچە، تىل ۋە يېزىق قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بولىدۇ. بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ماسلىشىش ۋە ئىرسىيەت قالدۇرۇش جەريانىدىن ئىبارەت. كىشىلەر تاللانغان، ئۆزگەرتىلگەن مەدەنىيەتنى كۆپ خىل يوللار بىلەن كېيىنكىلەرگە قالدۇرىدۇ. قىممەت قارىشىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت بىر خىل قىممەت يۆزلىنىشىدىن ئىبارەت. ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىممەت يۆزلىنىشى بولىدۇ. ئېتىقادنىڭ ئۆزى بىر خىل قىممەت يۆزلىنىشى بولۇپ، ئۇ كىشىلىك ھاياتنىڭ قىممىتى جەھەتتىكى بىر خىل ئىزدىنىشتۇر. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت يالغۇز «ئۆتمۈش»نىلا ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىنىمۇ، غايىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ئۆتمۈش بىلەن كەلگۈسىنىڭ بىرلىشىشىدىن، رېئاللىق بىلەن غايىنىڭ بىرلىشىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، بىر مىللەت ئېڭىنىڭ يۆزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، مەۋجۇدىيەت ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەندىزىلىك خۇسۇسىيەتنى ھازىرلىمىغان بولىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ غەيرىي ئەندىزىلىكى مىللىي مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ئەندىزە تاللاشنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئورنىنى باشقا مەدەنىيەتلەر باسالمايدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. دۇنيادا مۇقىم، تاللاش ئوبيېكتى بولغان مەدەنىيەت ئەندىزىسى مەۋجۇت ئەمەس. «ئورنىنى ئېلىش نەزەريىسى» تەرەپدارلىرى ئوخشاش بولمىغان مىللىي مەدەنىيەتلەرنى قاتمال، ئۆزگەرمەس ئەندىزە دەپ قاراپ، جۇڭگو- چەت ئەل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىدە بىرنى تاشلاپ، بىرگە ئېسىلۋالىدىغان مۇتلەقلەشتۈرۈلگەن ئىدىيەنى نامايان قىلىپ، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بەزى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ ھەربىر تەچانلىق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تىك يۆنىلىشلىك تەرەققىياتىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، ئوخشاش بولمىغان مىللىي مەدەنىيەتلەر ئارا داۋاملىشىدىغان توغرا يۆنىلىشلىك ئالاقىلەردىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى مىللىي مەدەنىيەتنى بىرلىك قىلىدۇ، ئۇ مەدەنىيەتتىكى ئورتاق ئامىللار ئارقىلىق ھەر قايسى

مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى بىر- بىرىگە باغلايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مىللىي مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىش رولى بولۇپ، ھەر قاچان ئۆز ئارا تەسىر قىلىشىپ، بىر- بىرىگە ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ بىر- بىرىگە سىڭىشىش تەبىئىي ئەھۋال، ئۇلار ھامان كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمىغان ھالدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە «ئېچىۋېتىلگەن» ھالەتتە بولۇپ، ھەمىشە ئۆتۈشۈپ، قوشۇلۇپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەر قانداق مۇتەئەسسىپ، بىكىنمە مىللەتمۇ باشقا مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىن خالىي بولالمايدۇ، بەلكى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۇنداق مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش بارغانسېرى كۆچىيىپ بارىدۇ.

3) مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس قىممىتى بولىدۇ. ئۆز خاسلىقى ۋە مەۋجۇدىيەت قىممىتى بولغانلىقى ئۈچۈنلا مىللىي مەدەنىيەت مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ خاسلىقى ۋە غەيرىي مەدەنىيەتلەردىن پەرقى بولمىسا، ھەرگىز مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ.

دۇنياۋىلىق ۋە دەۋرلىك نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تېز- ئاستىلىق، ئىلغار- قالاقلىق پەرقى بولىدۇ. مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ئادەتتىكى ئەھۋالدا تېز- ئاستىلىق، ئىلغار- قالاقلىق بىلەن ئۆلچىگىلى بولمايدۇ.

مىللىي مەدەنىيەتلەرنىڭ تۈپ پەرقى مەدەنىيەت تىپىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت شارائىتى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەردە دەسلەپتىلا ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى مەدەنىيەتنى پەيدا قىلىدۇ. «تىپ» دېگىنىمىز ــ مەدەنىيەت قىياپىتىگە قارىتىلغان بولۇپ، مىللەتنىڭ پسىخىكىسى، ھېسسىياتى، خسلىتى، سالاپىتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ مىللەتنىڭ فىزىيولوگىيەلىك مېخانىزمى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ۋە نەسىلدىن - نەسىلگە قالىدۇ، تەرەققىي قىلىدۇ، ئۆزگىرىدۇ، لېكىن ھەرگىز يوقىلىپ كەتمەيدۇ.

ھەر خىل «تىپ»تىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مەۋجۇتلۇق قىممىتى بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ مىللەتنىڭ «ئۆزى»نى ۋە مەنىۋى قىياپىتىنى تولۇق ئىپادىلەپ، مىللىي خسلەت، مىللىي پسىخىكا، مىللىي خۇسۇسىيەتلەرنىڭ تۈپ ئامىللىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ يوقىلىشى بىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە ئەسلى قىياپىتىنى يوقاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇ مىللەت ئەزالىرىنىڭ ھېسسىياتىنى بىر- بىرىگە ئۇنۇملۇك ئالماشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماسلاشتۇرىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئۇ بىر خىل مەركەزگە ئىنتىلىدۇرگۈچى كۈچ ۋە مىللەتنىڭ ئىنتىپاقلاشتۇرىدىغان رىشتە بولۇپ، بىر مىللەتنى ئىچكى جەھەتتىن ئۈيۇشۇشقا، سىرتقا قارىتا بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ، ئۇ يوقالسا، بۇ مىللەت ئىچكى جەھەتتىن بۆلۈنۈش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ، تاشقى مۇناسىۋەتتە بىر پۈتۈنلۈكىدىن ئايرىلىدۇ؛ تۆتىنچىدىن، ئۇ مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇق تۈۋرۈكى بولۇپ، بىر مىللەتنىڭ ياشاش شەرتى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ يوقالسا، شۇ مىللەت يوقىلىدۇ؛ بەشىنچىدىن، ئۇ بىر مىللەتنىڭ ئۆزىدىلا بولىدىغان، شۇ مىللەت تەنھا ئىگىلەيدىغان، باشقا مىللەتلەر ھازىرلىيالمايدىغان، پەقەت ئەينەك قىلىپ ئۇلگە ئالىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان، لېكىن كەشىپ قىلالمايدىغان نەرسە، شۇڭا ئۇ ناھايىتى مۇھىم ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ئىگە. ئالماشتۇرۇش دېگەنلىك ــ يوقىلىرى بارلىرىدىن ئېلىش، باشقىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولۇقلاش، ئەينەك قىلىپ قوبۇل قىلىش دېگەنلىكتۇر. مىللىي ئالاھىدىلىكى قانچىكى كۈچلۈك نەرسە بولسا، ئۇنى باشقا مىللەتلەر شۇنچە ئوڭاي ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە ئۇ نەرسىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتى شۇنچە يوقىرى بولىدۇ. لېكىن ئۇنى باشقا مىللەتلەر ھە دېگەندىلا قوبۇل قىلىشى ۋە ئۆزلەشتۇرۇشى ناتايىن، ئۇ شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قېلىشى مۇمكىن.

مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قىممىتى بىر مىللەتنى باشقا مىللەتلەرگە ئېتىراپ قىلدۇرىدىغان ۋە شۇ مىللەتنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇتلۇقىنى ساقلايدىغان ئىچكى ئاساس ھېسابلىنىدۇ. مىللىي مەدەنىيەت تارىخ جەريانىدا تەرەققىي قىلىدۇ، ئەمما ئۇ مىللەت مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئاساسى بولۇش سۈپىتى بىلەن باشتىن- ئاياغ غەيرىي مەدەنىيەتلەردىن پەرقلەنگەن ھالدا مۇستەقىل مەۋجۇت

بولۇپ، مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن باشتىن- ئاخىر مۇستەھكەم باغلىنىپ تۇرىدۇ. مىللىي مەدەنىيەت بىر پۈتۈن نەرسە بولغاچقا، ئۇنى غەيرىي مەدەنىيەتتىن يوقىتىۋېتىشى، يۇتۇۋۈلۈشى تەس، ئۇ ھەم غەيرىي مەدەنىيەتكە بىرلىشىپ كەتمەيدۇ ھەم غەيرىي مەدەنىيەت بىلەن بىللە ئۆچمەنچى مەدەنىيەتكە ئايلىنىشىمۇ كەتمەيدۇ.

مۇبادا ئارقىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە يۇز بەرگەن، ئالدىدا كەتكەن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە بولۇپ ئۆتكىنىگە ئوخشاش ئۆزگىرىشلەر «بىرلىشىشكە يۈزلىنىش» دەپ قارالسا، ئۇ ھالدا بۇنداق «بىرلىشىش»نىڭ بۇرۇن بولغانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. تۇرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ھەر قايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىدىكى ئورتاق ئامىللار بىر مىللەتتە تېز تەرەققىي قىلسا، يەنە بىر مىللەتتە ئاستا تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن. ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ تېزلىشىشى سەۋەبلىك، بەزىدە بۇنداق ئورتاق ئامىللار ئارقىدا قالغان مىللەتلەر مەدەنىيىتىدە جىددىي تەرەققىي قىلىپ، پەن- تېخنىكا ۋە باشقا جەھەتلەردە ئالغا كەتكەن مىللەتلەرگە قاراپ «ئوغرىلىنىش»، ھەتتا كىشىلەرنىڭ پىسخىك ھېسسىياتىدا ئالغا كەتكەن مىللەتلەر بىلەن ئوخشاش ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىنىڭ يۈز بېرىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال. لېكىن، بۇ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ زامان جەھەتتىن تېز- ئاستىلىق مەسىلىسلا بولۇپ، ھەرگىز مىللىيلىقنىڭ يوقالغانلىقى ھېسابلانمايدۇ.

كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، مەدەنىيەتنىڭ ئۆز مىللىي شەكلى بولغانلىقتىن، ئورتاق ئامىللارنىڭ «بىرلىشىپ كېتىشى»مۇ ئادەتتە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئاددىي ھالدا غەيرىي مەدەنىيەت ئۆزگىرىشى بىلەن ئەمەس، ئەكسىچە غەيرىي مەدەنىيەتنىڭ ئىلغار تەركىبلىرىنى مىللىي شەكلگە ئايلاندۇرۇش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. مانا بۇ دائىم دېيىلىدىغان «مىللىيلەشتۇرۇش»تۇر. «بىرلىشىپ كېتىش نەزەريىسى» تەرەپدارلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەتنى غەيرىي مەدەنىيەتكە «بىرلەشتۇرۇش»نى تەشەببۇس قىلىشى نەزەريىسى جەھەتتىن خاتا، ئەمەلىيەت جەھەتتىنمۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىش.

4) مىللىي مەدەنىيەت ئۆزىنى تەڭشەش جەريانىدا تەرەققىي قىلىدۇ. مەدەنىيەت تۇرغۇن، ئايرىم- ئايرىم نەرسە بولماي، بەلكى كۆپ قاتلاملىق، كۆپ تەركىبلىك، كۆپ ئامىللىق بىرىكمە بولغانلىقى، بىر پۈتۈنلۈكى يەككە شەكىلدە ئىپادىلىنىدىغانلىقى، ھەربىرىتچان جەريان بولىدىغانلىقى ئۈچۈن يوقالمايدۇ؛ مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتى يەككىنىڭ ئالمىشىش شەكلى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان بىر پۈتۈنلۈكىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى يوقىتىپ قايتا بەرپا قىلىشتىن تېخىمۇ ئىغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئىككى خىل شارائىتتا يۈز بېرىدۇ. بىرى، ئىقتىساد، سىياسەت قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى مەدەنىيەتنىڭ يېڭىلىنىپ، كونا، ۋاقتى ئۆتكەن ئامىللارنىڭ شاللىنىپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى تەركىبلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كونا مەدەنىيەت ماسلىشىش خاراكتېرىدە تەرەققىي قىلىدۇ. يەنە بىرى، غەيرىي مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا مىللىي مەدەنىيەت ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىدۇ ۋە تاۋلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، غەيرىي مەدەنىيەت مىللىي مەدەنىيەت ئىچىگە كىرىپ ئۇنىڭ بىلەن بىرلەشكەندە، يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرى بارلىققا كېلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى غەيرىي مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت بىلەن بىرىكىش نۇقتىسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ مىللىي مەدەنىيەت ئۆچۈن مەلۇم تۈرتكىلىك ۋە ئەھمىيەتلىك رول ئويناپ، مىللىي مەدەنىيەتتە يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى مۇمكىن.

يۇقىرىقى ئىككىلا خىل ئەھۋال مەدەنىيەتنىڭ تاشقى كۈچىنىڭ تەسىرىدە ئۆز- ئۆزىنى تەڭشىشىدىن ئىبارەت. بۇنداق تەڭشەش جەريانى يەككىدىن باشلىنىدىغان، يەككىنىڭ ئالمىشىش شەكلى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان، يەككىدىن بىر پۈتۈنلۈككە ئۆتىدىغان ئۆزگىرىش جەريانىدۇر. مەيلى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشى بولسۇن ياكى تاشقى مەدەنىيەتنىڭ تەسىرى بولسۇن، ئالدى بىلەن يەككىگە

تەسىر قىلىدۇ. «ئۆزگىرىش» دېگىنىمىز ـ ئالدى بىلەن يەككىنىڭ ئۆز- ئۆزىنى يېڭىلىشى، يەككىنىڭ كونا مەدەنىيەتنىڭ بەزى تەركىبلىرىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ، يېڭى مەدەنىيەت تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىشى ۋە غەيرىي مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ يېڭى مەدەنىيەت يارىتىشنى كۆرسىتىدۇ. يەككىنىڭ ئالمىشىشى تەدرىجىي، يوشۇرۇن ئۆزگىرىش جەريانىدۇر، يەككىنىڭ ئۆزگىرىشى توپلىنىپ مەلۇم دەرىجىگە بارغاندا، كونا يەككە يېڭى يەككە بولۇپ ئۆزگىرىدۇ.

«يېڭى يەككە»نىڭ ئالمىشىشى پەقەت مەلۇم يېڭى مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، ئۇ پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشى ھېسابلانمايدۇ. بىراق مەدەنىيەت بىر پۈتۈنلۈك بولغانلىقتىن، ھەر قانداق بىر نۇقتا، ھەر قانداق بىر ھالقىدىكى ئۆزگىرىش پۈتۈنلۈككە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. شۇڭا يەككىنىڭ ئالمىشىشى ئاخىرى پۈتۈنلۈكنى ئۆزگەرتىدۇ. دېمەك، يەككىنىڭ ئالمىشىش يۈنىلىشى تولىمۇ مۇھىم بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىش يۈنىلىشى پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىش يۈنىلىشىگە بىۋاستە تەسىر قىلىدۇ.

يەككىنىڭ ئالمىشىشى كۈچلۈك تەشەببۇسكارلىق ۋە نىسپىي ئىختىيارلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. يەككە ئامىللار پۈتۈنلۈككە قارىغاندا جانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرىگە قايتۇرىدىغان ئىنكاسى تېز بولىدۇ. تاشقى ئامىللار كۈچ ھەم مۇرەككەپ بولغانلىقتىن، يەككىنىڭ ئالمىشىشى بەزىدە قارىغۇلۇقتىن خالىي بولالمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن يەككىنىڭ ئالمىشىشى پۈتۈنلۈكنىڭ ئالغا بېسىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشمۇ، ئەكس يۈنىلىشكە ماڭدۇرۇۋېتىشمۇ مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ يەككىنىڭ ئالمىشىشى پۈتۈنلۈكنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. يەككىنىڭ ئالمىشىش جەريانىدا پۈتۈنلۈكنىڭ تاللاش رولى بولىدۇ، ئۇ ھامان يەككىنىڭ ئالمىشىشى ئۈچۈن تاسقاش، ئىلغاش ئارقىلىق مەلۇم بىر يۈنىلىشنى بەلگىلەپ، بۇنداق ئالمىشىشنى نىشانغا ئىگە قىلىدۇ ۋە سىستېمىلاشتۇرىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ چەكلەش رولى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى ـ مىللىيلىكىنىڭ ماھىيىتى ئارقىلىق يەككىنى تىزگىنلەش يولى بىلەن يەككىنىڭ مىللىيلىككە خىلاپ ھەرىكىتىنى چەكلەش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشى ھەممە يەككىنى ئۆز ئىچىگە ئالالايدۇ، ئۇنىڭ ئۆز ھەرىكەت يۆنىلىشى بولىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشىدىن ئايرىلغان يەككىنىڭ ئالمىشىشى ھەمىشە پۈتۈنلۈكنىڭ تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. شۇڭا، پۈتۈنلۈك ھەرىكەتتىكى يەككىنى تاللاپلا قالماي، يەككىنىڭ ئالمىشىش يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدىغان مەدەنىيەت ئامىللىرىنىمۇ تاللايدۇ. نەتىجىدە ئەسلىدىكى كونا مەدەنىيەت بىلەن سىرتقى مەدەنىيەتكە تۇتۇلىدىغان پوزىتسىيە مەسلىسى كېلىپ چىقىدۇ. پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت قىممىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئالدى بىلەن ئېسىل ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ خاسلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشى، ئاندىن تاشقى مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز خاسلىقىنى يوقاتماسلىق شەرتى ئاستىدا تەرەققىي قىلىپ، ئۆزىنى تېخىمۇ دەۋر ئەھمىيىتىگە ئىگە قىلىشى كېرەك. مەدەنىيەتنىڭ نورمال تەرەققىي قىلىشى، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىشى مىللىي مەدەنىيەتنى تەكرار يارىتىش جەريانىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. بۇ بىر مۇرەككەپ ۋە ئۇزۇن جەريان. بۇ جەريانىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىلەن پۈتۈنلۈكنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچى ئاخىرلىشىپ، بىر يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كېلىدۇ. بۇنداق يېڭى مەدەنىيەت ئاساساندىن چۈشەيدۇ ۋە يېڭىدىن بەرپا قىلىنمايدۇ، بەلكى كونا مەدەنىيەتتىن تۇغۇلىدۇ، شۇڭا، ئۇ ھەم يېڭى مەدەنىيەت، ھەم كونا مەدەنىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇ مىللىي مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر باسقۇچى بولۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئالغا باسقانلىقى، شۇنداقلا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا باسقانلىقى ھېسابلىنىدۇ.

شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھەر قانداق مىللەتنىڭ يېڭى مەدەنىيىتى ئەسلىدىكى مەدەنىيەتنى ئاساس قىلىپ، غەيرىي مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىپ قايتا ئىجاد قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ، ئۇ كونا مەدەنىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئايلىنىشىدىن ئىبارەت. كونا مەدەنىيەت بۇزۇپ تاشلانسا، يېڭى مەدەنىيەت مەنبەسىز سۇ، يىلتىزسىز

دەرەخ بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق يېڭى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش قۇرۇق خىيالدىن باشقا نەرسە ئەمەس. كونا يېڭىغا ئايلانسا كونا بىلەن يېڭى ئارىلاشقان، كونا ئىچىدە يېڭى، يېڭى ئىچىدە كونا بولغان بولىدۇ. پۈتۈنلۈك ئۆزگىرىشىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىنىڭ ئاخىرلىشىشى پەقەت يېڭى مەدەنىيەت تەركىبلىرىنىڭ پۈتۈنلۈكتە يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىنىلا چۈشەندۈرىدۇ، ئۇ ھەرگىز كونا مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ شاللاپ چىقىرىۋېتىلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ناچارلىرى شاللىنىپ، ئېسىللىرى ساقلاپ قېلىنىدۇ، قوبۇل قىلىپ ھەزىم قىلىنىدۇ، كونىسى ئاساسدا تەكرار ئىجاد قىلىنىدۇ، مىللىي مەدەنىيەت باشتىن- ئاياغ كونىنى چىقىرىۋېتىپ يېڭىنى قوبۇل قىلىش جەريانىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بۇ ئىشتا قانداقتۇر «قايتا قۇرۇش» مەسىلىسى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس.

2. ئېسىل مىللىي مەدەنىيەت گۈللەندۈرۈلىدۇ

1) ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى. ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى ھەر قايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەرەققىياتى جەريانىدا تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن؛ دۇنيادىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى يۈكسەك تەرەققىي قىلغاندىلا، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى تېخىمۇ پارلاق نۇر چاچىدۇ. شۇڭا مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇقەررەر شەرتى، شۇنداقلا ھەر بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئالغا باستۇرۇشتا ئۈستىگە ئالغان مەسئۇلىيىتى. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا قوشقان تۆھپىسىنىڭ ئۆلچىمى بولۇپ، شۇ مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدۇ.

مۇرەككەپ تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېلىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي مەدەنىيىتىنى تەشكىللىك رەتلەش، تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، مىللەتلەرنىڭ ئېڭىدا مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھەققىدىكى بىلىم تولىمۇ چولتا، ھەتتا نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ھەقتە ساۋاتسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈش تولىمۇ زۆرۈر.

بىز ئېسىل ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش تەرەپدارىمىز، ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەتنى ئۆتمۈش دەۋرلەردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن «ھەممە مەدەنىيەت»تىن كەسكىن پەرقلەندۈرۈشكە تۇغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھەم مىللىي مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرى ۋە غەيرىي مەدەنىيەتتىن ئۆزگەرتىلگەن ئېسىل تەركىبلەرنى، ھەم چىرىك ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى ئىلمىي تەھلىل قىلىش كېرەك.

مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە مىللەتنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تارقىتىشقا ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزەرى بىلەن ئىلمىي خۇلاسىلەپ، ئۇنىڭ تېگىشلىك رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنئەنىۋى ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى ئاساسدا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماس كېلىدىغان، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە تارىخنىڭ تەرەققىيات يۆزلىنىشىنى ئېچىپ بېرەلەيدىغان، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە يېڭى مەدەنىيەتنى يارىتىش لازىم.

مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە، تاشقى مەدەنىيەتنى قارا- قويۇق قوبۇل قىلماي، بەلكى تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىمىز، ئۇنى سىستېمىلىق تەتقىق قىلىپ، ئۆزىمىزگە ئېھتىياجلىق ۋە تولۇقلاشچانلىقى كۈچلۈك بولغان ئېسىل تەركىبلەرنى ئەينەك قىلىشىمىز لازىم. شۇنداقلا، ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە قارىتا ھەممىنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىدە بولماسلىقىمىز لازىم.

كونا مەدەنىيەت ئاساسى بولغاندىلا، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە خاسلىقنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. بۇ

جەھەتتە، كونا مەدەنىيەتنى يېڭى مەدەنىيەتنىڭ «ئاساسى»غا ئايلاندۇرۇش كېرەك. باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىدىن ئوزۇق ئېلىش ــ مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ساقلاشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئامىل. لېكىن، باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىدىن «چىرىتكۈچ» ئەمەس، «ئوزۇق» قوبۇل قىلىشقا دىققەت قىلىش كېرەك. شۇنداقلا مىللىي مەدەنىيەتنى ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندۇرۇپ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشقىلى بولىدۇ.

بىر تەرەپلىمىلىكنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ، ئۇنىڭ بىرى ھېسسىيات ئامىلى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تېز يېتىلىشىگە تەقەززا بولۇپ، بىر كۈچەپلا ۋۇجۇدتا چىقىرىش ئارزۇسىدا بولۇش دېگەنگە ئوخشاش. لېكىن، تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، بىر تەرەپلىملىك مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنى بىلمەسلىكتىن كېلىپ چىقىدۇ. مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئىقتىساد ۋە سىياسىيىنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭدا ئىش بىر قەدەم- بىر قەدەم ئېلىشتىن باشلىنىدۇ؛ مەدەنىيەت تەرەققىياتى پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد تىرىشىشقا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ ئىشتا تېز غەلىبە قىلىش ئويىدا بولۇش خاتا.

2) ئېسىل مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىزدە مىللىي مەدەنىيەت گۈللەنگەن، خۇشاللىنارلىق ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. گەرچە كىشىلەرنىڭ بۇنىڭغا بولغان قارىشى ۋە باھاسى بىردەك بولمىسىمۇ، لېكىن يەر شارىلىشۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئېلىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى گۈللەندۇرۇش دۆلىتىمىزگە نىسبەتەن ئالاھىدە ۋە كۆپ تەرەپلىملىك ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنى كونكرېتلاشتۇرۇپ مۇنداق بىر نەچچە نۇقتا بويىچە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. ئېلىمىز ئۇزۇن تارىخقا ئىگە دۆلەت بولۇپ، تەرەققىياتى تېز، تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچى زور دۆلەت. ئەگەر بىز يەنىمۇ تىرىشساق، دۆلىتىمىز مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىنى تامامەن ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق چوڭ دۆلەت بولۇپ قەد كۆتۈرەلەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئىككى جەھەتتىكى ئىشنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ: بىرى، كۈچلۈك مىللىي ئىگىلىك بولۇشى؛ يەنە بىرى، گۈللەنگەن مىللىي مەدەنىيەت بولۇشى لازىم. بۈلارنىڭ ئىچىدىكى مىللىي ئىگىلىك مىللىي گۈللىنىشنى ماددىي كۈچ بىلەن تەمىن ئەتسە، مىللىي مەدەنىيەت مەنىۋى تىرەك بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى قاتتىق، بىرى يۇمشاق، بىرى ئاساس، بىرى يارىدەمچى ئۇلارنىڭ بىرى كەم بولۇپ قالسا بولمايدۇ.

ئىككىنچى، مىللەتلەرنىڭ كىملىكىنى نامايان قىلىدۇ. يەر شارىلىشۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا يۈكسەك تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى بۇنداق ئەھۋالدا مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى بىلەن مىللىي خاسلىقنى قانداق ساقلاپ قېلىش ھەر قايسى دۆلەت ۋە مىللەتلەر ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغان بىر مەسىلىگە ئايلاندى. كۆپلىگەن كىشىلەردە يەر شارىلاشقانسېرى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە مىللىي خاسلىقىنى ساقلاش كېرەك، بولمىسا يەر شارىلىشىش دولقۇنىدا ئۆزىمىزنى يوقىتىپ قويىدىكەنمىز دەيدىغان ئاڭ پەيدا بولدى.

ئېسىل مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش بىر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ گىنىسى قوغدىغانلىقتۇر. فىزىيولوگىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، DNA ھاياتلىق تېپىنى باشقا تەنلەردىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدىغان بەلگە. بىر مىللەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ماددىي ياكى غەيرىي ماددىي ھالەتتە ساقلايدىغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئېپادىلىنىش شەكلى بىناكارلىق- قۇرۇلۇش، جابدۇق، ھۆسنىخەت، قائىدە- مۇراسىم، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ماھارىتى، ئورۇنداش سەنئىتى قاتارلىقلار ھەمدە بۇ ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مەدەنىيەت ئامىللىرى خۇددى ئىنسانلارنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىدىكى «گېن»غا ئوخشاش بولۇپ، تۇرلۇك ئوگۇشسىزلىقلارنى باشتىن كەچۈرسىمۇ، مىللەتتە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۆزۈلمەيدىغان مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا ئايلىنىپ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت كىملىكى ۋە ئۆزگىچە خاسلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئۈچىنچى، مىللىي ئىگىلىكىكە تۈرتكە بولىدۇ.

مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللەندۈرۈشنىڭ يەنە بىر ئەھمىيىتى مىللىي ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشىنى مەنبەئ تېرەك بىلەن تەمىن ئېتىشتىن ئىبارەت. مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئىشەنچىسى يوق مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنداق بولسا ئادەمنىڭ ئىشەنچى قەيەردىن كېلىدۇ؟ يۇزەكىي قارىغاندا، قابىلىيەتى ۋە مۇۋەپپەقىيىتىدىن كېلىدۇ، چوڭقۇرراق قاتلامدىن قارىغاندا، ئىشەنچ مىللىي مەدەنىيەتتىن كېلىدۇ. چۈنكى ئادەمنىڭ قابىلىيەتى بىلەن ئۇنىڭدىن كەلگەن مۇۋەپپەقىيەت شۇ كىشىنىڭ مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مىللىي مەدەنىيەتتە تاۋلىنىش ئادەمنىڭ تەپەككۇر ۋە ھەرىكەت ئۇسۇللىرىنى بەلگىلەيدۇ ۋە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئادەمنىڭ قابىلىيەتى ۋە مۇۋەپپەقىيىتىنى بەلگىلەيدۇ. مەدەنىيەت ئىشەنچىسى بولسا، چوڭقۇر ئىشەنچ بولىدۇ ـ دە، بۇ مەدەنىيەت ئارقىلىق مىللىي ئىگىلىكنى گۈللەندۈرگىلى بولىدۇ.

تۆتىنچى، دۇنيانىڭ ئىناقلىقىغا تۆرتكە بولىدۇ

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈشنى تېخمۇ يوقىرى قاتلامغا قويۇپ قارىغاندا، يەنە مۇنداق يەكۈنگە ئېرىشكىلى بولىدۇ: مىللىي مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش دۇنياغا، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ئۇلۇغۋار ئىشلىرىغا پايدىلىق. چۈنكى ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ چوڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى تىنچلىقنى ئەۋزەل بىلىش، ئىناق ئۆتۈش، چىن كۆڭلىدىن باشقىلارنىمۇ ئۆزىدەك چۈشىنىش ۋە ئۇلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىشتىن ئىبارەت.

كونكرېت ئېيتقاندا، ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تۆۋەندىكىدەك ئەھمىيەتكە ئىگە: (1) مىللىي روھنى ئۇرغۇتۇشقا پايدىلىق؛ (2) مىللەتنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ۋە مىللىي ئىززەت ـ ھۆرمەتنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق؛ (3) كىشىلەرنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى قوزغاشقا پايدىلىق؛ (4) سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق؛ (5) ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا بېسىشىغا پايدىلىق.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مەدەنىيەت بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ تارىخى، ئۆرپ ـ ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى، ھەرىكەت مىزانلىرى، تەپەككۇر شەكلى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. مەدەنىيەت بىر دۆلەت ياكى مىللەتنىڭ قان تومۇرى، روھى ۋە جېنى، مەدەنىيىتى بولمىغان مىللەتنىڭ ئىچكى تارتىش كۈچى ۋە ئۇيۇشۇش مەنبەسى بولمايدۇ. شۇڭا مەدەنىيەت ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى رىقابىتىدىكى مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. ۋېن جياباۋ: «مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىش كېرەك» (گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى ۋېن جياباۋنىڭ 2010 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 11 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ 3 ـ يىغىنىدا ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتىدىن پارچە)، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2010 ـ يىللىق 3 ـ سانى.
2. تۇرغۇن نەمەت: «مەدەنىيەتتە يېڭىلىق يارىتىپ، مەدەنىيەتتە كۈچلۈك رايون قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىش كېرەك»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2011 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىكى سانى.
3. شيا جېڭنۇڭ باش تۈزگۈچى بولۇپ تۈزۈلگەن: «ئوكيانۇس» (كىچىكلىتىلگەن باسما نۇسخىسى)، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
4. لى زىۋېن: «مەدەنىيەتنىڭ مىللىيلىكى توغرىسىدا» (يولۇاس راشىدىن تەرجىمىسى)، «شىنجاڭ ماارىپ ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 ـ يىللىق 2 ـ سان.
5. شاۋ جېڭجۇن: مەدەنىيەتنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە مەدەنىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىش»، «شىنجاڭ گېزىتى» 2012 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىكى سانى.
6. ئابدۇسالام ئابلىز: «تىرىشىپ مەدەنىيەتتە كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇشىمىز لازىم»، «شىنجاڭ گېزىتى»، 2011 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىكى سانى.

جاۋابكار مۇھەررىي: ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2012)03-027-9

«قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسى ۋە ئۇنىڭ رېئال ئەھمىيىتى توغرىسىدا*

مەمەت موللامەت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى پەلسەپە كافېدراسى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىناق جەمئىيەت ئەمەلىيەتتە، ئادەمنى سۇبيېكت قىلغان جەمئىيەتنىڭ ئىناق تەرەققىيات ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئادەم بىلەن تەبىئەت، ئادەم بىلەن ئادەم ۋە ئادەم بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىقتىن ئىبارەت ئاساسىي مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نۆۋەتتىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىۋاتقان شارائىتتا، «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش بىلەن بىردەك بولغان ئىناقلىق پەلسەپىسى ئىدىيەسىنى قايتىدىن قېزىش، شۇبھىسىزكى، ئىنتايىن مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

摘要： 和谐社会，实际上是指以人为主体的社会和谐发展状态。它包括人与自然之间的和谐、人与人之间的和谐、人与社会之间的和谐三个方面的基本内涵。在当今构建和谐社会的背景下，重新挖掘《福乐智慧》中蕴含的与构建和谐社会一致的和谐哲学思想内涵无疑具有十分重要的现实意义。

Abstract: The harmonious society refers to the state of harmonious development between men and society, which includes the harmonious state between men and nature, harmonious state between men and men, harmonious state between men and society. It has great practical significance to re-focus on the philosophical thoughts about harmony in "Happiness and Wisdom", while the harmonious society is strongly emphasized at the present

كىتابلارنى جۈگگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C91　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش مەسىلىسىنى جۈگگوچە سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈش پارتىيە 16 ـ قۇرۇلتىيى 6 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ زور نەزەرىيەۋى تۆھپىسى بولۇپ، جۈگگوچە سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىنى يىغىنچاقلاش ھەمدە بۇ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىناقلىق ئىكەنلىكىنىڭ ئايدىڭلاشتۇرۇلۇشى ماركسىزم نەزەرىيەسى تەرەققىيات تارىخىدىكى تۇنجى ئىش. رەئىس خۇجىنتاۋ ب د ت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقىنى خاتىرىلەش يىغىنىدا «ئىناق دۇنيا قۇرۇش» تەشەببۇسىنى شەرھلىدى، پارتىيە 17 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتىدا يەنە بىر قېتىم ئىجتىمائىي ئىناقلىق جۈگگوچە سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى دەپ تەكىتلەندى. ئۇ سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىگە بولغان تونۇشنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ماركسىزملىق ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيەسىنىڭ بېيىتىلىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇشى. خۇجىنتاۋ بىر قېتىملىق سۆزىدە: «ئىجتىمائىي ئىناقلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، گۈزەل جەمئىيەت قۇرۇش باشتىن-ئاخىر ئىنسانىيەت ئىنتىلىدىغان غايە بولۇپ كەلدى»[1]دېگەنىدى. ئىنسانىيەت ئىنتىلىدىغان بۇ غايە ۋە گۈزەل جەمئىيەتكە دائىر ئىدىيە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11 ـ ئەسىردە ياشىغان بۇيۇك مۇتەپەككۇرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇئەييەن ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ ئەدەبىي ئەسەر بولۇش بىلەن بىللە ھەم تارىخ، ھەم پەلسەپە، ھەم «سىياسەتنامە»[2] ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر يازغۇچىسى

* بۇ ماقالە 2012 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مەمەت موللامەت(1958 ـ يىلى 1 ـ ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماركسىزم ئىنستىتۇتى پەلسەپە كافېدراسىدا ماركسىزملىق پەلسەپە ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

لاۋشى ئېيتقانىدەك، «قۇتادغۇبىلىك» ئۇيغۇرلانىڭ قىممەتلىك مىراسى بولۇپلا قالماستىن، ئوخشاشلا ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يارىتىشتىكى قىممەتلىك بايلىق.[3] بۇ قىممەتلىك بايلىقنى قېزىپ، ئۇنىڭدىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق «مېغىز»نى بۇگۈنكى گۈللىنىۋاتقان ئىناق جەمئىيىتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

1. ئىناق جەمئىيەت ھەققىدە چۈشەنچە

«ئىناق جەمئىيەت»نى چۈشىنىش ئۈچۈن ئىناق سۆزىنى چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى لۇغىتى»دە 和谐دېگەن سۆزگە قىسقىچىلا «مۇۋاپىقلىق، ماسلىق، تەكشى، رەتلىك بولۇش» دەپ تەبىر بېرىلگەن. «خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت»تە 和谐سۆزىگە «ئاھاڭداشلىق، تەڭكەش، ماس، ماسلاشماق، مۇۋاپىق، سىمفونىيە، گارمونىيە، تەرتىپ» قاتارلىقلار يۈكلەنگەن. يەنە بۇ قاتارغا تىنچ ـ ئامانلىق، ئەمىنلىك، ئۆملۈك، خۇشال ـ خۇراملىق، ئىجىل، دوستانە، مەيىن قاتارلىقلارنى قوشقىلى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ماقالىنى يېزىش جەريانىدا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ خەنزۇچىسى بىلەن ئۇيغۇرچىسىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇرچىدا «ياراشىق» دېگەن مەنىسى بارلىقىنىمۇ بايقىدىم. شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا نەشرىياتى 2007 ـ يىلى نەشر قىلغان «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ خەنزۇچىسىنىڭ 1053 ـ بېيىتىنىڭ بىرىنچى مىسراسى «和谐的四要素发生内江» دەپ تەرجىمە قىلىنىپتۇ. ئۇيغۇرچىسىدا «جېدەل باستى يارىشىق تادۇ ئىچىنى» ئىكەن. «قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»دە «تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى «ياراشى» سۆزى «مۇۋاپىق، لايىق، تەبىئىي» دەپ كۆرسىتىلگەن. دېمەك، «ياراشىق»ئىناق، يارىشىپ قېلىش دېگەنلىك بولسا كېرەك.

«ئىناق» سۆزىدىن «ئىناق جەمئىيەت» ئاتالمىسىنى ئوڭايلا چۈشىنىلىش مۇمكىن. ئۇنىڭ تەبىرى مۇنداق: «سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت دېموكراتىك، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىنىدىغان، ئادىل، ھەققانىي، سەمىمىي ـ دوستانە ئۆتىدىغان، ھاياتىي كۈچكە تولغان، تىنچ ـ تەرتىپلىك، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ئۆتىدىغان جەمئىيەت». «دېموكراتىك بولۇش، قانۇن ئىدارە قىلىش» دېگەنلىك، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە جارى قىلدۇرۇلغان، دۆلەتنىڭ قانۇن ئىدارە قىلىش ئاساسىي تەدبىرى ھەقىقىي ئەمەلىيلەشكەن، ھەرقايسى تەرەپتىكى ئاكتىپ ئامىللار كەڭ قوزغىتىلغان بولۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر؛ ئادىل، ھەققانىي بولۇش دېگەنلىك، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى ياخشى ماسلاشتۇرۇلغان، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر توغرا بىر تەرەپ قىلىنغان، ئىجتىمائىي ئادىللىق، ھەققانىيەت ھەقىقىي قوغدالغان ۋە ئىشقا ئاشۇرۇلغان بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ سەمىمىي، دوستانە ئۆتۈش دېگەنلىك، پۈتۈن جەمئىيەت ئۆزئارا يارەدەم بېرىدىغان، سەمىمىي، لەۋزىدە تۇرىدىغان، بارلىق خەلق باراۋەر، دوستانە، ئىناق ئۆتىدىغان بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ ھاياتىي كۈچكە تولغان بولۇش دېگەنلىك، جەمئىيەتنىڭ تەشكىلىي مېخانىزمى تولۇق، ئىجتىمائىي باشقۇرۇشى مۇكەممەل، ئىجتىمائىي تەرتىپى ياخشى، خەلق ئاممىسى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدىغان، جەمئىيەتتە تىنچ ـ ئىتتىپاقلىق ساقلانغان بولۇش دېگەنلىكتۇر؛ ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ئۆتۈش دېگەنلىك، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش بایاشات، ئېكولوگىيە ياخشى بولۇش دېگەنلىكتۇر.[4]

يۇقىرىقى ئالتە «دېگەنلىك»نى يىغىنچاقلىغاندا، بۇلار ئۇچ مۇناسىۋەت ياكى ئۇچ ئىناقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ ئىناقلىقى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناقلىقى، شەخسىي بىلەن جەمئىيەتنىڭ ۋە ياكى ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئارىسىدىكى

ئىناقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار ئاربىسىدىكى ئىناقلىقتا ئىناق دۇنياموۇ بار، ئەلۋەتتە.

2. «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىناق جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئىدىيەلەر

«قۇتادغۇبىلىك»تە ئەينى زامانىدىكى چوڭقۇر ئىجتىمائىي رېئاللىق يېغىنچاقلاپ ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، شۇ زامانىدىكى ھۆكۈمرانلارنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرلىرى بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، ئۇنىڭدا ئىناقلىق پەلسەپەسى، ئېتىكا ئىدىيەلىرى ئىنتايىن مول. ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىۋاتقان شائىرنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا دائىر پەلسەپە ۋە ئېتىكىغا ئائىت مەزمۇنلارنى قايتىدىن قېزىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مول مەزمۇنلارنى يۇقىرىقى ئالتە نۇقتىغا بۆلۈپ بايان قىلساق، ھەممىسىنى دېگۈدەك چوڭقۇر شەرھلەپ بەرگىلى بولىدۇ، بىراق سەھىپە چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن «قۇتادغۇبىلىك»تىكى بۇ توغرىسىدىكى «ئۇنچىلەر» پەقەت ئۇچ نۇقتىغا يېغىنچاقلاپ بايان قىلىندى.

1)ئادەمنى مەركەز قىلىش، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىققا ئالاقىدار ئىدىيەلەر

ئىناق جەمئىيەت قانۇن ئىدارە قىلىدىغان جەمئىيەت. قانۇن بىر خىل ھەرىكەت نىزامى، قانۇن كىشىلەر ئارا مۇناسىۋەتنى تەڭشەيدىغان مىزان. ئادەمنى مەركەز قىلىش، ئادەمنىڭ ھوقۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋۋال قانۇن تۈزۈش، قانۇن تۈزگەندىن كېيىن ئۇنى ئادىل ئىجرا قىلىش كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇنداق قىلىشنى ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش يېكى تۈرالماسلىقى، گۈللىنىش يېكى خاراب‌لىشىشنىڭ ئاساسى دەپ قارىغان. بۇ توغرىسىدا «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇنداق بېيىتلەر بار. «قانۇننى تۈز، ياخشى قانۇن تۈزگۈچى، يامان تۈزسە بولۇر تىرىك ئۆلگۈچى» (1458)، «(بىرەرسى) ئۆز زامانىسىدا يامان قانۇن تۈزسە، ئۆزىدىن كېيىن يامان نام قالدۇرىدۇ» (1460)، «كىم بولسۇن بىر ياخشى قانۇن تۈزۈپ قويسا ئۇنىڭ بىلەن ئۆز نامىنى تىكلەيدۇ» (1461)، «سەن داۋاملىق بەگ بولۇشنى خالىساڭ قانۇن تۇرغۇز، خەلق ئۈستىدىن زۇلۇمنى كۆتەر» (1435).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن تۈزۈشنى تەكىتلەپلا قالماي، قانۇننى توغرا يۈرگۈزۈش، ئىجرا قىلىشنى تەكىتلىگەن، «يامان تۈزمە قانۇننى، بەك ياخشى تۈز، كۈنۈڭ ياخشى بولغاي، ھەم بەختىگمۇ ئۇز» (1456)، «قايسى بىر بەگ خەلقە قانۇن يۈرگۈزمىسە، خەلقنى قوغدىمىسا، تالان-تاراج قىلسا، (ئۇ) خەلقنى ئوتقا تىققانلىق، ئېلىنى بۇزغانلىق بولىدۇ. بەگلىك ئۈلمۇ شۇبھىسىز يېقىلىدۇ» (2136-2137)، «مەيلى ئوغلۇم بولسۇن يېكى يېقىنىم، تونۇشۇم بولسۇن يېكى ئۆتكۈنچى مېھمان بولسۇن، قانۇن ئالدىدا ھەر ئىككىلىسى مەن ئۈچۈن بىردەك، ھۆكۈم قىلغاندا مەندە پەرق تاپالمايدۇ»، (817-، 818)، «مەن ئىشلارنى توغرىلىق بىلەن ھەل قىلىمەن، كىشىلەرنى بەگ تائىپىسىدىن، قۇل تائىپىسىدىن دەپ ئايرىمايمەن» (809)، «مەن ئىشلارنى پىچاقتەك كېسىمەن، پىچىمەن، دەۋا قىلغۇچىلارنىڭ ئىشنى ئۈزارتمايمەن» (811)، «مېنىڭمۇ قانۇنىيىتىم شۇنداق، ئادىتىم ۋە سۆزلىرىم بارچە خەلق ئۈچۈن بىردەكتۇر» (828)، «مېنىڭمۇ ئادىتىم شۇنداقتۇر، مەندىن ھەممىسگە باراۋەر ئۆلۈش تېگىدۇ» (832-بېيىت)، بۇ بېيىتلاردا ئىناق جەمئىيەتتە بولۇش كېرەكلىكى تەكىتلىنىۋاتقان دۆلەتنى قانۇن ئىدارە قىلىش ئاساسىي تەدبىرلىرىگە دائىر مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

ئادىل ھەققانىي بولۇش، ھەرقايسى تەرەپنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى ياخشى ماسلاشتۇرۇش ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مۇھىم تەلىپى، ئادەم بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ يولى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ توغرىسىدا مۇنۇلارنى قەيت قىلغان: «بەگ ئۇلى ئادالەت ئۈستىگە قۇرۇلغاندۇر، بەگلىكنىڭ يىلتىزى ئادالەت يولىدۇر» (821)، «بەگ ئەلگە قانۇن يۈرگۈزسە ۋە ئادىل بولسا، ئىستىگەن ئارزۇ-تىلەكلىرىگە ئېرىشەلەيدۇ» (222)، «ئادىل ئىش قىل، (بۇنىڭغا)تىرىش، زۇلۇم-زورلۇق قىلما» (1451)، «يەنە بىرسى خەلقە ئادىل قانۇن يۈرگۈز، بىرسىنىڭ ئىككىنچى (بىرسىگە) زۇلۇم

قىلىشىغا يول قويىما، ئۇلارنى قوغدا» (5576)، «تەڭرى سېنى ئادالەت ئۈچۈن تىكلىدى، ئادىل بول، ئادالەت بىلەن تۇر» (5195)، «بارچە خەلقىگە مېھرىبان بول، ئۇلۇغقىمۇ، كىچىككىمۇ ئادالەت قىل» (5197)، «قارا بەگلىكنىڭ ئۇلى ھەق-ئادالەتتۇر، بەگلەر ئادىل بولسا، ھاياتتا ھالاۋەت بولىدۇ» (8119). بۇلاردا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادىل، ھەققانىيلىقنى تەلەپ قىلسا، «قۇتادغۇبلىك»نىڭ 5559-بېيىتىدىن 5567-بېيىتىگىچە بولغان مەزمۇنلاردا ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى ماسلاشتۇرۇشنى تەكىتلەپ مۇنۇلارنى يازغان: «بۇلاردىن كېيىن قالسا ئاۋام-قارا خەلق تۇرىدۇ، بۇلارنى قانۇن بىلەن ياخشى ئىدارە قىل. بۇلارمۇ ئۇچ تەبىقىگە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنى بىر-بىرىدىن پەرق ئەتمەك زۆرۈر، زۇلۇم سالما. زۇلۇم قىلساڭ بۇ ئەلگە بالا كېلىدۇ. بۇلاردىن بىرى بايلار بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى كۆچلۈكلەردۇر. ئۇلاردىن كېيىنكىسى ئوتتۇراھال كىشىلەر بولۇپ، بۇلار بايلار قىلغان ئىشنى قىلالمايدۇ (ئۇلار بەرگەن باجنى بېرەلمەيدۇ)، ئۇنىڭدىن كېيىن يوقسۇللار تۇرىدۇ. ھەممىدىن بۇرۇن بۇلارنى ئاسراش كېرەك. بايلارنىڭ يۈكىنى ئوتتۇراھاللارغا يۈكلىمەسلىك كېرەك، ئۇنداق قىلساڭ ئوتتۇراھاللار بۇزۇلىدۇ ۋە ھالىدىن كېتىدۇ. ئوتتۇراھاللارنىڭ يۈكىنى يوقسۇللارغا ئارتماسلىق كېرەك، ئۇنداق قىلساڭ كەمبەغەللەر ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ ۋە قىرىلىدۇ. يوقسۇللارنى ئاسرىساڭ ئوتتۇراھال بولىدۇ، ئوتتۇراھاللار ئۆزىنى بىرئاز ئوڭشۇالسا باي بولىدۇ. كەمبەغەللەر ئوتتۇراھال بولسا، ئوتتۇراھاللار باي بولسا مەملىكەت باي بولىدۇ»[5]. بۇلاردا كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتىنى تەڭشەشنىڭ ئىناق ھەم ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇشتىكى رولى ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

2) شەخس بىلەن جەمئىيەت ئارىسىدىكى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئارىسىدىكى ئىناقلىق توغرىسىدىكى ئىدىيىلەر

ئىناق جەمئىيەت تەبرىدىكى تەرتىپلىك بولۇش، سەممىي، دوستانە ئۆتۈش، ھاياتىي كۈچكە ئىگە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرلىشىگە پايدىلىق بولۇش دېگەنلەر جەمئىيەت بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر.

«قۇتادغۇبلىك»نىڭ 4605-بېيىتىدە «پۇتۇن نەرسىنىڭ تەرتىپ يوسۇنى بار، يوسۇنلۇق بولسا ئەر، يۇزى نۇرلىنار» دېيىلگەن، بۇ يەردىكى «تەرتىپ» جەمئىيەت تەرتىپىنى، بۇ يەردىكى «يوسۇنلۇق ئەر» جەمئىيەت ئەزاسىنى كۆرسىتىدۇ. مونتېسكيو ئېيتقاندەك: «جەمئىيەتنىڭمۇ ئۆزىگە خاس قانۇنىيىتى بولىدۇ»[6]. جەمئىيەت ئادەملەرنىڭ جەمئىيىتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە، قانۇن ئادەمنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ. تەپەككۇر، ئاڭ ئۆزلىگەنسېرى ئادەم شۇنچە يوسۇنلۇق بولىدۇ، «يوسۇنلۇق بولۇش» ئۇچۇن جەمئىيەت ئەزالىرى يېتىشكەن، بىلىملىك بولۇشى كېرەك. بىلىملىك، يوسۇنلۇقلار كۆپ بولسا جەمئىيەت تەرتىپلىك بولىدۇ، ئومۇمىي خەلق بىلىملىككە ئايلانسا سەممىي، دوستانە بولغىلى بولىدۇ. ئىناق جەمئىيەت پەن-مەدەنىيەت بىلىملىرىنىڭ مول بولۇشىنى، ئادەمنىڭ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ بىلىمى ۋە بىلىملىكلەرنى ھۆرمەت قىلىش بولمىسا ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلغىلى بولمايدۇ. ھەركىم ئۆز قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرۇش، ئادەمنى ئاساس قىلغان ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ كاپالىتى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ مەقسىتى. «قۇتادغۇبلىك» بىر «بىلىم، ئەقىل»نى ئاساسىي تېما قىلغان ئەسەر، ئەسەرنىڭ ئىسمىنىڭ مەنىسىمۇ «بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى بىلىم». ئەسەردىكى تۆت پېرسونا‌ژنىڭ بىرى ئايتولدى بەخت-سائادەتنىڭ سىموۋولى، بىلىم، ئەقىل-ئىدراكنىڭ نامايەندىسى، ئۇ بەخت-سائادەتنى تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى گۈزەل ئەخلاقلىق، يوسۇنلۇق بولۇش ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. كىتابنىڭ 85 بابىنىڭ ئىچىدە، 6- بابنىڭ ئىسمى «ئادەم بالىسىنىڭ قىممىتى بىلىم ۋە ئەقىلدىن ئىكەنلىكى بايانىدا»، 10-بابنىڭ ئىسمى «بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ پەزىلەت ۋە پايدىلىرى بايانىدا»، 11-بابنىڭ ئىسمى «ئۆگىتىلمىشنىڭ ئېلىككە ئەقىلنى سۆرەتلەپ بەرگەنلىكى بايانىدا»، بولۇپ، بۇلاردا مەخسۇس بىلىم ۋە ئەقىل ئۇستىدە توختالغاندىن سىرت، پۇتۇن ئەسەرنىڭ 130دىن ئارتۇق يېرىدە[7] ئوخشىمىغان

دەرىجىدە بىلىم ۋە ئەقىل ئاساسىي تېما قىلىنغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە مۇئەللىپ شەخسلەرنىڭ يېتىلىشى، پەزىلىتى، ئىستىقبالى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن. تېپىكلىرىدىن: «ئەقىل قايدا بولسا ئۇلۇغلۇق بولۇر، بىلىم كىمدە بولسا بۇيۇكلۇك تاپۇر» (154)، «ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر، بىلىملىك ئەقىللىق تىلەكىكە يېتۇر» (155)، «بىلىم بايلىق ئول، گادايلاشمايدىغان، قاراقچى ۋە ئوغرى ئالالمايدىغان» (313)، «ئەقىل كۆپ كىرەكتۇر تاللاشقا كىشى، بىلىم بەك كىرەكتۇر قىلىشقا ئىشى» (327)نى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كۇپايە. دېمەك، يوسۇن، بىلىم، ئەقىل بىلەن ئىش قىلساقلا ئىجادىيەت قابىلىيىتى جارى قىلدۇرۇلۇپ، ئىش رونىاق تاپىدۇ. جەمئىيەت ھاياتىي كۈچكە تولىدۇ.

ھەرقايىسى كەسىپلەر گۇللەنسە جەمئىيەت تەرەققىي قىلىدۇ. ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى جەمئىيەتنى مۇقىم قىلماقچى بولىدىكەن ھەرخىل كەسىپلەرنى ئاسرىشى، ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپ ئۇلارنى تىنچلىقتا بىرگە تۇرغۇزۇشى كېرەك. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ مۇئەللىپى جەمئىيەتنىڭ ئوخشىمىغان قاتلامغا بۆلۈنىدىغانلىقىنى، ھەرخىل كەسىپكارلاردىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يېتىپ، ئەسەرنىڭ 49-بابىدىن 61-بابىغىچە ھۆكۈمرانىنىڭ ئاۋام خەلق، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، شائىرلار، دىھقانلار، سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر قاتارلىق 15خىل كىشى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى ئۇستىدە توختىلىپ، ھەرخىل كەسىپلەرنى ئاسراپ ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى تەكىتلىگەن. ھازىرقى ئىناق جەمئىيەت بىرگە مەۋجۇت بولۇپ، ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان جەمئىيەت. ئەقلى، بىلىمى بىلەن ئىشنى رونىاق تاپقۇزغان جەمئىيەت ئەزاسى ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇشى كېرەك. «قۇتادغۇبىلىك»تە مۇئەللىپ «ئالتۇن يىغىپ ئەلگە بەرمەي نېمە قىلسەن» (1674)، «خەلقنى باي قىل، ئەلنى گۇللەندۇر» (1039) دەپ جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ بايلىقتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشىنى تەكىتلىگەن. ئەسەردە يەنە بۇ توغرىسىدىكى مەزمۇنلار مۇنداق بايان قىلىنىدۇ: «ھەي ھۆكۈمدار خەزىنىنى ئاچ، بايلىقنى ئۆلەشتۇر، ئادەملىرىڭنى سۆيۈندۇر، ئۇلار سېنىڭ ھەممە ئارزۇيۇڭنى ئەملىگە ئاشۇرىدۇ، ئالتۇن ۋە كۆمۈش بەرگۈچى دۇشمىنىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەگەر سەن دائىم ئۇستۇنلۇكتە تۇرىمەن دېسەڭ ئادەملەرنى رازى قىل، ئۇلارنى قەدىرلەپ خۇش قىل، ئادەملىرىڭنى ئالدى بىلەن رازى قىلىپ، كېيىن ئىش تەلەپ قىل، پۇتۇن ئارزۇلىرىڭ ئىشقا ئاشىدۇ. دۇشمەنمۇ سېنىڭ ئالدىڭدا باش ئېگىدۇ..... گادايىنى باي قىلىپ، ئاچنى تويغۇز، خىزمەت قىلغۇچىلار بىرەر نەرسىنى ئۈمىد قىلىدۇ، خىزمەتكار ئۈمىدىنى ئۈزسە دەرھال كېتىپ قالىدۇ». [8] بۇلار جەمئىيەتتىكى ھەرقايىسى ئىجتىمائىي قاتلاملارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى، تېخىمۇ مۇھىمى جەمئىيەت بىلەن ھەرقايىسى كەسىپتىكى شەخسلەرنىڭ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدۇر. بۇ مۇناسىۋەتلەر ياخشى بىر تەرەپ قىلىنسا، ئىشلىگەن چىشلىسە، شۇبھىسىزكى ھەممە رازى بولىدۇ، خەلق تۇرمۇشى ياخشىلىنىدۇ، خەلق ئاممىسى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدۇ، جەمئىيەت تىنچ، ئىتتىپاق بولىدۇ. مانا بۇ ئىناقلىق «قۇتادغۇبىلىك» تىكى غايىۋى جەمئىيەتتۇر.

3) تەبىئەتكە ماسلىشىدىغان، تەبىئەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە رىئايە قىلىدىغان تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىكى، ئىناقلىقىغا دائىر ئىدىيەلەر

ئىناقلىق ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەنى كىشىلەر تەبىئەت بايلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداپلا قالماستىن، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تەڭپۇڭلىقىنىمۇ ساقلاپ، ئىنسانلار جەمئىيىتى سىستېمىسى بىلەن تەبىئىي ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى ئىناق بىرگە تۇرغۇزۇشى، ماس راۋاجلاندۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىي قىلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش بايىاشات، ئېكولوگىيە ياخشى بولۇش تەلىپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

تەبىئىي شارائىت مۇھىت ئاساسىنى يارىتىپ بېرىدۇ. مۇھىت يەنە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ

باشلىنىش نۇقتىسى، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان شارائىت. تارىختا نۇرغۇن مىللەتلەر كۆچەيگەنۇ، يەنە تېزلا ئاجىزلىغان ياكى يوقالغان. ئۇنىڭ سەۋەبى، ئۇلاردا تەبىئەت بىلەن ئىناق، ئورتاق ياشاپ ئۆزئارا مەنپەئەتلىنىدىغان قاراش ۋە ئىقتىدار بولمىغان. خەلقىمىزنىڭ ناھايىتى ئۇزاق يىللار ياشاپ تۇرالىشىدا «قۇتادغۇبىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ ئۆزئارا مەنپەئەتلىنىش ئىدىيەسى ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرغان. شۇڭا خەلقىمىزدە تەبىئەتنى ئانا بىلەن تەڭ قويىدىغان «ئانا تەبىئەت» دېگەن ئىدىيە پەيدا بولغان. «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ نۇرغۇن مىسرالرى ئاسمان، زېمىن، ھاياتلىق قارىشىغا چېتىلىدۇ. مۇئەللىپ ئەسەرنىڭ 5-بابىدا «ئوچى سۇ، ئوچى يەل، ئوچى بولدى ئوت، ئوچى تۇپراق، بۇلاردىن دۇنيا مەۋجۇت» (143) دەپ دۇنيانى «تۆت چوڭ ماددا»غا يىغىنچاقلىغان. بۇ ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىكى بۇ تۆت ئاساسىي ماددىنىڭ ھەربىرى، ئۆزگىرىشى ئۆزئارا باغلىنىپ تەبىئەت دۇنياسىنى تەشكىل قىلىپ، دۇنيانىڭ مەنبەسى«تۆت ئېلىمېنت» دېگەن مەنانى شەكىللەندۇرگەن. يەنە بۇ توغرىسىدا ئەسەردە «بۇ تۆت يار ماڭا تۆت، تادۇدەك [9] ئېرۇر، تۆزۈلسە تادۇ چىن ھاياتلىق بولۇر» (60) دېيىلگەن. مۇئەللىپ «تۆت ئېلىمېنت» ئارىسىدىكى تەرتىپنى «يېتىشلىك ئىلاھىم سېلىپ ئىزغا ئوز، ياراتتى ئۇلارنى ياراشتۇردى تۆز» (146) دەپ يازغان. بۇ يەردىكىسى تۆت ئېلىمېنت (تۆت زات)نىڭ بىرى بىرىنى تۇغدۇروش، بىرى بىرىنى يېڭىش مۇناسىۋىتىدىكى مۇقىم تەرتىپلىك ئايلىنىش ھەربكتىدۇر. «قۇتادغۇبىلىك»تە «جېدەل باستى ياربشىق تادۇ ئىچىنى، يېڭىپ بىرى باستى كېلىپ ئۆچىنى» (1053)، «مىزاجى ئۆزگەردى، تاماق بى تېتىق، كۆڭۈل بولدى غەش، تۇتۇپ بەك ئاغرىق» (1054) دېيىش ئارقىلىق ھاياتلىق بىلەن تەبىئەت ئارىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەت يېشىپ بېرىلگەن. «يۇسۇپ خاس ھاجىپ تۆت تادۇنى تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەنبەسى دەپ قاراش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭمۇ مەنبەسى دەپ قارىغان» [10].

غەربىي رايون قۇرغاق، سوغۇق بەلباغ بولغانلىقتىن، قەدىمكى مىللەر قۇياشقا تەۋىنغان، «قۇتادغۇبىلىك»تە قۇياشقا مەدھىيە ئوقۇيدىغان مىسرالار ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن: «تۇغار كۈن، يورۇر بۇ جاھان» (827)، «ئىسسىيدۇ يەر، تۇغقاندا كۈن» (829). مۇئەللىپ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئايغىمۇ مەدھىيە ئوقۇغان، «ئاي ئاۋۋال تولامۇ كىچىك تۇغۇلار» (731)، «تولۇن بولسا تولۇپ، جاھان يورىتار، جاھان خەلقى ئۇنىڭدىن يورۇقلۇق ئالار» (732) قاتارلىقلار. ئۇ يەنە كۈنتۇغدى، ئايتولدىنى پادىشاھ ۋە ۋەزىرگە سىمۋول قىلىپ، تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان چوقۇنۇشىنى ئىزھار قىلغان، مانا بۇ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشنىڭ قەلبتىكى بېشارىتىدۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «ئىش قانۇنىيەت بىلەن ئىشلەنسە كىشى يۇزى نۇرلىنىدۇ، ئىشتا غەلىبە بولىدۇ» دېگەن. تەبىئەت بىلەن ئىناق ئۆتۈشتە چوقۇم قانۇنىيەت بىلەن ئىش قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا «قوڭۇر يەر، يېشىل سۇ ياراشماق بىلە، ئارا مىڭ چېچەكلەر ئېچىلدى كۈلە» (3212)، «قايۇ باققا كىرسە سۇ گەر ئۆكسىمەي، تۇمەن خىل خۇشپۇراق چېچەك گۈللىگەي» (1808) دېگەندەك مۇھىت يارىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان، تۇرمۇش بايلىقات، ئېكولوگىيە ياخشى بولۇش تەلىپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

ئىنسانىيەت مەدەنىيلىكىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئىپتىدائىي مەدەنىيلىك، يېزا ئىگىلىك مەدەنىيلىكى ۋە سانائەت مەدەنىيلىكىنى بېسىپ ئۆتتى. ھازىر سانائەت مەدەنىيلىكىدىن ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكىگە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇرىۋاتىدۇ. ئېكولوگىيە، مۇھىت دېگەن گەپلەرمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئامېرىكا قاتارلىق غەرب ئەللىرىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ئالىملىرىنىڭ ئاغزىدىن چىقىشقا باشلىغان. يېزا ئىگىلىكى مەدەنىيلىكىگىمۇ تولۇق يېتىپ كەلمىگەن بىر قاتلام كىشىنىڭ زامانىمىز ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى جەھەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان مۇھىتى گۈزەل بولۇشنى تەكتىلىشى تولىمۇ ئىلغارلىق. شۇڭا،

كېيىنكى ئېيتالايمىزكى، ئۆزىڭ ئالمى قەييۇم كېرىموف ئېيتقاندەك: «قۇتادغۇبلىك دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، سىياسىتى، قانۇن-قائىدىلىرى، شۇنىڭدەك رەسىم-يوسۇنلىرىنى، ئەخلاق-پېرىنسىپلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن نىزامنامە» [11]. بۇ نىزامنامىدە ھازىر بىز تەكىتلەۋاتقان «ئىناق جەمئىيەت» ئىدىيەسى نۇر چېچىپ تۇرۇپتۇ. بۇ ئىدىيەنى تەتقىق قىلىپ، شاكىلىنى تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىش، ئۇنى ھازىر ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرۇش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

3. «قۇتادغۇبلىك»تىكى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى

1) ئىناق شىنجاڭ بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە

پارتىيە17-قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتىدا ئېنىق قىلىپ: «ۋەتىنىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئەتراپلىق تونۇپ، ئۇنىڭ شاكىلىنى تاشلاپ، مېغىزىنى قوبۇل قىلىپ، ئېسىل جۇڭخۇا مەدەنىيەت ئەنئەنىسى تەربىيەسىنى كۈچەيتىپ، زامانىۋى پەن-تېخنىكا ۋاستىسى ئارقىلىق مول مىللىي مەدەنىيەت بايلىقىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش لازىم. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئېچىش ۋە قوغداشنى كۈچەيتىش، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش، مەدەنىيەتكە ئائىت قەدىمىي كىتابلارنى رەتلەش خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەش كېرەك» [12] دەپ كۆرسىتىلدى. شىنجاڭ كۆپ مىللەتلىك رايون، شۇنداقلا ئازسانلىق مىللەتلەر ئاساس قىلىنغان رايون، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 60% تىدىن كۆپرەكى ئاز سانلىق مىللەت، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. تەبىئىي شارائىت، تارىخىي تەرەققىيات قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللارنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز بويى رايونلىرى بىلەن بولغان پەرقى چوڭ بولماقتا. ھازىر دۇنيا ۋەزىيىتىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىقتىسادىي تەرەققىيات بەلگىلەۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بەلگىلەيدۇ. چۈنكى مەدەنىيەت چوڭقۇر قاتلاملىق بولىدۇ، ئۇ كىشىلەرنىڭ قەلبىنى مۇجەسسەملەيدىغان تۈپ ئامىل. شۇڭا، شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرماقچى بولىدىكەنمىز مەدەنىيەتنىن ئىبارەت بۇ تۈپ ئاملىنى نەزەرگە ئېلىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدىن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئورتاق تەرەققىيات، ئورتاق گۈللىنىشتەك ئىناق مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەر ئىناقلىقىغا پۇختا ئاساس سېلىپ، ھەر قايسى مىللەتلەرنى زىچ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىناق شىنجاڭ قۇرۇشتا تۇرتكىلىك رول ئوينىشىمىز لازىم. «قۇتادغۇبلىك» ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئابىدىسى، بۇ ئەسەرنىڭ شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ چوڭقۇر تەسىرى بار، بۈنىڭدىكى ئىناقلىق ئىدىيەسى قاتارلىق مەزمۇنلارنى كىشىلەر ئوڭاي قوبۇل قىلىدۇ. بۇ ئەسەردىكى ئىناقلىق ئىدىيەسىنى قېزىش، رەتلەش، ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش شىنجاڭدا ئىناق مىللەتلەر مۇناسىۋىتى، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، جۇڭگودا سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىمۇ مۇھىم ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

2) دۆلەتنى تىنچ ئىدارە قىلىش، ئىنسانىيەتكە بەخت يارىتىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى بېيىتىش پىروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ خۇسۇسىدا «قۇتادغۇبلىك دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ قىبلىنامىسى» دەپ ئاتىغان. داستاندا دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىش، ئالايلۇق، تالانتلىقلارنى قانداق ئىشقا قويۇش، ھەر دەرىجىلىك مەنسەپدارلارنى قانداق ئۆستۇرۇش، قانداق ۋەزىپىگە تەيىنلەش، سىياسىي تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك مەسىلە ۋە زىددىيەتلەرنى قانداق بىر ياقلىق قىلىش قاتارلىقلارنى؛ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، قانۇن، ئېتىكا، ئائىلە-نىكاھ، پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەش مەسىلىلىرىنى ئەتراپلىق شەرھلىگەن ۋە ئۆزىنىڭ بىر يۇرۇش

قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، بۇ ئىدىيەلەر ئۆز ۋاقتىدا جەمئىيەت تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئويناغان.

داستان پۈتكەندىن كېيىن، «مۇئەللىپ ئۇنى قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە تەقدىم قىلغان، ھەسەن بۇغراخان مۇئەللىپكە خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن». [13] «شىنجاڭدىكى ئىسلام خانلىقلىرى تارىخى»نىڭ مۇئەللىپى لىن جىنشىن باھا بېرىپ، «بۇغراخان مەشھۇر قاغان، خېلى ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە (1074ـ 1102يىللار) بۇ خانلىق بىر قەدەر مۇقىم بولغان، ئىقتىساد راۋاجلانغان، مەدەنىيەت مىسلىسىز گۈللەنگەن ئىدى»[14] دېگەن. شۇبھىسىزكى، بۇنى بۇغراخانىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىدىيەلەرنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەردىكى ئىناقلىق ئىدىيەسىنى تەتقىق قىلىش ھازىرقى پەيتتىمۇ دۆلەتنى تىنچ، ئىتتىپاق قىلىش، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

3) ئادەم بىلەن مۇھىتنىڭ ماسلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئېكولوگىيە مەدەنىيلىكى بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە

ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشى جۇغراپىيەلىك مۇھىت جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىنىڭ بىرى، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناپىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئىنسان تەبىئەت دۇنياسىدىن (جۇغراپىيەلىك مۇھىتتىن) ئايرىلالمايدۇ، تەبىئەت ئىنسانىيەتنى ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»تىكى تەبىئەت بىلەن ماس ئۆتۈش، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە رېئايە قىلىشتەك تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ ئىناقلىقى ئىدىيەسى ئادەم بىلەن مۇھىتنىڭ ئىناق ئۆتۈش مەسلىسى ئۇستىدىكى ساددا بايان بولسىمۇ، نۆۋەتتىكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى ئەسەبىيلەرچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن پەيدا بولغان مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىقلار تۇپەيلىدىن، تەبىئەتنىڭ ئىنسانلاردىن «ئۆچ ئېلىشى»غا نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇبھىسىزكى مۇھىم بېشارەت. بۇنى ئالدىنقى بۆلەكتە بايان قىلىنغان ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناقلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ تەبىئەتتىكى ئورنى ۋە تەبىئەت بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى، تەبىئەتكە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، تەبىئەتنىڭ ئىنسانلارنىڭ ھاياتى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ئاساس ۋە ئانا ماكان ئىكەنلىكىنى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ بىرلىكىنى، ئادەمنىڭ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشى لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. بۇلار ئادەم بىلەن مۇھىتنىڭ ماسلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئىكولوگىيە مەدەنىيلىكىنى بەرپا قىلىشتا رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

قىسقىسى، ئىناق، گۈزەل جەمئىيەت قۇرۇش باشتىن ـ ئاخىر ئىنسانىيەت ئىنتىلىدىغان ئۇلۇغۋار غايە بولۇپ كەلدى. «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ساددا، غايىۋى ئىناق جەمئىيەت ئىدىيەسى ئىنسانىيەتنىڭ 21ـ ئەسىرگە يۈزلىنىشى، كەلگۈسىگە يۈزلىنىشىنى قايتا ئويلىنىشقا دائىر پىكىرلەر بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ پىكىرلەرنى دەبدەبىلىك سۆزلەر بىلەن ئىزاھلىغاندىن كۆرە، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى «قەيەردە يېقىنلىق، ئىناقلىق بولۇر، نەزەر سال، شۇ ئىشتىن كۆپ پايدا كېلۇر» (3210) دېگەن مىسرالار بىلەن ئىپادىلىسەك كۇپايە. دېمەك، «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىناقلىق ئۇزۇقى ئېلىپ، زامانىۋى ئىناقلىق ئىدىيەمىزنى قۇۋۋەتلەپ، شىنجاڭدا «يېقىنلىق»، «ئىناقلىق»نى ئىشقا ئاشۇرالىساق، «بۇ ئىشتىن كۆپ پايدا كېلىپ»، شىنجاڭنىڭ ئەبەدىي ئەمىنلىكى، ھالقىما تەرەققىياتى ئىشقا ئېشىپ، ئىستىقبالىمىز پارلاق بولىدۇ. بۇ پۈتكۈل جۇڭگونىڭ ئىناق جەمئىيەت قۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، دۇنيا مىقياسىدا ئىناق دۇنيا قۇرۇشقىمۇ تۆھپە قوشىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا دائىر مۇھىم بايانلاردىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008ـيىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
2. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984ـيىلى نەشرى.
3. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» (نەسرىي يەشمىسى)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006ـيىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.

4. تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇللا: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن ماكياۋىللىنىك ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئىدىيەسى ئۈستىدە سېلىشتۇرما»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2010-يىل 1-سان.

ئىزاھلار

[1]خۇ جىنتاۋ:«ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئۈيغۇشتۇرغان ئۆلكە، مىنىستىر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش مۇھاكىمە كۇرسىدىكى سۆز»، «ئىدىيە-سىياسىي(4)»، شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى ، 2008-يىلى نەشرى(ئۇيغۇرچە)، 147-بەت.

[2] يۈسۈپ خاس ھاجىپ:«قۇتادغۇبىلىك»، خەلق نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 16-بەت.

[3]لاۋ شې: «جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ 2-قېتىملىق كېڭەش ئەزالىرى كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا بېرىلگەن دوكلات» [Z]، 1956-يىلى نەشرى (خەنزۇچە).

[4]«ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىغا دائىر مۇھىم بايانلاردىن تاللانما»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008-يىلى نەشرى(ئۇيغۇرچە)، 91-، 92-بەتلەر.

[5] رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىلى (ئۇيغۇرچە) نەشرى.

[6] سەمەت خېۋىر:«يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا قارىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى، 113-بەت.

[7] لىيۇ يۇەن: ««قۇتادغۇبىلىك»تىكى بىلىم، ئەقىل بايانى ئۈستىدە ئانالىز» [J]، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى(خەنزۇچە)، 2007-يىللىق، 3-سان، 105-بەت.

[8] رىشات گەنج: «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 133-بەت.

[9] تۆت تادۇ ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت زات ياكى تۆت ماددا، تۆت ئېلىمېنت، «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئىزاھلارنىڭ 24-چىسى.

[10] سەمەت خېۋىر: «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا قارىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىلى نەشرى، 22-بەت.

[11] يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى: «قۇتادغۇبىلىك ۋە قانۇن»دېگەن ئەسىردە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى نەشرى، 5-بەت.

[12] خۇ جىنتاۋ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ يېڭى غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۆرەش قىلايلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007-يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 53-بەت.

[13]«قۇتادغۇبىلىكنىڭ«مۇقەددىمە»»سى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 4-بەت.

[14] لى جىنشىن: «شىنجاڭدىكى ئىسلام خانلىقلىرى تارىخى»، بېيجىڭ، دىن مەدەنىيىتى نەشرىياتى 1999-يىلى نەشرى(ئۇيغۇرچە).

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ماقالە نومۇرى: 6ـ036ـ03 (2012) 1005ـ5878

ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۇنۇملۇك تەمىنلەشنىڭ رولى توغرىسىدا*

خەلپىدىن مۇساھىپ

(شنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ۋە جامائەت باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن بۇيان، دۆلىتىمىزنىڭ يېزىلارغا مەبلەغ سېلىش دەرىجىسى يىلمۇ ـ يىل ئېشىپ بارغانلىقتىن، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، يېزىلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىشلەپچىقىرىش ئېقتىدارى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن، دۆلىتىمىزدە يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزىلارنىڭ تەرەققىيات ئاساسى ئەسلىدىنلا ئاجىز بولغانلىقتىن، يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتىن تەرەققىي قىلىشى ئاستا بولدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى بىر مۇھىم نۇقتا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى قانداق ئۇنۇملۇك تەمىنلەش، تەمىنلەش دائىرىسىنى قانداق كېڭەيتىشتىن ئىبارەت. بۇ ماقالىدە، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۈرى ۋە يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئەندىزىلىرى تەھلىل قىلىنىش ئاساسىدا، ئاپتونوم رايونىمىزدا يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان ئامىللار ھەمدە يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۇنۇملۇك تەمىنلەپ، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىكى تەدبىرلەر كۆرسىتىپ بېرىلدى.

摘要: 自提出新农村建设以来，我国逐年加大对农村的投资力度，使得农村生产条件和农民生活水平得到了极大的改善，农业综合生产能力得到了提高，但是由于我国农业、农村本身发展基础薄弱，导致农村经济整体发展缓慢。解决这一问题的关键之一在于如何有效提供农村公共产品，扩大供给的覆盖范围。本文，对农村公共产品的性质，种类及其供给模式进行分析，阐述我区农村公共产品供给不足的制约因素以及有效供给农村公共产品，构建和谐社会的对策建议。

Abstract: Since the proposing of new rural reconstruction in China, the investment to rural areas has been increased year by year. This brought better production condition and higher living standard. However, caused by instability of agricultural development, the developing speed of rural economy has been slowed. The solution relies on how to supply the public supplement more effectively and widely. This thesis analyzes proprieties, types and supplying patterns of public supplements for rural areas, finds out the reason that causes insufficient public supplements in our region, and gives some solutions to solve the problem.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C913.7　　ماتېرىيال بەلگىسى: A

يېزا جامائەت مەھسۇلاتى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ شەخسىي ئىگىدارچىلىقىدا بولىدىغان خۇسۇسىي مەھسۇلاتلارغا قارىتا ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقا ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان، ئىستېمالى رىقابەتسىز ۋە يەكلەشسىز بولىدىغان، يېزا ئاھالىلىرى ئورتاق بەھرىمان بولىدىغان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئادەتتە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جامائەت مەھسۇلاتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جامائەت مەھسۇلاتى دەپ ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىغا كېرەكلىك سۇ قۇرۇلۇشى ئۇل ئەسلىھەلىرى، يېزا، كەنت يوللىرى ۋە جامائەت قاتناش ۋاستىلىرى، بىر قىسىم ئوتتۇرا ۋە چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىكى ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرى، يېزا ئىگىلىكى

* بۇ ماقالە 2012ـيىلى 6ـ ئاينىڭ 20ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: خەلپىدىن مۇساھىپ(1960ـيىلى 1ـئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، سىياسىي- ئىقتىساد ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەھسۇلاتلىرىنى ساقلاش ۋە پىشىقلاش ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېيىنكىسى، يېزىلاردىكى پوچتا-تېلېگراف ئالاقە ئورۇنلىرى، داۋالاش، سەھىيە ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەسلىھەلىرى، ئوقۇتۇش-تەتقىقات ئەسلىھەلىرى، توك، تەبئىي گاز ۋە تۇرۇبا سۇيى بىلەن تەمىنلەش ئورۇنلىرى، پاراۋانلىق قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى شۇنداقلا تەنتەربىيە ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى سورۇنلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش يېزا ئاھالىلىرىنىڭ جامائەت مەھسۇلاتىغا بولغان ئورۇنلۇق ۋە كۈچلۈك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي پائالىيەت جەريانى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى جامائەت مەھسۇلاتى يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن بىۋاستە ئىشلىتىلىپ، يېزا-ئىگىلىكى مەھسۇلات مىقدارى ۋە يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇپ، كىرىم تەقسىمات ئۇنۇمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان جامائەت مەھسۇلاتى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلىپ، ئاھالىلارنىڭ ئىستېمال قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ ۋە ئەلالاشتۇرۇپ، تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىستېمال ئۇنۇمىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ.

جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەش سۈبيېكتىدىن قارىغاندا، يېزا جامائەت مەھسۇلاتى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى ۋە ئارىلاشما سۈبيېكتلار تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتىغا بۆلۈنىدۇ. پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى تولۇق رىقابەتسىز ۋە يەكلەشسىز بولىدىغان، يېزا ئاھالىلىرى ئورتاق ئېستېمال قىلغانداً «قىسلىش» يۈز بەرمەيدىغان مەھسۇلات ۋە مۇلازىمەتلەرنى كۆرسىتىدۇ.

نەزەرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، يېزىلاردىكى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەشكە تېگىشلىك جامائەت مەھسۇلاتى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، يېزا ئاساسىي قۇرۇلۇشى. بۇ ھۆكۈمەت مەبلەغ سېلىپ بەرپا قىلىدىغان يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىۋاستە ئالاقىدار بولغان دەريا ئېقىنلارنى تىزگىنلەش، باشقۇرۇش قۇرۇلۇشى، زىمىكەش، سۇ باشلاش ۋە سۇغىرىش قاتارلىق چوڭ تېپتىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى، ئوتلاق، ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى، يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئوبوروت قىلىشقا كېرەكلىك مۇئەسسەسە ۋە تاۋار ئاشلىق بازا قۇرۇلۇشى ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىككىنچى، يېزا جامائەت مائارىپى. بۇ ھۆكۈمەت ئۇستىگە ئالىدىغان يېزىلاردىكى توققۇز يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ ۋە باشقا تەربىيەلەش ئورۇنلىرىنىڭ راسخودى، تەرەققىياتى ئارقىدا قالغان رايونلارنىڭ مائارىپىغا ياردەم بېرىش راسخودى ھەمدە يېزىلاردىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە ۋە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشقا كېرەكلىك راسخود قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۈچىنچى، يېزا ئىجتىمائىي كاپالىتى. بۇ ئاساسلىقى نەپىقە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى، تۇرمۇشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئائىلىلەرگە ياردەم بېرىش، نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قوتقۇزۇشىغا يار-يۆلەك بولۇش، يېزا پاراۋانلىق ئورۇنلىرىنى بەرپا قىلىش، شۇنىڭدەك ئاپەتتىن قوتقۇزۇش قۇرۇلۇشى قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۆتىنچى، يېزا داۋالاش كاپالىتى. بۇ ئاساسلىقى ئېكولوگىيەلىك مۇھىتنى تۈزىش، ساغلاملىق تەشۋىقات تەربىيەسى ئېلىپ بېرىش، پىلانلىق تۇغۇت، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، ئاساسىي داۋالاش ۋە مۇلازىمەت قىلىش تۈرى قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بەشىنچى، يېزىلارنىڭ مەمۇرىي ۋە كەسىپىي خىراجىتى. بۇ ھۆكۈمەت ئۇستىگە ئالىدىغان ئاساسىي قاتلام ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇش خىراجىتى ھەمدە يېزىلاردىكى ئورمانچىلىق، مال دوختۇرلۇق، سۇچىلىق، مەدەنىيەت، پوچتا-تېلېگراف ۋە مېتىئورولوگىيە تارماقلىرىنىڭ كەسىپىي خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئالتىنچى، يېزىلارنى قانۇن ئارقىلىق تۈزىش ۋە باشقۇرۇش خىراجىتى. بۇ يېزىلارنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى قۇرۇلۇشى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى،

ئەدلىيە ۋە سوت قاتارلىق ئورگانلارنىڭ خىراجىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئارىلاشما سۈبيېكتلار تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى ئادەتتە پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن يېزا ئاھالىلىرىنىڭ خۇسۇسىي مەھسۇلاتى ئارىلىقىدا تۇرىدىغان، ئىستېمالى مەلۇم دەرىجىدە رىقابەتلىك ياكى يەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدىغان، ئىستېمال قىلىدىغان يېزا ئاھالىلىرىنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بەلگىلىك «قىسىلىش» يۈز بېرىدىغان مەھسۇلاتلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، يول، كۆۋرۈك قاتارلىق يېزا ئۇل ئەسلىھەلىرى، يېزا تېخنىكا مائارىپى، دوختۇرخانا، كىنوخانا، ياشانغانلار ساناتورىيەسى ۋە باشقا جامائەت سورۇنلىرى قاتارلىقلار.

روشەنكى، پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى ھۆكۈمەت ھەرىكىتى كاتېگورىيەسىدىكى ئىش بولۇپ، جامائەت مالىيەسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا كىرەكلىك مەبلەغنى پۈتۈنلەي دۆلەت ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەمما، ئارىلاشما سۈبيېكتلار تەمىنلەيدىغان يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ھاسىل قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىش مەسلىسىدە، ھۆكۈمەت بىلەن بازارنىڭ رولىنى بىرلەشتۈرۈشكىمۇ، ئايرىۋېتىشكىمۇ بولىدۇ.

مەملىكىتىمىزدە، ئۇزۇندىن بۇيان، داۋاملىشىپ كەلگەن «يېزىلاردىن ئېلىپ، شەھەرلەرگە بېرىش» تىن ئىبارەت تەكشى بولمىغان تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسىنىڭ تەسىرىدە، شەھەرلەر ئەتىۋارلىنىپ، يېزىلار تولۇق نەزەرگە ئېلىنمىغاچقا، بىر تەرەپتىن، دۆلەتنىڭ يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشكە ھەيدەكچىلىك قىلىدىغان ئۇنۇملۇك مېخانىزمى ئۆز ۋاقتىدا شەكىللەنمىدى، دۆلەتنىڭ يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشكە ئاجراتقان مالىيە مەبلىغى يېتەرلىك بولمىدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، يېزىلار جامائەت مەھسۇلاتىنىڭ يېتىشمەسلىك مەسلىسىنى يەنىلا ئەسلىدىكىدەك يېزا ئاھالىلىرىدىن تولۇك شەكىلدە «ھەق ئېلىش» ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە ئەسلىدە دۆلەت ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك يېزا ئىجتىمائىي كاپالىتى يېزا ئاھالىلىرىغا يۈكلىنىپ، ئۇلارنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرىۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەش ئادەتتە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ تەدبىر بەلگىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ «ھەق ئېلىش» قا ئالاقىدار ئىشلارغا قاتنىشىش ۋە نازارەت قىلىش ھوقۇقى بولمىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاساسىي قاتلاملاردىكى بەزى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى «ھوقۇق-پۇل سودىسى» قىلىپ، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرى ۋە خادىملارنى كۆپەيتىپ، ئۆز كۆمۈچىگە چوغ تارتتى. يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارى ۋە كۆتۈرۈش كۈچىگە قارىماي، ھەدەپ «يۇز-ئابرۇي قۇرۇلۇشى» قىلدى ۋە باشقىلار.

ئەلۋەتتە، كىشىلەر خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلغانىدا، ئۇلاردىن «ھەق ئېلىش» تەلىپىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتە، پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىدىغان ئاھالىلەردىن ھەق ئېلىنمايدۇ. بۇنداق بولۇشىنى بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن. يەنى ھۆكۈمەت مەبلەغ سېلىپ، بىر پۈتۈن گەۋدە شەكلىدە تەمىنلەيدىغان بولغاچقا، ئۇلارنى تېخنىكا جەھەتتە بىر نەچچە قىسمغا ئايرىپ، ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن تەمىنلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ مارگىنال تەننەرخى ئىستېمالچىنىڭ كۆپەيگەنلىكى ياكى ئازايغانلىقى سەۋەبىدىن ئۆزگەرمەيدۇ. شۇنداقلا مەھسۇلاتنىڭ مۇلازىمەت قىلىش سۈپىتىگىمۇ تەسىر يەتمەيدۇ. دۆلەت مۇداپىيەسى، جامائەت سىياسىتى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش، چوڭ تېپتىكى يېزا ئىگىلىكى قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرى، جەمئىيەتنى قانۇن ئارقىلىق باشقۇرۇش ۋە تۈزۈش قاتارلىقلار مۇشۇنداق مەھسۇلاتلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئارىلاشما سۈبيېكتلار تەمىنلەيدىغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىستېمالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىستېمالچىلار سانىنىڭ كۆپۈيىشىگە ئەگىشىپ، بەلگىلىك «قىسىلىش» شەكىللىنىدىغان بولغاچقا، زىيادە قىسىلىشتىن كېلىپ چىقىدىغان مۇلازىمەت سۈپىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىن

ساقلىنىش ئۇچۇن، ئىستېمالچىلاردىن مۇۋاپىق تۇرده ھەق ئېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، ئۇنۇم بىلەن ئادىللىقنىڭ مۇناسىۋەتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ناھايىتى زۆرۈر. چۇنكى، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ بەزىلىرى پۈتۈنلەي مەلۇم بىر شەخس ياكى مەلۇم بىر تەشكىلاتنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن تەمىنلىنىدۇ (خۇسۇسىيلارنىڭ جامائەت مەھسۇلاتىنى تەمىنلەشكە قاتنىشىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى ۋە زۆرۈرلۈكى خەلقئارا جامائەتچىلىكنىڭ تولۇق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتى)؛ بەزىلىرى مەبلەغ يۇرۇشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ تەمىنلىنىدۇ. شۇڭا، بۇنداق جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلغۇچىلاردىن تېگىشلىك «ھەق ئېلىش» ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئەلۋەتتە. ئەمما، دۆلەت مەبلىغىنى ئاساس، يېزا ئاھالىلىرىدىن مەبلەغ توپلاشنى قوشۇمچە قىلىپ تەمىنلىنىدىغان، دۆلەتنىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمىي مالىيەگە كىرگۈزۈلمەيدىغان كىرىم مەبلىغىنى بىرلەشتۇرۇپ تەمىنلىنىدىغان ھەمدە ساخاۋەتچىلەرنىڭ خەيرىي-ئېھسانلىرى ئارقىلىق تەمىنلىنىدىغان جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىدىغان يېزا ئاھالىلىرىدىن ھەق ئېلىشقا قەتئىي بولمايدۇ. بۇ مەھسۇلاتلارنى ئاسراش، رېمۇنت قىلىش ياكى كېڭەيتىشكە كېرەكلىك مەبلەغ مەسلىسىگە كەلسەك، بۇنى يەرلىك ھۆكۈمەت پۈتۈنلەي ئۆز جۇغلانمىسىغا تايىنىپ ياكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا، يېزا ئاھالىلىرى بىلەن كېڭەشكەندىن كېيىن، مەبلەغ يۇرۇشتۇرۇش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ ھەل قىلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، ئەگەر يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇش يېتەرلىك ۋە توغرا بولمىسا، بولۇپمۇ ھۆكۈمەتنىڭ يېزا ئاھالىلىرىغا شەرتسىز، ھەقسىز تۇرده مۇلازىمەت قىلىشتىن ئىبارەت تۇزۇم ئۇرۇنلاشتۇرۇشى بۇرمىلىۋېتىلسە ياكى ئوخشىمىغان سۇبېيكتلارنىڭ يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشتىكى ئەۋزەللىكى ۋە ئاكتىپلىقى ياخشى جارىي قىلدۇرۇلمىسا، ئىقتىسادىي بايلىق بىلەن ئىجتىمائىي بايلىق زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇپ، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىك مەسلىسى كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنداقتا، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى قانداق ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟

بىرىنچى، يېزىلاردا ئۇنۇملۇك ئىستېمالنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئۇزلۇكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمال ئېڭى كۈندىن-كۈنگە يېڭىلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، خۇسۇسىي مەھسۇلات بىلەن جامائەت مەھسۇلاتى ئىستېمال جەھەتتە بارغانسېرى ئۆز-ئارا تۇلۇقلاش رولىنى ئويناۋاتقان بولدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئەگەر يېزىلارغا توك، تۇرۇبا سۇيى، يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە تورى، ئۇچۇر، ئالاقە كەبى بەلبېغى، تەبئىي گاز تۇرۇبا يولى قاتارلىق جامائەت مەھسۇلاتلىرى يېتەرلىك تەمىنلەپ بېرىلمىسە يېزا ئىستېمال بازارلىرىنىڭ جانلىنىشى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتونوم رايونىمىز يېزا ئېگىلىكىنىڭ بىلىم ئېگىلىكى دەۋرىگە كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. بىلىم يېزا ئېگىلىكى بىلىم بايلىقلىرىنى ھاسىل قىلىش، ئېگىلەش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىشنى يېتەكچى قىلىدىغان يېزا ئېگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بولۇپ، ئۇ بىلىم، ئۇچۇر ۋە پەن-تېخنىكىنى ئاساس قىلىپ، بازارغا يۆزلەنگەن، يېزا ئېگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە بىلىم ياراتقان ماددىي قىممەت زور سالماقنى ئېگىلەيدىغان يېزا ئېگىلىكىدۇر.

ئاپتونوم رايونىمىزدا گەرچە ئاساسىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش دەسلەپكى قەدەمدە ئىشقا ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن كەسىپىي مائارىپنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسى بىر قەدەر تۆۋەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىلىم يېزا ئېگىلىكى تەلەپ قىلىدىغان يۇقىرى ساپالىق يېزا ئېگىلىكى ئەمگەكچىلىرىنى بولۇپمۇ، يېزا ئېگىلىكى ئىختىساسلىق خادىملىرىنى تېز سۈرئەتتە يېتىشتۇرۇپ چىقىش ئاسان ئەمەس. بۇ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ يېزا ئېگىلىك بىلىملىرى ۋە تېخنىكىلىرىنى ئەتراپلىق ئېگىلىشىگە، يېزا ئېگىلىك ماشىنا-ئۇسكۇنىلىرىدىن پايدىلىنىشىغا، دۆلەتنىڭ يېزا، يېزائېگىلىكى ۋە دېھقانلار مەسلىسىگە ئالاقىدار سىياسەتلىرىدىن خەۋەردار بولۇشىغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يېزىلاردىكى خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كېرەكلىك بازار

ئۇچۇرلىرىغا ئۆز ۋاقتىدا ئېرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە تۇرمۇشىنى ئۇنۇملۇك تەڭشىگە، بازارغا يۆزلىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

ئۇچىنچى، يېزىلار بىلەن شەھەرلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى جەھەتتىكى پەرقىنى تېخىمۇ چوڭايتىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە، رادىيو، تېلېۋىزىيە سۈنئىي ھەمراھدىن قوبۇل قىلىش، تەبىئىي گاز، پار ۋە تۇرۇبا سۇيى بىلەن تەمىنلەش قاتارلىقلار زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، بۇ تۇردىكى جامائەت مەھسۇلاتلارنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

تۆتىنچى، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي كاپالەت تەۋرۈم ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن ئەتراپلىق ۋە ئۇنۇملۇك بەھرىمان بولۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. نۆۋەتتە، دۆلەت يولغا قويغان يېڭى تىپتىكى يېزا ئىجتىمائىي كاپالەت تەۋرۈمى يېزا ئاھالىلىرىنى قېرىلىق كېسەللىك ۋە نامراتلىق ئازابىدىن زور دەرىجىدە خالاس قىلىپ، ئۇلارغا بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەمما، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كۆپ سانلىق رايونلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ تەۋرۈمنى يۈرگۈزۈشكە كېرەكلىك مىخانىزم ۋە ئەسلىھە قۇرۇلۇشى ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەيدۇ. ئالايلۇق، يېزا دوختۇرخانىلىرىنىڭ شارائىتى ناچار، ئۇسكۇنىلىرى قالاق، كېسەل كارۋاتلىرى كەمچىل، كىلىنىكىلىق داۋالاشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان دوختۇر، سېستىرالار كەمچىل؛ كەنت دەرىجىلىك سەھىيە پۇنكىتلىرىنىڭ پەقەت بىمارلارغا ئوكۇل ئېسىش ياكى رېتسېپقا ئاساسەن دورا بېرىش، ئادەتتىكى يارا ـ شىراقلارنى دورىلاپ تېڭىپ قويۇشتىن باشقا ئىشلارغا چامى يېتىدىغانلىرى ئاز. ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ رايون ئاتلاپ كېسەل كۆرسىتىشتىن ئىبارەت كۈچلۈك ئارزۇسى يەرلىكتىكى مۇناسىۋەتلىك ئورگان ۋە خادىملار ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن تۇزىۋالغان نامۇۋاپىق بەلگىلىمە ۋە تەرتىپلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى بىلەن ئىشقا ئاشمايۋاتىدۇ ۋە باشقىلار. بۇ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ دۆلەتنىڭ ئاساسىي داۋالىنىش سۇغۇرتا تۇزۇمى ۋە ئاساسىي دورا تۇزۇمىنىڭ ئەۋزەللىكىلىرىدىن بەھرىمان بولۇشىنى چەكلەپ قويۇۋاتىدۇ.

بەشىنچى، يېزا ئاساسىي مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە ئويناۋاتقان مۇھىم رولى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىر قىسىم يېزىلاردا يول، كۆۋرۈك، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، توسما ـ توغان، سۇ ئامبىرى، ئىچىملىك سۇ ساقلاش كۆلچىكى، ئاشلىق ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش بازىسى قاتارلىق ئاساسىي مۇئەسسەسىلىرىنىڭ ئەسلىدە بارلىرى كونىراپ كاردىن چىققان، يېڭىدىن ياسىلىۋاتقانلىرى ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغاچقا، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنى كۆلەملەشتۈرۈش، يېزا ئىگىلىكى يېڭى تېخنىكىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئېغىر قىينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىۋاتىدۇ. بەزى رايونلارنىڭ جامائەت سەھىيە ئىشلىرى ناھايىتى قالاق بولۇپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئىقتىدارى ئاجىز؛ بەزى رايونلاردا قۇم ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە زىيانىنى تۆۋەنلىتىشكە كېرەكلىك يۇرۇشلەشكەن مىخانىزم ۋە ئەسلىھەلەر يېتىشمەيدۇ ۋە باشقىلار. شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى يېزىلارنىڭ ئەخلەت، پاسكىنا سۇ ھەمدە ئاھالىلەرنىڭ ساغلاملىقىغا ئېغىر تەھدىت بولۇۋاتقان باشقا كېرەكسىز بۇلغىمىلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەسلىھەلەر ۋە باشقا جامائەت مۇلازىمەت سىستېمىسى تېخى شەكىللەنمىدى. شۇڭا، بىر قىسىم يېزا رايونلىرىنىڭ تەبىئىلىكى ئېغىر دەرىجىدە بوزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، مۇھىتى بۇلغانغان رايونلاردىن بولۇپ قالدى.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەگەر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارنى ھەرخىل جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېتەرلىك تەمىنلەش ئىشقا ئاشۇرۇلمىسا، يېزا، يېزا ئىگىلىكى ۋە دېھقانلار مەسلىسىنى ئۇنۇملۇك ھەل قىلىپ، يېزىلارنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئەبەدىي ئەمىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. بۇ بىزدىن يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۇنۇملۇك تەمىنلەشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلىدۇ.

يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى، جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەشنىڭ دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى تەجرىبە ۋە ئەندىزىلىرى ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېتەرلىك تەمىنلەش ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن بىر نەچچە تۈرلۈك ئۇسۇلنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچىسى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارنى جامائەت مەھسۇلاتى بىلەن تەمىنلەش سالمىقىنى ئاشۇرۇشى لازىم. بۇ تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر ئىزچىل تۈردە قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇسۇلدۇر. دۆلىتىمىز گەرچە تەرەققىي قىلۋاتقان دۆلەت بولسىمۇ، لېكىن 2011-يىللىق مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى ئامېرىكىدىن قالسىلا 2-ئورۇندا تۇرىدىغان دۆلەت بولۇپ قالدى. دۆلىتىمىز يەنە دۇنيادىكى مالىيە كىرىمى ئەڭ كۆپ دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزىلارغا ئاجراتقان مالىيە مەبلىغىنىڭ سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا-كەنت يوللىرى، سۇ قۇرۇلۇشى ئاساسىي مۇئەسسەسىلىرىنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، دېھقانلارنىڭ ئېتىز-ئېرىق ئىشلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ئىشلىتىش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوبوروتى، شۇنداقلا يېزىلاردا تۇرۇۋاتقان سۈيى، تەبىئىي گاز، توك ۋە باشقا جامائەت مۇئەسسەسىلىرى ۋە جامائەت سورۇنلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇشقا دۆلەت تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ياردەم ۋە تۆلۈقلىمىلارنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، سالمىقىنى ئاشۇرۇش كېرەك. بۇ دۆلىتىمىز مالىيەسىنىڭ ئۇمۇمىيلىققا ئىگە بولۇش خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنىڭ كۈچلۈك تەلىپى.

ئىككىنچىسى، يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشتە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ يۇرۇشتۇرۇش يوللىرىنى كۆپەيتىشىگە ۋە تاللىشىغا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، بەزىلىرىنى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەمىنلىشى مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى بەزى يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىش ياكى پۈتۈنلەي رىقابەتسىز خاراكتېردە بولسىمۇ، قىسمەن يەكلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ؛ ياكى پۈتۈنلەي يەكلەشسىز بولسىمۇ، قىسمەن رىقابەتلىشىش خاراكتېردە بولىدۇ. بۇ پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت تەمىنلەيدىغان يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ رىقابەتسىز ۋە يەكلەشسىز بولىدىغانلىقىغا كەلمەيدۇ. شۇڭا، بۇ خىل يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت تەمىنلىشى كېرەك.

ئۇنداقتا، يەرلىك ھۆكۈمەت بۇنىڭغا كېرەكلىك مەبلەغ مەسلىسىنى قانداق ھەل قىلىدۇ؟ خەلقئارا ۋە دۆلىتىمىزدىكى تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇنىڭ مۇنداق بىرنەچچە تۈرلۈك ئۇسۇلى بار. (1) يەرلىكنىڭ يەر ئېچىش، سېتىش ياكى يەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى مۇددەتلىك ئۆتۈنۈپ بېرىش ئارقىلىق قىلغان كىرىم چوغلانمىسىنى جامائەت مەھسۇلاتى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشكە ئىشلىتىش كېرەك. (2) يەرلىك ھۆكۈمەت كوللېكتىپ ئىلكىدىكى كارخانا ۋە شۇ رايونغا جايلاشقان دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلاردىن قىلغان كىرىمىنى يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشكە ئىشلىتىش كېرەك. (3) پۇقراۋى كاپىتالنىڭ يېزا جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشكە قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش كېرەك. يېزىلاردا دوختۇخانا، ياشانغانلار ساناتورىيەسى، يەسلى، باشلانغۇچ-ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى، تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيەلەش قاتارلىق جامائەت مەھسۇلاتلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە تەمىنلەشتە ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇلىيىتىنى كۈچەيتىش، پۇقراۋى كاپىتالنى جەلپ قىلىپ، ئاكتىپ رىقابەت مېخانىزمىنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك.

پايدىلانمىلار

1. 石玉梅等. 《新疆农村公共产品供给问题研究》—以马纳斯县为例山西农经[J]，2008 年第 3 期。
2. 杨志勇. 《公共经济学》[M]，清华大学出版社，2008年5月第二版。
3. 《以科学发展观统领经济社会发展大局》[M]，中央党校出版社，2005年10月。

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ماقالە نومۇرى: 6 ـ 042 ـ 03 (2012) 5878 ـ 1005

ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش توغرىسىدا*

بۇۋەجەر مىجىت

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى تەشكىلات ـ كادىرلار باشقارمىسى، قەشقەر. 844007)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى مۇھىم رولى، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئۇنۇملۇك يولى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文通过深入介绍社会适应能力的内涵，阐述其在提升大学生就业能力中的重要作用，结合培养大学生良好社会适应能力在提升其就业能力中的必要性，并提出培养大学生社会适应能力的有效途径。

Abstract: This paper introduces connotation of social adaptability and its important role on promoting college students' employment ability. By confirming the necessity of training college students' social adaptability ability, this paper also provides some effective ways to train students' social adaptability to help them promote their employment ability.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207　ماتېرىيال بەلگىسى: A

تارىختىن بۇيان، مۇھىتقا ماسلىشالمىغانلار ياشاپ، مۇھىتقا ماسلىشالمىغانلار ياشاش پۈرسىتىدىن مەھرۇم قالغان. كونىلاردا «ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە» دەيدىغان تەمسىل بار. بۇ، ھەركىم قەيەرگە بارسا، قانداق ئىش قىلسا، شۇ يەرنىڭ مۇھىت-شارائىتىغا ماسلىشىشى، ئىش قىلغاندا ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشى، ئالاھىدە بولۇۋالماسلىقى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەت بىلەن مەكتەپ ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق ئىجرا قىلىشنىڭ ئوخشىماسلىقىدا، ئىستۇدېنتلار ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش مەزگىلىدە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە جەمئىيەتنى چۈشىنىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ ئاددىي، بىرتەرەپلىمە ۋە رومانتىك بولۇپ قېلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ئادەم ئىشلەتكۈچى بەزى ئورۇنلار ۋە كارخانىلار يېڭىدىن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن سوغۇق مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب دەل ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىزمەت تەجرىبىسى، تۇرمۇش تەجرىبىسىنىڭ كەملىكىدىن ئىبارەت. ئەمەلىي كۈچى چوڭراق كارخانىلار ئادەم ئالىدىغان ۋاقىتتا ئىجتىمائىي پائالىيەتكە كۆپرەك قاتناشقان، جەمئىيەتنى كۆپرەك چۈشىنىدىغان، تەشكىللەش ئىقتىدارى بىرقەدەر يۇقىرى ئوقۇغۇچىلارنى تاللايدۇ. بۇ خىل ئەھۋاللار ئىستۇدېنتلار ئوقۇش پۈتتۈرۈشتىن ئىلگىرى جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى، جەمئىيەتنى چۈشىنىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

1. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى

ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى بىر خىل ئۇنىۋېرسال ئىقتىدار. چۈنكى جەمئىيەت ئادەم بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، جەمئىيەت كىشىلەرنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 6- ئاينىڭ 21-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: بۇۋەجەر مىجىت(1965-يىلى 6- ئايدا تۇغۇلغان تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئىدېئوۋى ـ سىياسىي ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

پائالىيىتى ئاساسىدىكى ئۆزئارا باغلىنىشنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى. ئادەم ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىكى رەڭدارلىقنى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىكى ياخشى-يامان تەرەپلەرنى، جۈملىدىن تۇرلۈك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى شەكىللەندۈرگۈچىدۇر. ئىستۇدېنتلارغا بۇ خىل ئالاھىدىلىكنى ھەم مۇشۇنداق مۇرەككەپ ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە قانداق ماسلىشىشنى بىلدۈرۈش كېرەك. ئىستۇدېنتلارنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتنى چۈشىنىش، جەمئىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈش، جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە قويغان تەلەپلىرىنى چۈشىنىش ۋە بۇ تەلەپلەرنى قانداق ئورۇندىشىنى بىلىش قاتارلىقلارنىڭ يىغىندىسى دېيىشكە بولىدۇ، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ، ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلىرى بىر قەدەر كۆپ، ئۇنى تۆۋەندىكى تۆت تەرەپكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئەخلاق-پەزىلەت جەھەتتە ماسلىشىش ئىقتىدارى. ئەخلاق-پەزىلەت ئىستۇدېنتلار ۋە يۇقىرى ساپالىق كىشىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئىدىيە ئاساسى. ئىدىيە-ئەخلاق ئادەتتە ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، ياخشى پىسخىك ھالەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈش ئالدىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئالدى بىلەن بىر قەدەر يۇقىرى ئىدىيە-ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىشى، قىيىنچىلىقتىن قورقمايدىغان روھقا ئىگە بولۇشى، جەمئىيەت يۈكلىگەن مەسئۇلىيەتنى ئۆز زىممىسىگە ئالالايدىغان بولۇشى كېرەك. بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن ئۆزىنى ئۆزى چۈشىنىشنى، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى توغرا مۆلچەرلەشنى، ئۆزىگە ئىشىنىشنى، كوللېكتىۋىزملىق روھنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشنى، باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىشنى، ئائىلىگە، جەمئىيەتكە مەسئۇل بولۇشنى ئۆگىنىشنى، شۇنداقلا يەنە ئالىيجانابلىق ئەخلاق-پەزىلەت يېتىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ئۆگىنىشكە ماسلىشىش ئىقتىدارى. ئىستۇدېنتلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆگىنىش مەڭگۈلۈك تېما. شۇڭا، ئۇلار قانداق ئۆگىنىشنى، مەسىلىلەرنى قانداق تەپەككۇر قىلىشنى، ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىۋاتقان بىلىملەرنى قانداق ئىگىلەشنى بىلىشى كېرەك. پەن-تېخنىكا ئۇچقانداق تەرەققىي قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئىستۇدېنتلارغا ئۆز كەسپى دائىرىسىدىكى بىلىملەرنى ئۆگىنىشلا كۇپايە قىلمايدۇ، ئۇلار چوقۇم كۆپ تەرەپلىمە ئىجتىمائىي بىلىملەرگە ئىگە بولۇشى، دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى ئىختىساس ئىگىلىرىدىن ئۆگىنىپ، ئەڭ ياخشى بىلىم قۇرۇلمىسىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. شۇڭا، ئۇلار ئالىي مەكتەپ دەرۋازىسىغا قەدەم قويغان كۈندىن باشلاپ، ئائىلىق ھالدا ئۆز كەسپىنىڭ ئالاھىدىلىكى، قانۇنىيىتى، ئوقۇتۇش جەريانى، تەرەققىيات يۈزلىنىشى قاتارلىقلارنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، ئالىي مەكتەپتە ئۆگىنىشكە پايدىلىق بولغان بارلىق ئۆگىنىش مۇھىتى ۋە ئۆزىنىڭ ئۆگىنىشىگە يار-دەم بېرىدىغان، ئۆزىگە ماس كېلىدىغان توغرا ئۆگىنىش ئۇسۇلىنى ئىگىلىشى كېرەك. ئىستۇدېنتلار ئالىي مەكتەپتىكى ئۆگىنىش مۇھىتىغا ماسلىشىشنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىنمۇ ئۆزگىرىۋاتقان مۇھىتقا ماسلىشىشنى ئۆگىنىۋېلىشى كېرەك. ماسلىشىش ئىقتىدارى ئاساسلىقى ئۆگىنىش مەقسىتى، ئۆگىنىش مەزمۇنى، ئۆگىنىش تەلىپى، ئۆگىنىش ئۇسۇلى، ئۆگىنىش ۋاقتى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزىنى كونترول قىلىش، ئۆزىنى مۇۋاپىق تەڭشەش ۋە بۇ جەھەتتىكى توغرا ئىنكاسنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىجتىمائىي خىزمەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئالىي مەكتەپتە ئوقۇشتىكى مەقسىتى جەمئىيەتتە ئۆزىگە ماس كېلىدىغان خىزمەت تېپىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇلار ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، كىشىلىك ھاياتنىڭ بۇرۇلۇشى، خىزمەت مۇھىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدەك ئەھۋالغا دۇچ كېلىدۇ. خىزمەت مۇھىتىغا ماسلىشىش خىزمەت مۇھىتى (خىزمەت ئورنى، خىزمەتنىڭ خاراكتېرى، خىزمەت شارائىتى) دا ئۆزگىرىش بولغان ئەھۋالدا، ئۆزىنى تەڭشەش ۋە ئۆزىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. خىزمەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى.

تـۆتىنچى، كـىشىلىك ئـالاقىگە ماسلـىشىش ئىقتىدارى. كىشىلىك ئالاقىگە ماسلىشىش ئىقتىدارى ـــ كـىشىلەر ھەرخىل ۋاستىلەر بىلەن ئېلىپ بارىدىغان كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇچرىشىش جەريانىدىكى ئۆزىنى تەڭشەش، ئۆزىنى كونترول قىلىشتىكى ياخشى ئىنكاس ئىقتىدارىدىن ئىبارەت. كىشىلىك ئالاقە ئىنسانلارنىڭ بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيىتى، بولۇپمۇ ئۇ ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ تۈرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۆز-ئارا ھېسسىيات ئالماشتۇرۇش، كىشىلىك ئالاقىنى ماسلاشتۇرۇش رولىغا ئىگە. ئىستۇدېنتلار جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشنى كىشىلىك تۈرمۇشنىڭ مۇھىم ئېھتىياجى دەپ قاراپ، بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرگە ماھىر بولۇشى كېرەك. كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئالاقىنى ئېلىپ بارغاندا ئەخلاق، ئادەت-يوسۇنلارغا قەتئىي ئەمەل قىلىشى، ئىناق كىشىلىك مۇناسىۋەت ئالاقىلىرىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم.

2. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى

1) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئۇنىۋېرسال ساپاسى ئاساسلىقى ئەمەلىي ئىشلەش ئىقتىدارى، باشقۇرۇش ئىقتىدارى، ئىپادىلەش ئىقتىدارى، جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى، يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنيانىڭ كۆپ قۇتۇپلىشىشى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشىغا تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، 21-ئەسىردىكى ئاساسلىق رىقابەت دەل دۆلەتلەرئارا پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ۋە ماھارىتىنى جارى قىلدۇرۇشى ئۈزىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ھەم ئۆزگىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار پەقەت تىرىشىپ پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ۋە ماھارىتىنى جارى قىلدۇرغاندىلا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. شۇڭا، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ھازىرقى زامانىۋى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئايلانغان.

3) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇھىم مەقسىتى. ھەرقانداق بىر ئۇمۇد جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرالىسا، جەمئىيەتنىڭ مەجبۇرىيەت-مەسئۇلىيەتلىرىنى ئۆز زىممىسىگە ئالالىسا ئاندىن ئىشقا ئاشىدۇ. ئىستۇدېنتلار ياشلىرىمىزنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر بىر قىسمى، ئۇلار دەۋر ئىشلىرىغا ۋاربىسلىق قىلىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى ياشلىرىنىڭ پەخرى، زامانىۋى پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلىگۈچىلەر ۋە دۆلەتنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى. ئۇلار جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈشتەك تارىخىي مەسئۇلىيەتنى زىممىسىگە ئالغان. بۇنداق مەسئۇلىيەت بۈگۈنكى دۇنيانىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى بىلەن زىچ بىرلەشكەن. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ كۆچلۈك-ئاجىز بولۇشى، ئۆز ماھارىتىنى جارى قىلدۇرۇشى ئۈزىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ھەم ئۆزگىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار پەقەت تىرىشىپ پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ۋە ماھارىتىنى جارى قىلدۇرغاندىلا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. شۇڭا، ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ھازىرقى زامانىۋى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئايلانغان.

ئېچىشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان. ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى كەڭ مەنىگە ئىگە بولۇپ، ئۇ بىلىم، ماھارەت، ھەرىكەت، ئۇسۇل، تۇرمۇش ئادىتى، جەمئىيەتتىكى ھەرخىل ئىدىيە-قاراش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئىدىيە-ئەخلاق جەھەتتىكى ماسلىشىش ئىقتىدارى، ئىجتىمائىي خىزمەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى، كىشىلىك ئالاقىگە ماسلىشىش ئىقتىدارى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.

4) ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش، ئۇلارنىڭ ئۆزى ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىنىڭ ئېھتىياجى. ئادەمنىڭ ئېھتىياجى ئۇنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش جەريانىدا ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىدۇ. ئادەمنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنسېرى ئۇنىڭ ئېھتىياج دەرىجىسىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆرلەپ بارىدۇ. ئىستۇدېنتلارنىڭ تەربىيەلىنىش دەرىجىسى باشقا قاتلامدىكى ياشلارغا قارىغاندا يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش تەرەققىيات نىشانىمۇ نىسبەتەن يۇقىرى بولىدۇ، ئىستۇدېنتلار پەقەت ئۆزىنىڭ كەسىپ نىشانى بىلەن ئېھتىياجىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭغا ئاڭلىق بويسۇنۇپ، جەمئىيەت ئۇچۇن خىزمەت قىلغاندىلا، ئاندىن جەمئىيەتكە كېرەكلىك ئىختىساس ئىگىلىرىگە ئايلىنالايدۇ. شۇڭا، ئىستۇدېنتلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى نىشان قىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتەرگىلى بولىدۇ.

3. ئىستۇدېنتلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئۇنۇملۇك يوللىرى

1) ئىستۇدېنتلارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنى بىلدۈرۈشنى مەزمۇن قىلغان پائالىيەتلەرنى كۆپەرەك تەشكىللەپ، جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن ماس كېلىدىغان ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەش سەھنىسى ھازىرلاش لازىم. ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىسلاھاتىدا جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ماس ھالدا يېڭىلىق يارىتىلىشى كېرەك. ئالىي مەكتەپلەر ئادەم ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار تولۇق ئېتىراپ قىلىدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان كەسىپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى، كەسىپ قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپي ئاساسىنى پۇختىلىشى، ئۇلارنىڭ كەسىپي ماھارىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئىختىساسلىقلارنى تەربىيەلەشنىڭ مۇھىم نىشانى قىلىشى، ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىكى مەزگىلدىلا «كۆرۈش پراكتىكىسى» ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپتىن جەمئىيەتكە ئوڭۇشلۇق يۆزلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كېرەك.

ئوقۇغۇچىلارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش بىلىملىرى تەربىيەسى ئېلىپ بارغاندا، ئۆگىنىش بىلەن كەسىپي خىزمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەمەلىيەت جەريانىدا تونۇتۇپ، مەكتەپتە ئۆگەنگەن بىلىملەرنى ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا قانداق ئىشلىتىش، ماھارەتنىڭ نېمىلىكىنى، ئۇزىنىڭ ھازىر ئۆگىنىۋاتقان بىلىمى بىلەن كەلگۈسىدىكى كەسىپ ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆگىنىش مەقسىتى ۋە مۇددىئاسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا يېتەكلەش كېرەك. پائالىيەت جەريانىدا ئۇلارغا بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزلىرى دۇچ كېلىدىغان جاپا-مۇشەققەت ۋە بەخت تۇيغۇسىنى ھېس قىلدۇرۇپ، ئۆزىنى ئۆزى چۇشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا جەمئىيەتكە ماسلىشىشنىڭ نېمىلىكىنى ھېس قىلدۇرۇش، بىرگە ئىشلەيدىغان ئوخشاش بولمىغان ياشتىكى كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىش جەريانىدا، ئىجتىمائىي ئالاقە ئىقتىدارىنى قانداق يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ۋە دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولغان ئىجتىمائىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلار بۇ خىل پائالىيەتكە قاتنىشىش جەريانىدا، يەنە مەكتەپ بىلەن جەمئىيەت، كارخانا ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى بىلەن ئالىي مەكتەپ تەربىيەسىنىڭ

مۇناسىۋەتنىي ئېگىلەيدۇ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى قاتلام كىشىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئارقىلىق مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان ئىختىساسلىقلار ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىمۇ ئىگىلىيەلەيدۇ. مەكتەپلەر يۇقىرىقىدەك ئەمەلىيەت پائالىيىتىنى تەشكىللەشتىن باشقا، يەنە جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھە كىشىلىرى بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىپ ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، جەمئىيەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىپ، جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

2) مۇلازىمەت ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلەش پىلان سىستېمىسىنى كۆپ قاتلاملىق لايىھەلەش كېرەك. ئىستۇدېنتلارغا كەسىپ نىشانىنى لايىھەلەش تەربىيەسىنى ياخشى ئىشلەش ئۇچۇن بىرىنچىدىن، پىلانىنى ياخشى تۇرۇپ، مەسئۇلىيەتنى ئېنىق قىلىش ۋە ئەمەلىيلەشتۇرۇش كېرەك. مەكتەپ مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلىپ، ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن ئومۇمىيۈزلۈك كەسىپي نىشان لايىھەسى تۇرۇپ، ئۇنى مۇكەممەللەشتۇرۇشكە يېتەكچىلىك قىلىشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپي نىشان لايىھەسىنى تۇرۇشكە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى بەرپا قىلىش ۋە ئۇنى كۈچەيتىش كېرەك. ئۆمۈرلۈك كەسىپ نىشانىنى لايىھەلەش خىزمىتى كەڭ دائىرىدىكى ئىجتىمائىي پەن بىلىملىرىگە ئىگە بولۇشنى، بەلگىلىك تۇرده ستراتېگىيەلىك لايىھە ئېڭىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كەسىپي خىزمەت بولۇپ، ئۇ بىر قەدەر كۈچلۈك مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئۆمۈرلۈك كەسىپ نىشانىنى لايىھەلەش ئىلمىيلىككە ئىگە بولۇشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ لايىھەنى چۈشەنمەسلىكى ۋە ئۇنىڭدىن ئەنسىرەپ قېلىشىدەك ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسىپ لايىھەسى تۇرۇشتىكى ئاكتىپچانلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. تۆتىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆمۈرلۈك كەسىپ تەربىيەسى لايىھەسى تۇرۇشىنى بەرپا قىلىپ، ئۇنى ئالىي مەكتەپكە كىرگەن بىرىنچى ئوقۇش يىلىدىن تارتىپ تۆتىنچى يىلغىچە بولغان پۈتۈن ئوقۇش يىلىغا سىڭدۈرۈپ، كەسىپي ئۆگىنىش بىلەن ئۆمۈرلۈك كەسىپ لايىھەسىنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشىغا يار-دەم بېرىش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارغا ئۆمۈرلۈك كەسىپ لايىھەسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كەسىپ ئاساسىنى ياخشى چۈشىنىش، يېتەرسىزلىكىنى بايقاش، ئۆزىنىڭ كەسىپ تەرەققىيات نىشانىنى ئىگىلەش، ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇرۇش، جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە يار-دەم بېرىش كېرەك.

3) ھەرخىل شەكىلدىكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۇن، بىرىنچىدىن، ئۇلاردا بىر قەدەر كۈچلۈك ئۇنۇمۇبرسال ئىقتىدار ۋە ئۇنۇمۇبرسال ساپا يېتىلدۇرۇش كېرەك. ئىككىنچىدىن، دەرسخانا پائالىيىتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ساپاسىنى يېتىلدۇرۇش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئاساسى. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر تۇرلۇك شەكىلدىكى مۇسابىقە ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ «ئۇچنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» پائالىيىتى قاتارلىقلارنى قانات يايدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىش ئاكتىپچانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئوقۇغۇچىلار پائالىيەتنىڭ سۇبېيكتى. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتىگە قاتنىشىش ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىشلەش ئىقتىدارى، ھەمكارلىق ئېڭى ۋە تەشكىللەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ رېئاللىق ھەققىدىكى تونۇشى ۋە بىلىمى زور دەرىجىدە چوڭقۇرلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن ئىقتىدارى جارى قىلدۇرۇلۇپ، ئۇنۇمۇبرسال ساپاسى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ. شۇڭا، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەرستىن سىرتقى ئەڭ مۇھىم پائالىيىتىگە ئايلىنىشى كېرەك. چۈنكى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت پائالىيىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەشكىللەش، باشقۇرۇش، بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى، كىشىلىك ئالاقە ۋە ماسلىشىش

ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە يارىدەم بېرىش بىلەن بىرگە، ئىشقا ئورۇنلىشىش مۇھىتى، سىياسىتى قاتارلىقلارنى چۈشىنىشىنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئىستۇدېنتلاردا جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارى بولغاندىلا، جەمئىيەتكە سىڭىپ، مۇھىتقا تېز ماسلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى تولۇق جارى قىلدۇرالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار كەسىپىي بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە تەسىر يەتكۈزمىگەن ئاساستا، جەمئىيەتكە دادىل يۈزلىنىپ، جەمئىيەتكە ماسلىشىش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئىقتىدارىنى ماس قەدەمدە يۇقىرى كۆتۈرۈشى، ئۆزىگە ماس كېلىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك خىزمەت ئورنىغا ئىگە بولۇشىنىڭ دەسلەپكى ئۇلىنى سېلىۋېلىشقا تىرىشىشى كېرەك.

پايدىلانمىلار

1. 周济：《全力以赴做好2007年高校毕业生就业工作》，《中国大学生就业》[J], 2007年第10期.
2.黄琳：《培养大学生社会适应能力是提升其就业能力的关键》，《中外教育研究》[J]，2008年第11期.
3. 郑伟芹：《提高大学生心理素质是提升其就业能力的关键》，《大众科技》[J]，2010年第7期.
4. 李玉龙：《2007年大学生就业形势分析及应对策略》，《科技创新导报》，2007年第33期.
5. 唐士奇, 张立保：《2007届大学毕业生就业意向分析》，《中国大学生就业》[J]，2006年第19期.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ماقالە نومۇرى: 4 ـ 048 ـ 03 (2012) 5878 ـ 1005

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشى توغرىسىدا*

ئابدۇكېرىم توختاسۇن

(شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئالىي كەسپىي تېخنىكا ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى : ماقالىدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى توقۇنۇشلار ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى تەھلىل قىلىنىدۇ ھەم ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى توقۇنۇشلارنى ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

摘要： 本文通过论述大学生人际冲突及其原因，提出解决大学生人际冲突的一些对策。

Abstract: This paper mainly discusses the main reasons that would cause interpersonal conflicts among college students, and provides some solutions for prevention.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: B849　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئۆتتە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە خاسلىق ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى پەرقى قاتارلىق ئامىللارنىڭ سەۋەبىدىن تۈرلۈك توقۇنۇشلار پەيدا بولۇپ، ئىچى تىتىلداش، ئۆزىنى كەمستىش، بۇرۇختۇرمىلىقتەك بىر يۇرۇش پاسسىپ ھەرىكەت ئىپادىلىرى شەكىللەنمەكتە. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئەگەر بۇ جەھەتتە ئىلمىي ۋە ئۇنۇملۇك ياردەم بەرمىگەندە ئۇلاردا پەسخىكىلىق توسالغۇ، ھەتتا پەسخىكىلىق كېسەل پەيدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ نورمال ئۆگىنىشى ۋە تۇرمۇشىغا تەسىر يېتىدۇ. ئالىي مەكتەپلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار بۇ مەسىلىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

1. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى توقۇنۇشلار ۋە ئۇنىڭ ئىپادىلىرى

كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇش ــ مەنپەئەت مۇناسىۋىتى، قاراشنىڭ ئوخشىماسلىقى، خاسلىق پەرقى قاتارلىق ئامىللار سەۋەبىدىن ئىجتىمائىي ئالاقە ئوبيېكتلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدىغان جىددىي ھالەت ۋە قارشىلىشىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇش ئادەتتە ئالاقە ئەڭ كۆچلۈك بولىدىغان ئىجتىمائىي توپ ئىچىدە يۈز بېرىدۇ. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە چەمبىرىكى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى توقۇنۇش ئائىلىسىدىكىلەر، تۇغقانلىرى، دوستلىرى بىلەن بولغان ئالاقىدە؛ ئوقۇتقۇچى ۋە ياتاق باشقۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا؛ ناتونۇش كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە يۈز بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن گەۋدىلىك بولىدىغىنى قوراشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىدە كۆرۈلىدىغان توقۇنۇش بولۇپ، ئاساسلىقى تىل ۋە ھەرىكەت جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان توقۇنۇشلاردا ئوخشاش بولمىغان خاراكتېردىكى ئوقۇغۇچىلار ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇل بىلەن توقۇنۇشنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. مەسىلەن، ئاسان ھاياجانلىنىش تىپىدىكىلەر كۆپرەك بۇزاستە ھەل قىلىشنى تالالاپ، ئۆز مەنپەئەتى ياكى ئۆز مەۋقەسىنى ياقلاپ، ئۆزىنىڭ قارىشى ياكى مەنپەئەتىنى قوغداشقا ئۇرۇنىدۇ ھەمدە ئاجىز ئورۇندا بولسىمۇ، قارشى تەرەپكە

*بۇ ماقالە 2012-يىلى 3- ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئابدۇكېرىم توختاسۇن (1965 ـ يىلى 2- ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىدىيەۋى تەربىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

زەربە بېرىشكە كۈچەيدۇ؛ ئاقىللار تېپىدىكىلەر، مۇلايىم ۋە ئاجىز خاراكتېردىكىلەر توقۇنۇشنى ھەل قىلىشتا «ئىناقلىق ئەلا» دېگەن ئالاقە پرىنسىپى بويىچە ۋاستىلىك ئۇسۇلنى، يول قويۇشنى، چەتلەپ تۇرۇشنى تاللايدۇ.

2. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ سەۋەبى

1) ئېچكى ئامىللار

(1) كەيپىياتىنىڭ تۇراقسىزلىقى. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ياشلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بولۇپ، جىنسىي ھورمۇننىڭ ئاجرىتىلىشى كۈچلۈك بولغاچقا، چوڭ مېڭە پوستلاق قەۋىتىنىڭ غىدىقلىنىشى يۇقىرى بولىدۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى ئۇرغۇتۇپ، كەيپىياتىنىڭ جانلىق ھەم ئۆزگىرىشچان بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا ئۇلار بەزىدە شادلىنىپ ئۆزىنى باسالماي قالسا، بەزىدە ئۇمىدسىزلىنىپ مەيۇسلىنىدىغان قوش قۇتۇپلۇق مىجەزدە بولىدۇ. كەيپىياتى ئاسان ئۆزگىرىدۇ، ئادەم ۋە ئىشلارغا ئوڭاي چېچىلىدۇ. كەيپىياتىدىكى بۇ خىل تۇراقسىزلىق ھەمراھلىرى بىلەن بولغان ئالاقە جەريانىدا تۇرلۇك روھىي ھالەتلەرنى شەكىللەندۈرىدۇ، كەيپىياتىنى تىزگىنلەش ئىقتىدارى تۆۋەنلەر مۇقەررەر ھالدا توقۇنۇش پەيدا قىلىدۇ.

(2) قاراش جەھەتتىكى خاتالىق. ئۆزىگە بولغان تونۇشنىڭ يېتەرسىز بولۇشى. ئۆزلۈك ئېڭى كۈچلۈكلەر مەسىلىلەرگە شەخسىيەتنىي مەركەز قىلىپ قارايدۇ، ئۆزىنى ئوبيېكتىپ، ئەتراپلىق تونۇشى ۋە باھالىشى ناھايىتى ئاز بولىدۇ. ئۆزىنى باھالىشنىڭ بەك يۇقىرى ياكى بەك تۆۋەن بولۇشى غايىسىدىكى «مەن» بىلەن رېئاللىقتىكى «مەن» ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلىپ، كىشىلىك ئالاقىدە ھاكاۋۇرلۇق قىلىش ياكى ئۆزىنى كەمستىشنى، بەك ئاكتىپ بولۇش ياكى سوغۇق، جاھىللىقنى، ھەتتا شەخسىيەتچىلىك، مەنپەئەتپەرەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كىشىلىك مۇناسىۋەتتە ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى توقۇنۇشلارنى پەيدا قىلىدۇ.

ئالاقە ئوبيېكتىغا بولغان تونۇشنىڭ بىرتەرەپلىمە بولۇشى. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ئۆزگىچە دۇنيا قاراش ۋە قىممەت قارىشى بولسىمۇ، لېكىن كەچۈرمىشى چەكلىك بولۇپ، پىسخىكىسى تولۇق پىشىپ يېتىلمىگەن بولغاچقا، ئادەم ۋە ئىشلارغا بولغان قارىشىدا بىرتەرەپلىمىلىك، سۇبيېكتىپ ئۆز مەيلىچىلىكتىن خالىي بولالمايدۇ. بۇ خىل ھالەت ئىجتىمائىي ئالاقىدە ئۇلارنى خاتا ھۆكۈمگە باشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇشماسلىق ۋە زىددىيەت پەيدا بولۇپ، توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ.

ئالاقىگە بولغان تونۇشنىڭ يېتەرسىز بولۇشى. ئىجتىمائىي ئالاقە جەريانى ئالاقىدىكى تەرەپلەرنىڭ ھېسسىياتنى تۇغۇن، پىكىرلىشىشنى ۋاستە قىلغان ئۆزئارا ئېھتىياجنى قانداۇرۇش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئالاقىدىكى تەرەپلەر باراۋەر، سەمىمىي ئالاقىلەشكەندىلا، ئاندىن كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئىناق تەرەققىياتنى ئىشقا ئاشۇرالايدۇ. ھالبۇكى ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قانائەتلەندۈرۈشىنىلا ئويلاپ، قارشى تەرەپنىڭ ئېھتىياجى ۋە مەنپەئەتىگە سەل قارالسا ھەقىقىي ئالاقە بولمايدۇ ھەم كىشىلىك مۇناسىۋەتمۇ ساغلام تەرەققىي قىلمايدۇ، ئەكسىچە تۇرلۇك توسالغۇ پەيدا بولۇپ، توقۇنۇش كۆپىيىدۇ.

(3) ئالاقە قابىلىيىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى. ئالاقە قابىلىيىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشنى پەيدا قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، بەزى ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل دېيىشكىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن، بەزى ئوقۇغۇچىلار باشقىلارغا يارىدەم بېرىشنى ئويلىسىمۇ، قانداق قىلىشنى بىلمەيدۇ؛ باشقىلار بىلەن پىكىرلەشكۈسى بولسىمۇ، سىرداش تاپالمايدۇ؛ ھەمراھلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئۆزىنى ئىپادىلەشنى ئويلايدۇ-يۇ، ئەمما پۇرسەتنى ياخشى تۇتالمايدۇ، بەزىدە ھەتتا كۆلكىگىمۇ قالىدۇ، باشقىلار بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇشنىڭ مۇھىملىقىنى بىلسىمۇ ئۆزىنىڭ كەيپىياتىنى كونترول قىلالمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالاقە قابىلىيىتىنىڭ

تۆۋەنلىكىنىڭ ئىپادىلىرى بولۇپ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشنىڭ «قوشۇنلىرى» ھېسابلىنىدۇ.

(4) نىزا تېپىدىكى خاراكتېر. بۇ خىل خاراكتېردىكى ئوقۇغۇچىلار مەسىلىلەرگە سۈبېيېكتىپ، بىرتەرەپلىمە قارايدۇ، ئۆزىنىڭكىنى راست دەيدۇ، خاتالاشسا باشقىلاردىن كۆرۈپ ئۆزىنى ئاقلايدۇ. غۇرۇرى كۈچلۈك بولۇپ، تەنقىدنى كۆتۈرەلمەيدۇ، جاھىل، ھاياجان كېلىدۇ. ئۆز مەنپەئەتى مەۋقەسىدە چىڭ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قارىشى، ھوقۇقىنى ياقلايدۇ ھەمدە ۋاستە تاللىماي قارشى تەرەپنى قىيىن ئەھۋالدا قويىدۇ ۋە زەربە بېرىدۇ.

2) تاشقى ئامىللار

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ياشلار بولۇپ، روھىي دۇنياسى ۋە ھەرىكىتى جەمئىيەتتىكى تۇرلۇك ئامىللارنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، ئائىلە تەربىيەسى ۋە ئائىلە مۇھىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى؛ مەكتەپ مۇھىتى ۋە ئوخشاشمىغان ئوقۇتقۇچىلاردىكى تۇرلۇك قاراشلار؛ جەمئىيەتتىكى پۈلغا چوقۇنۇش، مەنپەئەتپەرەسلىك؛ ساختىلىق، ياسالمىلىق قىلمىشلىرى؛ يات ئەللەرنىڭ چاكىنا مەدەنىيەتلىرى؛ جەمئىيەتتىكى پاسسىپ، چىرىك ئىش ـ ھەرىكەت قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا ئىنتىرنېت توربىدىكى مەۋھۇم دۇنيا، ساختا مۇناسىۋەت، ساغلام بولمىغان ئۇچۇر ۋەھاكازالار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ باشقىلارغا بولغان قارىشى، قىممەت قارىشى، ئىجتىمائىي ئالاقىگە تۇتقان پوزىتسىيەسى، ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى ئەمەلىي ئىپادىسى قاتارلىقلارغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3. ھەل قىلىش تەدبىرلىرى

1) كەيپىياتنى تەڭشەش ۋە كونترول قىلىش قابىلىيىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش. تۇراقسىزلىق ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كەيپىياتىدىكى باسقۇچلۇق ئالاھىدىلىك بولىسمۇ، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ كەيپىياتىنى تەڭشەش ۋە تىزگىنلەشنى ئۆگىنىۋېلىشقا تىرىشىشى كېرەك. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار تۇرلۇك ئالاقە مۇھىتىدا ئاقىلانە بولۇشى، پاسسىپ كەيپىياتنى خۇشال كەيپىياتقا يۆزلەندۈرۈشى، كۆڭۈلسىز ئىشلارغا ئۇچرىغاندا دەردىنى چىقىرىشنى مەسىلەن، سىرتلارنى ئايلىنىش، توپ ئويناش، سىرداش دوستى بىلەن مۇڭدىشىش قاتارلىقلارنى بىلىۋېلىشى لازىم.

2) خاتا قاراشنى ئۆزگەرتىپ، سەۋەبنى ئېنىقلاشنى بىلىش. بىرىنچى، ئۆزىگە بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈپ، ئۆزىنى توغرا تونۇش، ئۆزىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە ئۆزىنى تەنقىدلەشكە ماھىر بولۇش؛ ئۆزىنى كەمستىشتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى ئاشۇرۇش؛ غايىسىدىكى «مەن» بىلەن رېئاللىقتىكى «مەن» ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە غايىسىدىكى «مەن» نىڭ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش ياكى مۇۋاپىق بولمىغان غايىنى ئۆزگەرتىش؛ ئىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنى تەكشۈرۈش، باشقا نۇقتىدىن ئويلىنىشنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم. ئىككىنچىسى، جەمئىيەتكە بولغان تونۇشنى توغرىلاپ ئىلمىي دۇنيا قاراش ۋە توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، باشقىلار بىلەن ئۇمىدۋار پوزىتسىيەدە ئالاقىلىشىشنى، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ئورنىغا قويۇپ ئويلىنىشنى ئۆگىنىۋېلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا باشقىلارنى توغرا چۈشىنۈپ، توقۇنۇشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچى، ئالاقە قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈپ. باشقىلار بىلەن پىكىرلىشىش پۈرسىتىنى ياخشى ئىگىلەپ، باشقىلارغا مۇۋاپىق ئۇسۇلدا يېقىنلىشىپ، ئۆزىنىڭ باشقىلارغا بېرىدىغان تۇنجى تەسىرىگە ئەھمىيەت بېرىشنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم. مۇئامىلىدە سەممىي، قىزغىن بولۇش، ئۆزىنى تەنقىدلەش ۋە باشقىلاردىن كەچۈرۈم سوراشتا دادىل بولۇش، ئۆزىنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغان قارىشىنى قانداق ئىپادىلەشكە دىققەت قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ياخشى چارىلىرىدۇر.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى توقۇنۇشلارنىڭ يۈز بېرىش سەۋەبىنى

بىلگەندە كېسەلگە قاراپ دورا بەرگىلى، توقۇنۇشتىن ساقلانغىلى ياكى توقۇنۇشنى سىلىق يول بىلەن ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە توقۇنۇش زىيانلىق ئامىل بولۇسمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشتىكى بىر خىل ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ھېسابلىنىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ نۇقتىنى چۈشىنىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كىشىلىك مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت بۇ دەرسخانىدا ئۆگىنىش ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشكە تېگىشلىك نەرسىلەر ئىنتايىن كۆپ، پەقەت تۇغرا قىممەت قاراشى ۋە دۇنيا قاراشنى تۇرغۇزۇپ، ئىجتىمائىي ئالاقىدىكى قائىدە-يوسۇنلارنى كەڭ دائىرىدە ئۆگەنگەندە ھەمدە ئالاقە ئۇسۇللىرىدىن جانلىق پايدىلىنىپ ئىجتىمائىي ئالاقىدە قىلچە تەمتىرىمەي ۋە توقۇنۇش پەيدا قىلماي، كىشىلىك مۇناسىۋەتنى ساغلام تەرەققىي قىلدۇرغىلى بولىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. ۋاڭ جىڭچۈن، شي شيۇچياۋ:« ئىجتىمائىي ئالاقە ۋە پسىخىكىلىق ساغلاملىق » [J]، پسىخىكا گىگېنىسى، 2005- يىلى 5- سان.
2. جۇ جياخۇا، ۋاڭ جىنفېڭ: « ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت مەسىلىسى » [J]، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ پسىخىكىلىق ساغلاملىق تەربىيەسى »، 2004- يىلى 9- سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ماقالە نومۇرى: 22 ـ 052 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن ئۇيغۇر تىلى ۋە دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرگە سېلىشتۇرما تەتقىقات *

مۇھەببەت قاسىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پېنسىيونېرى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا ئىزدىنىش مەقسىتىدە، بۇ ماقالىدە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى ئۈستىدە نۇرغۇن مىساللار ئارقىلىق سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى.

摘要： 本文用大量事例对《突厥语大词典》和现代维语及其方言土语中的一些语音现象进行了比较研究，以求从来源方面证实现代维语及其方言土语中的一些语音变化现象。

Abstract: This thesis refers numbers of examples from "Compendium of the Turkic Dialects", and compares to modern Uyghur language and its particular dialects to prove the existence of phonetic changes in modern Uyghur language.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: F127　ماتېرىيال بەلگىسى: A

بۈيۈك ئالىم مەھمۇد قەشغارىينىڭ بىزگە يېزىپ قالدۇرغان يىرىك ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىكى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپلا ئېلىنىدى) سۆزلەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، ئالدى بىلەن ھېس قىلغىنىمىز شۇ بولدىكى، تىلىمىزدىكى خېلى بىر قىسىم سۆزلەر مەيلى مەنە جەھەتتە بولسۇن، ياكى فونېتىكىلىق شەكىل جەھەتتە بولسۇن شۇ زامانىدىن ھازىرغىچە ئەينەن ساقلانغان. بۇنداق سۆزلەر پېئىلدىن بىرەر يۆزچە كۆرۈلدى، مەسىلەن: كۆرۈش(1ـ479)، سىنالدى(2ـ176)، سۆكۈش(1ـ478)، ئۇناتتى(1ـ288)، ئۇلاندى(1ـ274)، ئۇپراتتى(1ـ345)، ئۇقۇلدى(1ـ266)، يىرتىلدى(3ـ144) دېگەندەك؛ تۈرغۇن سۆزلەردىن تۆت، بەش يۆزچە بارلىقى بىلىندى. مەسىلەن: ئوت (1ـ48)، ئۈزۈم (1ـ103)، ئۈزمە (1ـ175)، قىش (1ـ433)، قار (3ـ203)، تۇمان (1ـ540)، ئاتا (1ـ117)، ئانا (1ـ125)، تۈز (1ـ426)، ياخشى (3ـ41)، يامان (3ـ37)، قىمىز (1ـ474)، ئوك (1ـ57)، سول (3ـ184)، ئون (1ـ68)، مىڭ (3ـ492)، ئەمدى (1ـ169)، بۈرۈن (1ـ518)، پىچىم (1ـ513)، ئورۇم (1ـ102)، ئۈچۈن (1ـ104) دېگەندەك.

يۇقىرىقىدەك سۆزلەردىن باشقا، لۇغەتتىكى 7 مىڭ ئەتراپىدىكى سۆزلەردىن مەنىسى ھازىرقىغا ئاساسەن ئوخشاش، بىراق فونېتىكىلىق شەكلى ئازدۇر ـ كۆپتۇر پەرقلىنىدىغان سۆزلەردىن بىرەر مىسالچە چىقتى.

مەلۇمكى، ھەرقانداق بىر تىلدا، تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە بولىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ مۇشۇنداق ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرى ھەممە تىلدا، شۇنىڭدەك مەلۇم بىر تىلنىڭ ھەممە تەرەققىيات دەۋرلىرىدە ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا بولغان بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى باشقا تىللاردا بولۇشى ناتايىن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە مەۋجۇت

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 4ـ ئاينىڭ 25ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مۇھەببەت قاسىم (1947ـيىلى تۇغۇلغان)، پروفېسسور، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى ، ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىللار قاتارلىق ئۇستىدە خەنزۇ ـ ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىلدا ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان.

بولغان بەزى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى ھازىرقى دەۋردە بولۇشىمۇ ناتايىن، دېگەندەك. بىز ئۆزىمىز قۇرغان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئېلېكترونلۇق لۇغىتىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئەينى زامانىدا تىلىمىزدا مەۋجۇت بولغان نۇرغۇن تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى ھېس قىلىۋالالايمىز، شۇنىڭدەك شۇ زامانلاردىكى نۇرغۇن سۆزلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا خېلى دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكىنىمۇ ھېس قىلىۋالالايمىز.

بىز ئۇشبۇ ماقالىمىزدە، دىۋانىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ بەزى دىيالېكت-شېۋىلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، تىلىمىزدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزمەكچى.

دىۋانىدىكى مەنىسى ئاساسەن ھازىرقىغا ئوخشاش، فونېتىكىلىق شەكلىدە ئازدۇر-كۆپتۇر پەرق بولغان سۆزلەرنى مەخسۇس تەكشۈرۈپ چىقىپ شۇنداق خۇلاسىگە كەلدۇقكى، ھازىرقى زامانغىچە تەرەققىي قىلىپ كېلىش جەريانىدا دىۋانۇ لۇغاتىت تۈركتىكى نۇرغۇن سۆزلەردە تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيەسى، قوشۇلۇپ قېلىشى، چۈشۈپ قېلىشى، نۆۋەتلىشىشى ۋە ئورۇن ئالمىشىشى دېگەندەك تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرى كۆرۈلگەن، شۇنىڭدەك بۇ ھادىسىلەر ھەم سوزۇق تاۋۇش، ھەم ئۇزۇك تاۋۇشلاردا ئۇچرايدۇ. تۆۋەندە بىز دىۋانىدىكى مىسالار ئارقىلىق مۇشۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

1. سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىشلەر

سوزۇق تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى، ئاجىزلىشىشى، قوشۇلۇپ قېلىشى، چۈشۈپ قېلىشى ۋە نۆۋەتلىشىشى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى

(1) دىۋانىدا تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ سىنگارمونىزم قائىدىسىگە بويسۇنمايدىغان بىر قىسىم سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى تۈپەيلىدىن تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ ھالىتى جەھەتتىن ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ھازىرقى شەكلى	دىۋانىدىكى ئورنى
ئوقتتى	ئوقۇتتى	1/13
بوغاز	بوغۇز(كېكىردەك)	1/472
بوغىم	بوغۇم(بارماق بوغۇمى)	1/513
بويىن	بويۇن	3/231
بۇلىت	بۇلۇت	1/459
بۇلىتلاندى	بۇلۇتلاندى	2/383
توپىق	توپۇق	1/492
سۇچىك	چۇچۇك(تاتلىق	1/531/6
قورقتتى	قورقۇتتى	2/497
قولتىق	قولتۇق	1/620
قۇسىغ	قۇسۇق	1/487
يورىتتى	يورۇتتى	2/462

(2) دىۋاندا بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشمىگەن، ئىككىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش لەۋلەشكەن بەزى سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىشى تۈپەيلىدىن، سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە ماسلاشقان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتكى ئورنى
يىلغۇن	يۇلغۇن	3/48
تەشۈك	تۆشۈك(يېرىق)	1/503
بەدۈك	بۇيۇك(چوڭ)	1/500
تارۇس	تورۇس	1/474
تاشۇدى	توشۇدى	1/536
تامۇر	تومۇر	1/469
تەگۈل	تۈگۈل	1/510
تەمۇر	تۆمۇر	1/468
سەۋتۇردى	سۆيدۇردى	2/264
قاتۇن	خوتۇن	1/187
قاشۇق	قوشۇق	1/497
قاغۇن	قوغۇن	1/533
يارۇق	يورۇق	3/17
ئازۇق	ئوزۇق	1/90

(3) يۇقىرىقى ئەھۋالنىڭ ئەكسىچە، دىئالېكتلاردا ئەسلىي تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار لەۋ جەھەتتە ماسلاشقان بەزى سۆزلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىزدا لەۋ ئاھاڭداشلىقى بۇزۇلغان ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. لېكىن لوپنۇر قاتارلىق جايلاردا يەنىلا ئاھاڭداشلىقنى ساقلىغان ھالەتتە كۆرۈلگەن. مەسىلەن:

دىئالېكتكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتكى ئورنى	لوپنۇردا
يوغۇن	يوغان	3/37	يوغون
مونچۇق	مونچاق	1/621	مونچوق
قوشۇغ	قوشاق(شىئىر)	1/487	قوشوغ
سۆگۈل	سۆگەل	3/412	سۆگۆل
بوتۇ	بوتا(بوتىلاق)	1/163	بوتو
ئۆتنۇ	ئۆتنە	1/176	ئۆتنۆ
ئۆشۇن	ئۆشنە	1/106	ئۆشنۆ
تۆپۇ	تۆپە	3/298	تۆپۆ
سۆگۈك	سۆگەك	3/502	سۆگۆك
ئوردۇ	ئوردا	1/168	ئوردو

(4) دىئالېكتلاردا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىرقىسىم سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىر لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارغا تولۇق ياكى قىسمەن نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتكى ئورنى
بەلەك	بۆلەك(سوۋغات)	1/531
تاۋۇش	تاۋۇش	3/226
يانچىق	يانچۇق	2/365
قاچغىن	قاچقۇن	2/4
تاشتىتى	توشۇتتى	1/577
قامىش	قومۇش	1/479

2) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىش مەسىلىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. مەيلى قېرىنداش تىللارغا

سېلىشتۇرايلى. ياكى دىۋاندىكى سۆزلەرگە سېلىشتۇرايلى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئەڭ كۆپ ھەم قانۇنىيەتلىك كۆرۈلىدىغان مەسىلە. بىراق ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىيالېكت ـ شېۋىلىرىدە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئىزچىل ئەمەس، بەلكى قەدىمكى ئاجىزلاشمىغان شەكلىنى ساقلاپ قالغان.

(1) دىۋاندىكى بىرىنچى بوغۇمى «ئا/ئە» تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن نۇرغۇن سۆزلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئا/ئە» ئاجىزلىشىپ «ئې» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىدۇ، لېكىن لوپنۇر ۋە باشقا بەزى جايلاردا «ئا/ئە» ئاجىزلاشتۇرۇلماي دىۋاندىكىگە ئوخشاش تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق سۆزلەردىن پېئىللارمۇ بار، تۇرغۇن سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ھازىرقى شەكلى	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ئاتىز	ئېتىز	1/76	ئاتىز(لوپنۇر)
ئەشگەك~ئەشىيەك	ئېشەك	1/150, 1/154	ئەشەك(كۇچا)
بالىق	بېلىق	1/491	بالىق(لوپنۇر)
تەرى	تېرە	3/305	تارى(لوپنۇر)
ياڭى	يېڭى	3/503	ياڭگى(لوپنۇر)
ساربغ	سېرىق	1/485	ساربغ(لوپنۇر)
قارى	قېرى	3/307	قارى (لوپنۇر)
كەچە	كېچە	3/302	كەچە(لوپنۇر)
تەزەك	تېزەك	1/502	تەزەك(كۇچا، قەشقەر)
تەزەكلەدى	تېزەكلىدى	3/465	تەزەكلىدى(كۇچا، قەشقەر)
تەكە	تېكە	3/316	تاكا(مەكىت)
چەچەك	چېچەك	2/170	چەچەك(كۇچا)
چەچەكلىك	چېچەكلىك	1/660	چەچەكلىك(كۇچا)
كەپەز	كېۋەز	1/386	كەپەز(قەشقەر)
كەپەك	كېپەك	1/507	كەپەك(كۇچا)
كەرەك	كېرەك	1/508	كەرەك(قەشقەر)
كەرەكلىگ	كېرەكلىك	1/661	كەرەكلىك(قەشقەر)
ياربم	يېربم	3/23	يارتا(تۇرپان)

(2) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ئا/ئە» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئى»غا ئاجىزلاشقان، بىراق بۇ خىل سۆزلەردىمۇ لوپنۇردا دىۋاندىكى ئەسلىنى ساقلىغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	لوپنۇردا
قانادى	قانىدى	3/373	قانادى
باشلادى	باشلىدى	3/398	باشلادى
باغلادى	باغلىدى	3/398	باغلادى
تاشلادى	تاشلىدى	2/502	تاشلادى
سۆزلەدى	سۆزلىدى	3/406	سۆزلەدى
ياشادى	ياشىدى	3/119	ياشادى

(3) دىۋاندا بىرىنچى بوغۇمى «ئە/ئا» كېيىنكى بوغۇمى «ئى» بولغان سۆزلەردە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە/ئا» تاۋۇشى «ئې» غا ئاجىزلاشماي «ئى» غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى ئورنى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى شەكلى
1/662	پىلىكلىك	بەلىكلىك
1/447	چېۋىش	چەبىش
1/501	پىلىك(چىراغ پىلىكى)	بەلىك

1/244	كىرپىچ(خىش)	كەرپىچ
3/104	يىرىلدى	يەرىلدى
1/638	تىيىن	تەگمەك
3/18	يىرىق	يارىق
1/98	ئىلمەك	ئەلمەك
3/232	قىيا	قايا

(4) لېكسىن دىۋانىدا يەنە بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئـي» تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئەكسىچە كېڭەيتىلىپ «ئا/ئە» ئوقۇلماقتا، ئەندى ئاتوش قاتارلىق بەزى جايلاردا بولسا دىۋاندىكىگە يېقىن تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	ئاتوشتا
يېر	يەر	3/194	يىر
بېز	بەز	3/169	بىز
كېمك	كەمك	3/489	كىمك
بېش	بەش	3/172	بىش
سېن	سەن	3/190	سىن
بېل	بەل	3/182	بىل
يېتتى	يەتتە	3/33	يىتتى

(5) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «ئـى» تاۋۇشـى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئا/ئە» گە نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ، لېكسىن لوپنۇر قاتارلىق بەزى جايلاردا دىۋاندىكىدەك ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
قوزى	قوزا	3/309	قوزى(قاغلىق پاخپۇ)
قوشنى	قوشنا	1/566	قوشنى(خوتەن)
قامچى	قامچا	1/544	قامچى (لوپنۇر)
قىچى	قىچا	3/327	قىچى (لوپنۇر، كەلپىن)
چوۋلى	چويلا	3/599	چۆلۈ/چولۇ(لوپنۇر)
يالمك	يالاڭ(يالىڭاچ)	3/509	يېلمك (تۇرپان)
كەركى	كەكە	1/560	كەكى (خوتەن، لوپنۇر، قاغلىق)
كىرپى	كىرپە	1/542	كىرۈى (كەلپىن)
تەرى	تېرە	3/305	تارى(لوپنۇر)
چۈمەلى	چۈمۈلە	1/584	چىمەلى(لوپنۇر)

خۇددى دىۋاندىكىگە ئوخشاش ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى جايلىرىدا، بولۇپمۇ لوپنۇردا سۆز كەينىدە «ئـى» تاۋۇشى كۆرۈلىدىغان ھادىسە خېلى كـۆپ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئىجارە	ئىجارى	خوتەن، لوپنۇر
دۆشە	دۈشى	كەلپىن
يۆگەي	يۆگـي	قومۇل
ئۆگەي	ئۆگـي	قومۇل
سۈپۈرگە	سۈپىگى	كەلپىن
تۆلكە	تۈلكى	قاغلىق پاخپۇ
تەخسە	تاخسى	لوپنۇر

تارازا	توروزى	ئاتۇش
پالتا	پالدى	كەلپىن، خوتەن
ئارام	ئارىم	قاغىلىق پاخپۇ
مانتا	مانتى	كەلپىن
بوسۇغا	بوسىغى	كەلپىن
ئارغامچا	ئاغامچى	ئاتۇش، لوپنۇر

(6) دىۋاندا بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
سىلىك	سىلىق	1/506
تىزىك	تىزىق(قاتار، سەپ)	1/502
چىبىك	چىۋىق(ھۆل چىۋىق)	1/ 494
تەڭىك	تاجىك	1/503
چۆزۈلدى	سوزۇلدى	2/186
پىچەكلەدى	پىچاقلىدى	3/ 464
پىچەك	پىچاق	1/ 499
يىرەق	يىراق	3/36
بەيرەم	بايرام	3/242

بۇ خىل سۆز تەركىبىدىكى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئوقۇلىدىغان ھادىسە لوپنۇر، خوتەن، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئۆمۈر	خومۇر	لوپنۇر
قەرز	قارز	لوپنۇر
دەرەخ	داراخ	لوپنۇر، تۇرپان، قومۇل
ئەخمەق	ئاخماق	تۇرپان
تەخەي	تاخار	تۇرپان
تەخسە	تاخسا	تۇرپان، قومۇل
دۆۋە	دۇگا	تۇرپان، لوپنۇر
سۆك	سوك	خوتەن
مۇشۇك	مۇشۇك	خوتەن
جۇپ	جۇپ	خوتەن
چۆجە	چوجا	كەلپىن
چۆچۇ-	چوچۇ-	قەشقەر
دۆك	دوك	قەشقەر
كۆمىتە	كۇمۇتا	قەشقەر
قەغەز	قاغاز	قومۇل، تۇرپان
قەلەي	قالاي	قومۇل ئەللىك
ھەيدە-	ھايدا-	قومۇل، تۇرپان

3) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

دىۋانىدىكى بەزى سۆزلەردە بەزى سوزۇق تاۋۇشلار، ھەتتا بوغۇملار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	چۈشۈپ قالغان تاۋۇش	دىۋاندىكى ئورنى
قازىدى	قازدى(كولىدى)	ئى	3/360

قامچاق	قۇمچاق	ئى	1/635
يالىڭۇس	يالغۇز	ئى	3/183
توقماق	توقماق	ئى	3/244
يورىغا	يورغا	ئى	3/240
توربغا	تورغاي	ئى، ي	3/239
تۆرە	تۆر(ئۆينىڭ تۆرى)	ئە	3/305
چىپقان	چىقان	پى	1/585
قازىتتى	قايتتى(ياندى)	ئى	2/439

ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى يەرلىك شېۋىلىرىدىمۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	چۈشۈپ قالغان تاۋۇش	شېۋە نامى
تاماكا	تەمكە	ئا	قومۇل
سەھەر	سە	ئا	خوتەن، قەشقەر
سانچى-	سانش-	ئى	تۇرپان
يانچى-	يانش-	ئى	تۇرپان
شالداما	شالدام	ئا	لوپنۇر
بوسۇغا	بوسۇق	ئا	خوتەن
پاسكىنا	پاسكىن	ئا	قومۇل
زۇۋۇلا	زۇگۇل	ئا	قومۇل، تۇرپان
پارا	پار	ئا	قومۇل
توخۇ	توخ	ئۇ	گۇما
ئوقۇ-	ئوق-	ئۇ	گۇما
چىنە	چىن	ئە	قومۇل، يوپۇرغا
نەشە	نەش	ئە	يوپۇرغا
سوغۇق	سوق	غا	تۇرپان، قومۇل

4) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

دىئاندىكى بەزى سۆزلەردە ئەسلىي يوق سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇلۇپ قالغان. مەسىلەن:

دىئاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	قوشۇلغان تاۋۇش	دىئاندىكى ئورنى
يۇگرۇك	يۇگۇرۇك	ئۇ	3/60
قاچرۇشدى	قاچۇرۇشتى	ئۇ	2/314
قاتلىش	قېتىلىش	ئى	1/601
يالدرۇق	يالتىراق	ئى	3/587
يالدرادى	يالتىرىدى	ئى	3/593
ئونۇنچ	ئونىنچى	ئى	1/180
ئىككىنچ	ئىككىنچى	ئى	1/178
ئۈچۈنچ	ئۈچىنچى	ئى	1/178
ئالۇج	ئالۇچا	ئا	1/194

يىغىنچاقلىغاندا، دىئاندىكى سۆزلەر تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ھازىرقى ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، مۇنداق گەۋدىلىك ئىككى ئوخشاسلىقنى ھېس قىلىۋالالايمىز:

(1) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى دىئاندا

ئاز كۆرۈلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى يەرلىك شېۋىلىرى (لوپنۇر دىيالېكتى، كۇچا شېۋىسى قاتارلىقلار) دىمۇ ئاجىزلاشماسلىق خۇسۇسىيىتى ساقلانغان ياكى قىسمەن ساقلانغان. لېكىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ كۆپ ساندىكى يەرلىك شېۋىلىرىدە سۆز تەركىبىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ئومۇميۈزلۈك كۆرۈلىدۇ، بەزى جايلاردا (تۇرپان) بۇ ھادىسىنىڭ كۆرۈلۈش دەرىجىسى تېخىمۇ ئېغىر.

(2) دىۋانىدىكى ئەسلىي لەۋ ئاھاڭداشلىقىغا بويسۇنىدىغان بەزى سۆزلەرنىڭ ھازىر بويسۇنمايدىغان بولۇپ قېلىشى؛ دىۋانىدىكى سۆزلەردە ئەسلىي بار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھازىر باشقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىپ كېتىشى قاتارلىق ھادىسىلەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىۋاندىن گەۋدىلىك پەرقلىنىپ تۇرىدىغان يەنە بىر ئالاھىدىلىكى.

(3) سۆزلەردە بەزى سوزۇق تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياكى قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىلىرى ھەر ئىككىسى دەۋردە ۋە يەرلىك شېۋىلەردە مەۋجۇت ھادىسىلەردۇر.

2. ئۇزۇق تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىشلەر

ھازىرقىغا سېلىشتۇرغاندا، دىۋانىدىكى ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشلىرى ئاساسەن ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى، ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى، ئورۇن ئالماشتۇرۇشى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

1)ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

(1) دىۋانىدىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «ر» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى
مۇرچ	مۇچ(قارىمۇچ)	1/447
ئارمۇت	ئامۇت	1/128
بۆرك	بۆك	/4551
بۇقۇرسى	بۇقۇسا	/3333
بەرك	بەك(چىڭ)	1/454
تەگىرمەن	تۆگمەن	1/478
چىلەر	چىلە(ھۆل تېزەكلەر)	3/320
سارمۇساق	سامساق	1/683
سامۇرساق	سامساق	1/683

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ر» چۈشۈپ قالىدىغان بەزى سۆزلەر، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە دىۋانىدىكىدەك «ر» ساقلانغان ھالەتتە كېلىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى	شېۋىلەردە
تارغاق	تاغاق	1 /611	تاراق(تۇرپان، قومۇل)
تۆرت	تۆت	1/445	تۆرت(لوپنۇر)
تەرس	تەس(قېيىن)	1/453	تەرس(قومۇل)
قارلىغاچ	قارلىغاچ(ئېغىزدا: قالىغاچ)	1/682	قارلىغاچ(تۇرپان، قومۇل، لوپنۇر)
كەركى	كەكە	1/560	كەركە(قومۇل)
ئورغاق	ئوغاق(ئېغىزدا)	1/161	ئوراق(تۇرپان)

(2) دىۋانىدىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «س» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ

قالغان، لېكىن تۇرپان شېۋىسىدە ئەينەن ساقلانغان. مەسىلەن:

دىئالېكتىكى شەكلى	تۇرپاندا	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتىكى ئورنى
سۇسدى	سۇزدى	ئۇستى	2/427
سۇسۇشدى	سۇزۇشتى	ئۇستۇشتى	2/136
سۇسغاق	سۇزغاق	ئۇستاق	1/615
باسسىقتى	بېسقتى	بېسىقتى، بېسىلدى	2/330

(3) دىئالېكتىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار قالغان. مەسىلەن:
«غ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ

دىئالېكتىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتىكى ئورنى
يالغادى	يالىدى	3/419
قايغۇق	قايغىق قېيىق	3/242 ،1/250
تامغاق	تاماق	1/613
ياغاق	ياڭاق	3/36

لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ساقلانغان. مەسىلەن:
دىئالېكتىكىگە ئوخشاش سۆز تەركىبىدە «غ» تاۋۇشى

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ياڭاق	ياڭغاق	قومۇل، تۇرپان
ماڭا	ماڭغا	تۇرپان
ساڭا	ساڭغا	تۇرپان
يالىڭاچ	يالاڭغاچ	تۇرپان
قىپ يالىڭاچ	قىپ يالاڭغاچ	تۇرپان
يالاڭىياغ	يالاڭغىداق	تۇرپان
قىڭراق	قىڭغىراق	قومۇل، تۇرپان
تاماق	تامغاق	خوتەن

(4) دىئالېكتىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بېشىدا ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:
ياكى ئاخىرىدا كەلگەن «ي» تاۋۇشى ھازىرقى زامان

دىئالېكتىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتىكى ئورنى
ينچكە	ئىنچىكە	3/518
تاغاي	تاغا	3/328
ياز-	ئاز-(ئازدى، يېڭىلىشتى)	3/80
يىپار	ئىپار	3/35
يىتىڭ	ئىتتىك	3/21
يىلىغ	ئىللىق	3/16
يىملەدى	ئىملىدى(ئىما قىلدى)	3/424
يىنچۇ[1]	ئۇنچە	3/38
يۇزۇك	ئۈزۈك	3/22

بۇ خىل سۆز بېشىدىكى «ي» تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋال شېۋىلەردە روشەن ئىپادىلىنىدۇ مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
يىلان	يىلان	3/35	ئىلان(تۇرپان)
يىتتۈردى	يىتتۈردى	3/90	ئۈتتۈردى(تۇرپان)
يىقىلدى	يىقىلدى	3/110	ئىخىلدى(كەلپىن)
يىلىك	يىلىك	1/98	ئىلىك(تۇرپان)
يۈز	يۈز	3/194	ئۈز(تۇرپان)
يىك	يىك	3/196	ئىك(لوپنۇر)
يىل	يىل	3/4	ئىل(لوپنۇر)
يۈرەك	يۈرەك	3/22	ئۈرەك(لوپنۇر)
يىراق	يىراق	3/36	ئىراق(لوپنۇر)
يىغلادى	يىغلىدى	3/422	ئىلغادى(لوپنۇر)
يىلدىز	يىلتىز	3/53	ئىلتىز(لوپنۇر)

(5) دىۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار قالغان. مەسىلەن:
«ۈ» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
كەۋشەدى	كۆشىدى(يۇمشىدى)	3/392
قاۋرۇلدى	قورۇلدى	2/340
سۇۋغاردى	سۇغاردى	269/2
تاۋۇشغان	توشقان	3/457
سۇۋ	سۇ	3/178
ئۇۋشاتتى	ئۇشتۇدى	1/347
ئەۋرۇلدى	ئۆرۇلدى	1/330

(6) دىۋاندىكى بىر قىسىم سۆزلەردە ئەسلىدە بار «گ، چ، ك» تاۋۇشلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
بۆگ	دۆ(ئۆمۈچۈك، ئاقسۇدا: بۆ)	3/180
كۆرگەك	كۆرەك	2/422
چىنچۇ	ئۇنچە	3/39
قازغۇق	قوزۇق	3/522

2) ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى

(1) «ي» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. دىۋاندا بىر قىسىم سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ سۆز بېشىغا ياكى سۆز تەركىبىگە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ي» تاۋۇشى قوشۇلغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
ئىك	يىك	1/115
ئىن	يىن	1/69

ئېر	يەر	1/63
ئىغلاشتى	يىغلاشتى	1/319
ئىرىك	يىرىك	1/182
ئىغلادى	يىغلىدى	1/377
ئىرىك-ئىرىگ	يىرىك	1/96، 1/138
ئىگلەدى	يىگلىدى	1/378
توربغا	تورغاي	3/239
سىدۇك	سۈيدۈك	1/505
بىروق	بۇيرۇق	1/490

تۇرپان، قومۇل، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىمۇ نۇرغۇن سۆزلەردە خۇددى دىۋاندىكىگە ئوخشاش سۆز بېشىدا «ي» تاۋۇشى كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
يىن	ئىن	تۇرپان
يىلپىز	ئىلپىز	تۇرپان
يىلىمان	ئىلمان	تۇرپان
يۇسۇپ(ئادەم ئىسمى)	ئۇسۇپ	تۇرپان
يىپەك	ئىپەك	تۇرپان
يىپ	ئىپ	لوپنۇر
يىغلىدى	ئىلغادى	لوپنۇر

(2) «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. دىۋاندىكى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ بېشىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۇزۇك تاۋۇش «ھ» كۆپىيىپ قالغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
ئاردى	ھاردى	1/232
ئارغۇردى	ھارغۇزدى	1/301
ئۇلىتتى	ھۇۋلاتتى	1/285
ئۆل	ھۆل	1/67
ئۆپۈپ	ھۆپۈپ	1/107
ئىق	ھىق	1/53
ئىنگەن	ھىنگان (ھىنگان تۆگە)	1/163
ئوپ ـ ئوپ	ھوپ ـ ھوپ (ئىملىق)	1/48

لېكىن سۆز بېشىدا «ھ» كۆرۈلمەيدىغان بەزى سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئايرىم يەرلىك شېۋىلىرىدە دىۋاندىكىگە ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ئۆل	ھۆل	1/67	ئۆل(خوتەن، كەلپىن)
ئال	ھال	3/223	ئال(لوپنۇر)

ئارى	ھەرە	1/118	ئارە(لوپنۇر)
ئىنگەن	ھىڭگان	1/163	ئىنگەن(كەلپىن)

ئەكسىچە، سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ بېشىدا «ھ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش ھادىسىسى قەشقەر، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ، مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئىلدام	ھالدام	قەشقەر، ئاتۇش
ئابدۇللا	ھابدۇللا	قەشقەر، ئاتۇش
ئەلەپ	ھەلەپ	قەشقەر، ئاتۇش
ئوسما	ھوسما	تۇرپان
ئەجەب	ھەجەب	تۇرپان
ئۆمۈر	ھومۇر	قەشقەر

(3) «غ» يېقى «گ» تاۋۇشىنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى. دىۋانىدىكى تەركىبىدە دىماغ تاۋۇشى بولغان بىر قىسىم سۆزلەردە ھازىر «غ» يېقى «گ» قوشۇلۇپ قالغان. لېكىن تۇرپان شېۋىسىدە بولسا دىۋانىدىكى ئەسلىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	دىۋانىدىكى ئورنى
مۆڭۈز	مۈگۈز	مۆگۈز	3/497
قىڭىر	قىغىر	قىگىر	3/496
قوڭۇز	قوغۇز	قوگۇز	3/497
تۆڭگۈز يىلى	تۆگگۈز	تۆگگۈز	1/451

(4) قوشما ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشى. دىۋانىدىكى سۆزلەردە قوشما ئۇزۇك تاۋۇش ئانچە كۆپ كۆرۈلمەيدۇ. بىراق دىۋانىدىكى ئەسلىي قوشما ئۇزۇك تاۋۇش كۆرۈلمەيدىغان نۇرغۇن سۆزلەردە ھازىر قوشما ئۇزۇك تاۋۇش كۆرۈلگەن. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى
ئاچىغ	ئاچچىق	1/86
ئىكى	ئىككى	1/177
ئۇشاق	ئۇششاق	1/91
پىشق	پىششىق	1/491
توقۇز	توققۇز	3/175
سەكىز	سەككىز	1/473
قاتىغ	قاتتىق	1/485
كاكۇك	كاككۇك	2/418
نەچە	نەچچە	3/303
يىتىگ	ئىتتىك	1/499

(5) دىۋانىدىكى بەزى سۆزلەردە ئەسلىي يوق بولغان بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا قوشۇلۇپ قالغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ھازىرقى ئۇقۇلۇشى	قوشۇلغان تاۋۇش	دىۋاندىكى ئورنى
تەمرەگۈ	تەمرەتكە	ت	1/639
تۈ	تۈك(بەدەندىكى تۈك)	ك	3/287
كەسلىنچۇ	كەسلەنچۈك	ك	3/334
چىڭلەك	چىڭگىلەك	گى	3/ 523
قىياق~قاياق	قايماق	م	3/40, 3/228
چىچالاق	چىمچىلاق	م	1/ 634
سۈدى	سۈندى	ن	3/341
ياشرۇ	يوشۇرۇن	ن	3/39

3) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

(1) «ب» تاۋۇشىنىڭ باشقا تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى. (a) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا ياكى سۆز تەركىبىدىكى بوغۇم بېشىدا كەلگەن «ب» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «پ» غا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
ئايباڭ	ئايپاڭ	1/158
باقا	پاقا	3/312
باقلان	پاقلان	1/578
بالدۇ	پالتا	1/545
بوق	پوق	3/178
بوقۇق	پوقاق	2/416
بۇرچاق	پۇرچاق	1/609
بۇردى	پۇردى (پۇرقۇردى)	2/11
بۇر-	پۇر-	2/6
بۇركۇردى	پۇركىدى	2/241
بەلىك	پىلىك	1/501

بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدە ھازىرغىچە مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئۇقۇلۇشى	شېۋە نامى
پات-	بات-	قومۇل، قەشقەر
پاتۇر-	پاتۇر-	قومۇل، قەشقەر
پۇرا	-بۇرا-	قەشقەر، خوتەن، مەكىت، ئاتۇش
پۇراق	بۇراق	قەشقەر، خوتەن، مەكىت، ئاتۇش

(b) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ب» تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئاجىزلىشىپ «ۋ» غا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
چەبىش	چىۋىش	1/477
تەبرەتتى	تەۋرەتتى(ئېتىلدى)	2/292
قوبۇز	قوۋۇز	1/473
چىبىق	چىۋىق	1/494

(c) دىۋاندىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن «ب» نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:
تاۋۇشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «م» غا

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
بۆكدى	مۆكتى(يوشۇرۇندى)	2/24/3
بۇز	مۇز	3/169
بۇزلۇق	مۇزلۇق(مۇزخانا)	1/609
بەن	مەن	1/441
بۆك	مۆك(كالاكىپاي)	3/484
بۇزاغۇ	موزاي	1/582

بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
بوغاق	موغاق	لوپنۇر
بوي	موي	لوپنۇر
بويۇن	مويۇن	لوپنۇر
بىلەن	مىنەم/ مىنە	قومۇل
بۇرۇت	مۇرۇت	لوپنۇر
بۇرۇن	مۇرۇن	لوپنۇر
بۇلۇت	مۇلۇت	لوپنۇر
ئوبدان	ئامدان	تۇرپان، قومۇل
يۇبدان	يۇمدان	تۇرپان
شەبنەم	شەملەم	لوپنۇر
شەبنەم	شەمنەم	قومۇل
مەجبۇر	مەچمۇر	لوپنۇر

(2) «پ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندىكى بەزى سۆزلەردىكى «پ» تاۋۇشى ھازىر ئاجىزلىشىپ «ۋ» غا نۆۋەتلەشتۇرۇلگەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
كۆپرۈك	كۆۋرۈك	1/624
كۆپۈك	كۆپۈك (ئىبغىزدا: كۆۋۈك)	1/507

قاپۇغ	قوۋۇق (ئىشىك)	1/485
كەپەز	كېۋەز	1/386

بۇ خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى شېۋىلىرىدىمۇ مەۋجۇت. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
تاپا-تەنە	تاۋا-تەنە	لوپنۇر
تاپان	تاۋان	لوپنۇر، تۇرپان
چۇپۇر	چۇۋۇر	لوپنۇر
سوبۇن	ساۋۇن	لوپنۇر
توپا	توۋا	كەلپىن
توپاق	توۋاق	كەلپىن
تۆپە	تۆۋە	كەلپىن
كەلپىن	كەلۋىن	كەلپىن
قۇلۇپ	قۇلۇي	كەلپىن
كىرپە	كىرۋى-كىۋە	كەلپىن
كۆرپە	كۆ:ۋە	كەلپىن
چاپاق	چاۋاق	تۇرپان
تاپىلا-	تاۋىلا-	قومۇل، كەلپىن
قاپارتقۇ	قاۋارتقۇ	قومۇل، لوپنۇر
قاپاق	قاۋاق	لوپنۇر، قومۇل، تۇرپان
كۆپۈك	كۆۋۈك، كۆيۈك	قومۇل، لوپنۇر، تۇرپان
كېپەك	كېۋەك	قومۇل، تۇرپان
يىلپىز	يىلۋىز، ئىلۋىز	قومۇل

(3) «د» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى (a) دىۋانىدىكى بەزى سۆزلەردىكى «د» تاۋۇشى ھازىر «ت» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلگەن. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى
دەۋە	تۆگە	3/311
يىلدىز	يىلتىز	3/53
يانداق	يانتاق	3/59
يالدرادى	يالتىرىدى	3/593
قىلدىرۇق	قىلتىرىق	3/569
دىك	تىك	1/436
ئاند	ئانت	1/60
كەند	كەنت	1/447

(b) دىۋانىدا ئۇزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن نەزەرگە ئېلىنمىغان. مەسىلەن، پېئىل تومۇرى مەيلىي جاراڭلىق ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن ئىياغلاشقان بولسۇن ياكى جاراڭسىز ئۇزۇق تاۋۇش بىلەن ئىياغلاشقان

بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلىدىغان شەخس، مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرىنىڭ ھەممىسى جارانگلىق ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكىدەك «جارانگلىققا جارانگلىق، جارانگسىزغا جارانگسىز» دېگەن قائىدىگە ئەمەل قىلىنمىغان. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
قورقدى	قورقتى	3/573
ئۆچدى	ئۆچتى	1/222
ئۇچدى	ئۇچتى	1/221
پىشدى	پىشتى(پىشىلدۇردى)	2/15
تاپدى	تاپتى	2/10
يۇمتۇردى	يۇمدۇردى	3/132
بىلتۇردى	بىلدۇردى(ئۆگەتتى)	2/249
كۆمتۇردى	كۆمدۇردى	2/281

(c) دىۋاندا بەزى سۆزلەردىكى «د» تاۋۇشى ھازىر «ي» غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
بەدۈك	بۈيۈك، چوڭ	1/500
كېدىن	كېيىن	1/269
ياداغ	ياياق(پىيادە)	3/35
قاداش	قاياش(قېرىنداش)	1/524
قۇدرۇق	قۇيرۇق	1/616
قادغۇ	قايغۇ	3/403
ئۇد	ئۇي	1/62

(4) «ر» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندا بەزى سۆزلەردىكى «ر» تاۋۇشى ھازىر «ت» ياكى «ل/ي» لارغا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	نۆۋەتلەشكەن	دىۋاندىكى ئورنى
چەكۈرگە	چېكەتكە	ر>ت	1/ 637
ياربۇز	يالپۇز	ر>ل	3/52
كىرىت	كىلىت، ئاچقۇچ	ر>ل	1/463
قارارىدى	قارايدى	ر>ي	2/101
قارارتتى	قارايتتى	ر>ي	3/586

(5) «ڭ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندا بەزى سۆزلەردىكى «ڭ» تاۋۇشى ھازىر «ن» ياكى «غ»غا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندا	ئەدەبىي تىلدا	نۆۋەتلەشكەن	دىۋاندىكى ئورنى
تەڭرى	تەڭرى، چوڭقۇر	ڭ>ن	3/505
تەگىڭ	تېگىن	ڭ>ن	1/638

تىرىكاق	تىرناق	ك<ن	3/522
سىكۈك	سۇنۇق	ك<ن	3/499
يالىكۇس	يالغۇز	ك<غ	3/183

(6) «ذ»[2] تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. (a) دىئالېكتتا بەزى سۆزلەردىكى تىل ئۇچى چىش ئارىلىقى، جارانىلىق، سىيرىلاڭغۇ ئۇزۇك تاۋۇش «ذ» ھازىر كۆپىنچە «ي» غا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتكى ئورنى
ئاذاق	ئاياق	1/88
ئاذرى-	ئايرى-	1/310
ئاذغىر	ئايغىر	1/129
ئاذىغ	ئېيىق	1/86
بوذ	بوي	3/167
بوذۇدى	بويىدى	3/355
بەذرەم	بايرام	1/630
بەذۈك	بۈيۈك	1/126
تو ذ	توي-	3/596
چاذان	چايان	1/533
قا ذغۇ	قايغۇ	1/554
قاذىتتى	قايتتى(ياندى)	2/439
قاذىردى	قايرىدى	2/100
قاذىق	قېيىق	1/496
قوذتى	قويدى(تاشلىدى)	3/597
قۇذرۇق~قۇدرۇق	قۇيرۇق	1/617 ،1/667
كېذىن	كېيىن	2/32
كەذتى	كىيدى	3/598
ياذتى	يايدى	3/589

(b) دىئالېكتتا يەنە بەزى سۆزلەردىكى «ذ» تاۋۇشى ھازىر بەزىدە «گ»، بەزى سۆزلەردە «ز» ۋە بەزىدە «ت»غا، ۋە بەزىدە «د» غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	نۆۋەتلەشكەن تاۋۇش	دىئالېكتكى ئورنى
ئەذىز	ئېگىز	ذ >گ	1/76
كىذىز	كىگىز	ذ >گ	1/474
ئىذى	ئىگە	ذ >گ	1/118
قۇذۇغ	قۇدۇق	ذ >د	1/485
يىذلادى	ھىدلىدى(پۇرىدى)	ذ>د	3/421
ئەذگۈ	ئەزگۈ(ياخشى)	ذ>ز	1/154
بەذىزلىك	بېزەكلىك	ذ >ز	1/569
كۈذتى	كۈتتى	ذ >ت	3/598

(7) «س» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋانىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «س» تاۋۇشى ھازىر «چ» ياكى «ش» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن مەكىت، خوتەن قاتارلىق بەزى جايلاردا دىۋانىدىكىدەك ئەينەن ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ساچ	چاچ	1/421	ساچ
سىچدى	چىچتى	2/4	سىچتى
سىچغاق	چىچقاق	1/615	سىچقاق
سىچغان	چاشقان	570/1	ساچقان
سۇچىك	چۇچۇك، تاتلىق	1/531	سۇچۇك
سۇچۇشدى	چۇچۇكلەشتى، چۇچۇدى	2/122	سۇچۇدى

(8) «ت» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. (a) دىۋانىدا بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى ياكى سۆز تەركىبىدە بوغۇم بېشىدىكى «ت» تاۋۇشى ھازىر «د» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى
تەنە	دانە	3/58
تات	دات	2/410
تەڭىز	دېڭىز	3/497
تەم	دەم(تىرەك)	1/439
تاغلادى	داغلىدى(تامغىلىدى)	3/402
تىرىك	دىرىك(ئىملىق سۆز)	3/505
تەگ	دەك/تەك	2/25
چاتىر	چېدىر	1/528

(b) دىۋانىدا يەنە بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ت» تاۋۇشى ھازىر «چ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۇرۇلۇپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن قومۇل، لوپنۇر، ئاقسۇ قارىتال ۋە مەكىت قاتارلىق جايلاردا يەنىلا دىۋانىدىكىدەك ئەينەن ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى	شېۋىلەردە
تۇش	چۇش	3/173	تۇش
تىش	چىش	3/173	تىش
تۇشۇرگۇ	چۇشۇرگە	1/637	تۇشۇرگە
تىشى	چىشى(جىنس)	3/310	تىشى
تىشلەدى	چىشلىدى	3/402	تىشلىدى
تۇش-	چۇش-	2/16	تۇش

بۇ جايلاردا تۆۆەندىكى سۆزلەردىمۇ «چ/ت» نۆۆەتلەشتۇرۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
چۇشەك	تۇشاق	قومۇل

چۇشە-	تۇشە-	قومۇل
چۇشە-	تۇشا-	مەكىت
چۇشكۇر-	تۇشكۇر-	قومۇل

(9) «چ» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىئالېكتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «چ» تاۋۇشى ھازىرمۇ ئەينەن ساقلانغان، بىراق بەزى سۆزلەردىكى «چ» تاۋۇشى ئەدەبىي تىلىمىزدا يېقى بەزى جايلاردا «ج» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن بەزى جايلاردا بۇ سۆزلەر دىئالېكتىكىدەك ئەينەن ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىئالېكتىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىئالېكتىكى ئورنى	شېۋىلەردە
ئونىنچ	ئونىنچى	1/180	ئونىنجى(قەشقەر، خوتەن)
ئىككىنچ	ئىككىنچى	1/178	ئىككىنجى(قەشقەر خوتەن)،
تىنچىدى	تىنچىدى	3/376	تىنجىدى(قەشقەر)
قورقۇنچ	قورقۇنچ	3/527	قوقۇنج(قەشقەر)
مونچۇق	مونچاق	1/621	مونجاق(قەشقەر)
يانچىق	يانچۇق	2/365	يانجۇق(قەشقەر)
يىنچۇ	ئۇنچە	3/38	ئىنجى(قەشقەر)
سانچىلدى	سانجىلدى	2/334	سانچىلدى(تۇرپان)
سانچدى	سانجىدى(يەڭدى)	3/572	سانشتى(تۇرپان)
قانچىق	قانجۇق	1/621	قانچۇق(تۇرپان)
تۇنچۇقتى	تۇنجۇقتى	2/329	تۇنچۇقتى(تۇرپان)

(10) «غ» ۋە «گ»تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. (a) دىئالېكتىكىدا نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كەينىدە «غ» يېقى «گ» تاۋۇشى كەلگەن، بۇ ھادىسە شۇ زامانىنىڭ تىپىك ئالاھىدىكلىرىدىن بىرىدۇر. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا بۇنداق سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى «غ» ۋە «گ» تاۋۇشىغا خېلى كۆپ ئەھۋالدا «ق» يېقى «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلىشىپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، لوپنۇر، ھەتتا كەلپىن قاتارلىق جايلاردا بۇ خىل ھادىسە دىئالېكتىكىدەك ساقلانغان. مەسىلەن:

دىئالېكتىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردە	دىئالېكتىكى ئورنى
ئۇرۇغ	ئۇرۇق	ئۇرۇغ (خوتەن، لوپنۇر، قەشقەر)	1/87
پىشىغ	پىششىق	پىششىغ (خوتەن، گۇما)	1/482
تاتلىغ	تاتلىق	تاتلىغ (ئاتۇش، خوتەن)	1/63
سارسىغ	سېسىق	سىسىغ (خوتەن)	1/605
سارىغ	سېرىق	سېيىغ (خوتەن، كەلپىن)	1/485
قاتىغ	قاتتىق	قاتتىغ (خوتەن)	1/485
قوشۇغ	قوشاق(شىئىر)	قوشاغ (ئاتۇش)	1/487
قويۇغ	قويۇق	قوياغ (كەلپىن)	3/227
قۇرۇغ	قۇرۇق(بوش)	قۇرۇغ (ئاتۇش)	1/486
ياتىغ	ياتاق (ياتىدىغان جاي)	ياتاغ(خوتەن)	3/13
ياماغ	ياماق	ياماغ (خوتەن)	3/35

يايلاغ	يايلاق	يايلاغ (خوتەن، گۇما)	3/63
كىچۈگ	كىچىك	كىچىگ(خوتەن)	1/125
تىرىگ	تىرىك	تىنىگ(خوتەن)	1/502
سۈزۈگ	سۈزۈك	سۈزۈگ(قەشقەر)	1/506
تەگ	تەك/دەك	تەگ/تەگ(خوتەن)	2/225
يىتىگ	ئىتتىك	ئىتتىگ(خوتەن)	1/499
تىرەگۈ	تىرەك	دىيەگ(خوتەن)	1/583

«غ» ياكى «گ» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەر قاتارلىق جايلاردىمۇ خېلى كۆپ تېپىلىدۇ. مەسىلەن: يۇقىرىقى جايلاردىن باشقا يەنە گۇما، كەلپىن، قاغىلىق

ئەدەبىي تىلدا	شېۋىلەردىكى ئوقۇلۇشى	شېۋە نامى
ئاشىق	ئاشىغ	لوپنۇر
ئوچاق	ئوچوغ	لوپنۇر
ئورغاق	ئورغوغ	لوپنۇر
تۇماق	تۇماغ	ئاتۇش
ئاتاق	ئاتاغ	ئاتۇش
ئوڭلۇق	ئوڭلاغ	خوتەن
ئاچچىق	ئاچچىغ	ئاتۇش، خوتەن
چىراغ	چىراغ	خوتەن، ئاتۇش
ئانداق	ئانداق	خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش
ئىسسىق	ئىسسىغ	خوتەن، گۇما، كەلپىن، ئاتۇش
شۇنداق	شۇنداغ	خوتەن، قەشقەر، كەلپىن، قاغىلىق
قانداق	قانداغ	خوتەن، قەشقەر، ئاتۇش
ئەللىك	ئەللىگ	كەلپىن، لوپنۇر، خوتەن
يىرىك	يىنىگ	خوتەن، كەلپىن
ئۇلۇك	ئۇلەگ	خوتەن، قەشقەر، كەلپىن
يېنىك	يىنىگ	خوتەن، كەلپىن

(b) دىۋانىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە بوغۇم بېشىدا كەلگەن «غ» تاۋۇشى، ھازىر «ق» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. مەسىلەن:

دىۋانىدىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋانىدىكى ئورنى
تۇتغۇن	تۇتقۇن(ئەسىر)	1/570
قاشغا	قاشقا(مالنىڭ قاشقىسى)	1/555
قىسغاچ	قىسقاچ	1/594
قۇشغاچ	قۇشقاچ	1/594
سىچغان	چاشقان	570/1
سىچغاق	چىچقاق	1/615

(c) دىۋاندا يەنە بەزى سۆزلەردىكى «غ» تاۋۇشى ھازىر «ك» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ. لېكىن تۇرپاندا سۆز تەركىبىگە «ك» تاۋۇشى قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	تۇرپاندا	دىۋاندىكى ئورنى
ياغاقلىغ	ياڭاقلىق	ياڭغاقلىق	3/67
ياغاق	ياڭاق	ياڭغاق	3/36

(11) «ق» تاۋۇشىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. دىۋاندا بەزى سۆزلەرنىڭ كەينىدىكى ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ق» تاۋۇشى ھازىر «غ/خ» تاۋۇشىغا نۆۋەتلەشكەن. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	دىۋاندىكى ئورنى
قۇلاچ	غۇلاچ	1/465
تۇرقۇن	تۇرغۇن	1/573
قىرقۇي	قۇرغۇي	3/332
قىرقىز	قىرغىز	1/598
قاراڭقۇ	قاراڭغۇ	3/299
قاز	غاز	3/204
قاتۇن	خوتۇن	1/187

(12) دىۋانغا سىلىشتۇرغاندا، ئەدەبىي تىلىمىزدا يەنە تۆۆەندىكىدەك نۆۆەتلىشىشلەرمۇ كۆرۈلۈۋاتىدۇ:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	نۆۆەتلەشكەن	دىۋاندىكى ئورنى
سەۋتۇردى	سۆيدۇردى	ۋ>ي	2/264
ئەۋ	ئۆي	ۋ>ي	1/52
سۇۋۇق	سۇيۇق	ۋ>ي	3/225
چوۋلى	چويلا	ۋ>ي	3/599
تەۋەي~دەۋەي	تۆگە	ۋ>گ	3/467
قاچاچ	قاقاچ(كىر)	چ>ق	2/415
چالاك	يالاك	چ>ي	3/507
سارغاردى	سارغايدى	ر>ي	2/267
ئالتىن	ئاستىن	س>ل	1/147
يافۇز	ياۋۇز(يامان)	ف>ۋ	3/11
چەكمەك	چېكىت	ك>ت	2/146
يىگنە	يىڭنە	گ>ڭ	3/45
يىگدە	جىگدە	ي>ج	3/39
يالغۇز	يالغۇز	ڭ>غ	3/523

4) تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى

دىۋاندا بەزى سۆزلەر تەركىبىدىكى ئۇزۇك ياكى سوزۇق تاۋۇشلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئورۇن ئالماشتۇرۇلۇپ ئوقۇلۇۋاتىدۇ، بۇنداق سۆزلەر كۆپ بولمىسىمۇ، يەنىلا ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ. مەسىلەن:

دىۋاندىكى شەكلى	ئەدەبىي تىلدا	ئورۇن ئالماشقان	دىۋاندىكى ئورنى
قوڭراغۇ	قوڭغۇراق	را+غۇ>غۇ+را	3/528
قۇملاق	قۇلماق	م+ل>ل+م	1/620
بۇيۇردى	بۇيرۇدى	ئۇ+ر>ر+ئۇ	3/257
چۆمچە	چۆمۈچ	ئۇ+چ>چ+ئە	1/544
تەترۇ	تەتۇر	ر+ئۇ>ئۇ+ر	1/548
تەرى	تېرە	ئە+ئى>ئې+ئە	3/305
چاغمۇر	چامغۇر	غ+م>م+غ	1/597
ساغۇ	سوغا	ئا+ئۇ>ئو+ئا	3/311
ئاغۇ	ئوغا	ئا+ئۇ>ئو+ئا	1/121
ئەچكۇ	ئۆچكە	ئە+ئۇ>ئۆ+ئە	1/170
ياغمۇر	يامغۇر	غ+م>م+غ	3/50
قارغىلاچ	قارلىغاچ	غ+ل>ل+غ	1/682
تىلكۇ	تۈلكە	ئى+ئۇ>ئۇ+ئە	1/559
ئاۋيا	ئايۋا(بېھى)	ۋ+ي>ي+ۋ	1/154

ئىزاھلار

[1]بۇ سۆز دىۋاندا ئىككى خىل شەكىلدە، يەنى «يىنچۇ» ۋە «چىنچۇ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.
[2]«ذ» تاۋۇشى چىش ئارىلىقى، جاراڭلىق سىيرىلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇش [ð] قا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» 1، 2، 3- قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، مەھمۇد قاشغەرىي، 1984-يىلى.
2. 《〈突厥语词典〉语言研究》赵明鸣著，中央民族大学出版社，2001年.
3. 《〈突厥语词典〉研究论文集》，校仲彝主编，新疆人民出版社，2006年.
4. مىرسۇلتان ئوسمان: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989-يىلى نەشرى.
5. فۇ ماۋجى، ھاشىم قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر تەلەپپۇزى ئۇستىدە تەتقىقات»، مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى نەشرىياتى، 1997-يىلى، خەنزۇچە نەشرى.
6. قومۇل شېۋىسىنى تەكشۈرۈش مەخسۇس گۇرۇپپىسى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قومۇل شېۋىسى»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا، سەھىيە نەشرىياتى، 1997-يىلى نەشرى.
7. مۇھەببەت قاسىم: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت-شېۋە سۆزلىرى تەتقىقاتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى.
8. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997-يىلى نەشرى.
9. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «مىللەتلەر تىل-يېزىقى» ژۇرنىلى، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» ۋە «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» قاتارلىق ژۇرناللاردىكى مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەر.

جاۋابكار مۇھەررىي: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 4 ـ 074 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى توغرىسىدا*

مەۋلۇدە ئەكرەم

(شىنجاڭ سۇچىلىق ـ سۇ ئېلېكتىر مەكتىپى، ئۈرۈمچى. 830013)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىق ۋە پەرقلىق تەرەپلىرى ئەمەلىي مىسالار ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ، شۇنداقلا تىل ئۆزگەنگۈچىلەرنىڭ بۇ ئىككى تىلدىكى مىقدار سۆزلەرنى توغرا ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ياخشى ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

摘要：本文根据汉语和维吾尔语中的量词的定义和分类，然后讲汉语量词的语法特点，在第三阶段讲维语量词的定义和分类；维语量词从不同的角度进行分类，如：从量词的构成来看，有单纯量词、派生量词和复合量词。从量词的来源看，有固有量词和外来词借词……等，然后讲维语量词的语法特点，在第三阶段讲汉维语量词的异同点。每一个相同点和差异用句子来说明。

Abstract: First of all, this thesis introduces definition and classification of Chinese measure words. Chinese measure words can be divided into: content quantifier, verbal measure words and compound measure words. Secondly, grammar features of Chinese measure words are also introduced. Thirdly, definition and classification of Uyghur measure words are presented. Differs from Chinese measure words, the Uyghur measure words classify in different way, such as: simple and derived quantifier, compound quantifier, inherent and borrowed quantifier...etc. Grammar features of Uyghur measure words are also followed. Finally, author compares Uyghur and Chinese measure words by analyzing their similarities and differences with examples.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: H04　ماتېرىيال بەلگىسى: A

تىل ئۆزگەنگۈچىلەر ئۆگىنىۋاتقان تىلدا سۆزلىگەندە ھەمىشە ئانا تىلىدىكى ئادەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، سۆزلەرنى خاتا ئىشلىتىپ قويۇشتەك ھالەت مەۋجۇت. خەنزۇچە ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنى توغرا، دەل جايىغا ئىشلىتەلمەسلىكى، ئۇيغۇرچە ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ ھەممىلا سۆزگە مىقدار سۆزلەرنى قوشۇۋېلىشى دەل بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر.

تۆۋەندە ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىق بىرقانچە تەرەپلەردىن تەھلىل قىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر توغرىسىدىكى بەزى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1. خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

1) مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى

خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر چوڭ جەھەتتىن شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەرىكەت مىقدارلىرى دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. شەيئى مىقدارلىرى ـ ئادەم ۋە شەيئىلەرنىڭ بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار بولۇپ، ئۇ يەنە خاس مىقدارلار ۋە كۆچمە مىقدارلار دەپ بۆلۈنىدۇ. خاس مىقدارلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ: ئۆلچەم بىرلىكلىرى. مەسىلەن: 米、亩、两 گەۋدە بىرلىكلىرى، مەسىلەن:件、位、个. تۈپلام بىرلىكلىرى: مەسىلەن:帮、对、双. ئېنىقسىز بىرلىكلەر،

*بۇ ماقالە 2012-يىلى 3- ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مەۋلۇدە ئەكرەم (1968-يىلى 2-ئايدا تۇغۇلغان) لېكتور، خەنزۇ تىلى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەسىلەن:点 、些 .

كۆچمە مىقدارلار ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئىسىمدىن كۆچكەن مىقدارلار، مەسىلەن: 桶 、杯 、口 、头. پېئىللىدىن كۆچكەن مىقدارلار، مەسىلەن:捆柴— -捆 -挑水 、挑— - 挑. ھەربىرى مىقدارلىرى ـ ھەربىرى بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدار سۆزلەر بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا خاس مىقدارلار ۋە كۆچمە مىقدارلار دەپ بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: 遍 、下 、趟 、回 、次 قاتارلىقلار خاس مىقدارلارغا كىرسە، 踢—踢 、摸—摸 、看—看 قاتارلىقلار ئاخىرىدىكىسى كۆچمە مىقدارلارغا كىرىدۇ.

خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر مۇتلەق بىر خەتلىك بولسىمۇ، لېكىن 1950 ـ يىللاردىن بۇيان، بىر قىسىم قوشما مىقدار سۆزلەر شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇلار ھېلىھەم ئىشلىتىلمەكتە. مەسىلەن: 次 、架次 、吨公里 、人次

2) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

(1) مىقدار سۆزلەر سانلارنىڭ كەينىدە كېلىپ، سانلار بىلەن بىرگە سان ـ مىقدار بىرىكمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، ھالەت يۇكى تولۇقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: 次—看 、人个—.

(2) خەنزۇ تىلىدىكى بىر قىسىم مىقدار سۆزلەرنى تەكرارلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن:个个 条条 朵朵 阵阵

(3) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر سانىق سان (—) بىلەن بىرىكىپ، سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلىدۇ. ئىككىسى خىل تەكرارلىنىش شەكلى بار. مەسىلەن:道—道 、桶—桶 ، 排—排 ،

(4) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ۋە ئىگە بولۇپ كېلىپ، ئادەتتە ھەر بىر (每—)، نۇرغۇن (许多) دېگەن خەتلەرنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: 马 条条大道通罗 ھەممىسى يىراملىق个个都是好样的. خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ «كۆپ» (多) دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: 代代相传，道道伤痕.

2. ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ مەنىسى، تۈرلىرى ۋە ئالاھىدىلىكى

1) مەنىسى ۋە تۈرلىرى

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مىقدار سۆزلەر كېلىش مەنبەسىگە قاراپ خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدارلار؛ مەنىسى ۋە بىرىكىش ئىقتىدارىغا قاراپ شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەربىرى مىقدارلىرى؛ شەيئى مىقدارلىرى مەنىسىگە قاراپ سانىق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى دېگەن ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

(1)خاس مىقدار ۋە كۆچمە مىقدارلار. خاس يۇكى ئاساسەن مىقدار رولىدىلا كېلىدىغان سۆزلەر خاس مىقدارغا كىرىدۇ. مەسىلەن: سەر، جىك، تونا، پۇك، نەپەر، دانە، چىمدىم، يۇتۇم، قېتىم، نۆۋەت.

ئۇيغۇر تىلىدا بەلگىلىك سىغىمى بار شەيئىلەرنى ۋە ۋاقىتنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملار مىقدار ۋەزنىپىسىدە كېلىشى مۇمكىن. ئىسىملار مىقدار ۋەزنىپىسىدە كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئىسمىغا خاس خۇسۇسىيىتىنى يوقىتىپ، مىقدارغا خاس خۇسۇسىيەتكە ئېرىشىدۇ. شۇڭا، مۇشۇنداق مىقدار ۋەزنىپىسىدە كەلگەن ئىسىملارنى كۆچمە مىقدار دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن؛ بىر ئېغىز ئۇي، بىر چىلەك سۇ، بىر ھارۋا بېدە، بىر چىنە ئاش.

(2) شەيئى مىقدارلىرى ۋە ھەربىرى مىقدارلىرى. ئىسىملار بىلەن بىرىكىپ، شەيئىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار شەيئى مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: بىر قۇر كېيىم، بىر ماشىنا كۆمۈر.

پېئىللار بىلەن بىرىكىپ ھەربىرىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ھەربىرى مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: بىر يىل ئوقۇماق، ئىككى قېتىم بارماق.

(3)سانىق مىقدارلىرى ۋە ئۆلچەم مىقدارلىرى. سانىشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار سانىق مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا سانىشقا بولىدىغان نۇرغۇن شەيئىلەرنىڭ سانىنى بىۋاستە سان بىلەنلا ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن: بىر تاغ، تۆت ماشىنا، سەككىز تۆگە. سانىشقا بولمايدىغان شەيئىلەرنىڭ ھېسابلاش بىرلىكىنى ۋە سانىشقا بولىدىغان شەيئىلەرنىڭ گەۋدە بىرلىكىدىن باشقا ئۆلچەمدىكى ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان مىقدارلار ئۆلچەم مىقدارلىرىغا كىرىدۇ. مەسىلەن: بىر چىلەك سۇ، بىر

قاپ سوپۇن پاراشوكى، بىر قۇتا ھاراق.

2) گىراماماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

(1) ئۇيغۇر تىلىدىكى سان ـ مىقدار بىرىكمىلىرىگە سانلارنىڭ مۆلچەر سان قوشۇمچىسىنى قوشقاندا سانلارنىڭ ئاخىرىدىكى قوشۇمچە مىقدارنىڭ كەينىگە يۆتكىلىدۇ. مەسىلەن: ئون مو يەر ـ ئون مودەك يەر؛ ئون كوي پۇل ـ ئون كويچە پۇل.

(2) بىر قىسىم مىقدارلار «ـلاپ، ـلەپ» قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن رەۋىشلىشىدۇ ۋە ھالەت سۆزىنىڭ پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىپ، پېئىل ئىپادىلىگەن ھەرىكەتنىڭ شۇ مىقدار بويىچە ئورۇنلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: كېسەل پاتمانلاپ كىرىپ، مىسقاللاپ چىقىدۇ.

(3)ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىمۇ تەكرارلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: قاتار ـ قاتار (排排—)، رەت ـ رەت (幢幢—)، تال ـ تال (根根—).

(4) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرىنى تەكرارلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن: بىر چىشلەم ـ بىر چىشلەمدىن (地口—口—)، بىر قۇر ـ بىر قۇردىن (地行—行—).

3. خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ ئوخشاشلىقى ۋە پەرقى

خەنزۇ تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەردىن ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) تەكرارلىنىش شەكلى ۋە ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ تەكرارلانغاندا ئىپادىلەيدىغان مەنىسى خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆزلەرنىڭ تەكرارلانغاندا ۋە ساناق سان (一) بىلەن بىرىكىپ مىقدار سۆز بىرىكمىسى ھاسىل قىلغاندىكى ئىپادىلەيدىغان مەنىسى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: يول ـ يول قورۇقلار (道道皱纹，一道道皱纹，一道一道的皱纹)

(2) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن ئىسىمنى سۈپەتلەپ، ئىسىمنى مۇرەككەپ سان مەنىسىگە ئىگە قىلىدۇ. تەكرارلانغاندىن كېيىن جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ، لېكىن ئىگە بولالمايدۇ. ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئادەتتە سانىنىڭ كۆپلۈكى ھەم «ھەر بىر» (每—) نىمۇ بىلدۈرىدۇ.

(3) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن، ھالىتىدە ئۆزگىرىش بولمىغاندا، پەقەت ئاز ساندىكىسى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئادەتتە خەۋەر بولۇپ كېلەلمەيدۇ. مەسىلەن: 写地笔—笔— (دانە ـ دانە يازماق)

(4) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆزلەر تەكرارلانغاندىن كېيىن ھالىتىدە ئۆزگىرىش بولغاندا، مىقدار سۆزنىڭ ئاخىرىغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ، جۈملىدە ئادەتتە ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: بىر چىشلەم ـ بىر چىشلەمدىن يېيىش (吃地口—口—).

(5) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى ئادەتتە جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى، ھالەت، تولۇقلىغۇچى بولىدۇ. ئالاھىدە تىل شارائىتىدا جۈملىدە ئىگىمۇ بولالايدۇ. مەسىلەن: 10يۈەنگە 2جۈپ (双两元十)، ئىككى 10يۈەن (两件十元).

(6) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى جۈملىنىڭ ھەر خىل بۆلەكلىرى بولالايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەت بولۇپ كېلىدىغانلىرى ئەڭ كۆپ. بۇ نۇقتا ئىككى تىلدا ئاساسەن ئوخشاش.

(7) خەنزۇ تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى ئەگەر تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلسە، ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىر قەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. مەسىلەن:

有时，我们与其他街道的孩子们比试一番。

بەزى ۋاقىتتا باشقا مەھەللىلىك بالىلار بىلەن مۇسابىقىلىشىپ ئويناپتۇق.

我在水里扑腾着沉浮了两次，才挣扎着出了。

ئۆزۈمنى ئوڭشۇالغۇچە ئىككى ـ ئۈچ قېتىم سۇغا چۆكۈپ كېتىپ، ئاران چىقىۋالدىم.

我休息了一会，就干起了活儿。

مەن بىر ئاز ھاردۇقۇمنى ئېلىۋېلىپلا ئىشقا كىرىشىپ كەتتىم.

1 ـ ۋە 3 ـ مىسالدا، خەنزۇ تىلىدىكى تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن مىقدار سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىدە ماس كېلىدىغان شەكلى يوق. 2 ـ مىسالدىكى

تولۇقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن مىقدار سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى جۈملىگە ماس كېلىدىغان شەكلى بولسا هالەتتۇر. 4-مىسالنىڭ 2-مىسالغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلگىنى مىقدار سۆز بىرىكمىسى بولماستىن، بەلكى ساندۇر.

(8) خەنزۇ تىلىدىكى سۈپەتلەش خاراكتېرلىك مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى جۈملە بۆلەكلىرى بولۇپ كەلگەندە، ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە باشقا شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: مىشىلداپ يىغلىماق (哭得把鼻子一把泪的—)، پاتپاراقچىلىق ئىچىدە (乱成一团)، يېڭى ئاي (月新轮一)。

دېمەك سۈپەتلەش خاراكتېرلىك مىقدار سۆزلەر ياكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى مىقدار سۆزلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش ياكى ئىپادىلىمەكچى بولغان سۆزلەرنى تەسۋىرلەشتە سۈپەتلەش رولىنى ئىگە بولغان مىقدار سۆز ياكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىنى سېلىشتۇرۇشتا سۈپەتلەش خاراكتېرلىك مىقدار سۆزلەر تېخىمۇ ئاز قوللىنىلىدۇ.

(9) خەنزۇ تىلىدىكى بىر قىسىم ۋاستىلىك (شەيئى ئىسىملىرى ئارىيەت ئېلىنغان)مىقدار سۆزلەرنىڭ ئالدىغا «一» دىن باشقا ساناق سانلارنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. مەسىلەن: "泥身一"، "烟屋子一". بۇ مىقدار سۆز بىرىكمىلىرىدىكى «一» نىڭ "全"، "满" دېگەنىدەك مەنىلىرى بار، شۇنداقلا "满屋子烟" "满身泥" دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

بۇ خىلدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا ماس كېلىدىغانلىرى هەرگىزمۇ سۆز بىرىكمىسى ئەمەس. مەسىلەن: پۈتۈن هاياتى بىلەن (世一生)
خاپىچىلىق (气肚子一)

(10) خەنزۇ تىلىدىكى ۋاستىلىك مىقدار سۆزلەر، مەسىلەن: "踢一踢" "摸一摸" ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە «پىئېل + ياردەمچى پىئېل» (助动词+动词) ياكى «مىقدار سۆز بىرىكمىسى + پىئېل» (动词+量词短语) شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. پۈراپ باقماق (闻一闻)، بىردەم ئولتۇرماق (坐一坐)

(11) ئۇيغۇر تىلىدىكى مىقدار سۆز بىرىكمىلىرى ياكى مىقدار سۆزلەر بىر پۈتۈنلۈكتىكى قىسمەنلىك ياكى يەككىلىكنى ئىپادىلىگەندە، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ئۇلانغان ئىسىملارنىڭ كەينىدە كېلىپ، جۈملىدە تولدۇرغۇچى بولىدۇ. ئەمما، خەنزۇ تىلىدىكى ماس جۈملىلەردە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ئالمىدىن بىر كىلو ئالدىم (我买了一公斤苹果). ئۈزۈمدىن ئۈچ ساپاق يېدىم (我吃了三串儿葡萄).

(12) ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر قىسىم يەككە مىقدارلارنى جۈملىدە قىسقارتىشقا بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى مۇناسىپ جۈملىلەردە مىقدار سۆزلەرنى قىسقارتىشقا بولمايدۇ. مەسىلەن: ئىككى كالا ئۈسۈشۈپ كەتتى (两头牛顶起来了). بۇ يەر ئەزەلدىن ئورمانلىق ئىدى (这里原来是一片树丛).

(13) ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆز بىرىكمىلىرى ياكى جۈملىلەردە ئەزەلدىنلا مىقدار سۆز ياكى مىقدار سۆز بىرىكمىسى يوق، خەنزۇ تىلغا تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن مىقدار سۆز ياكى مىقدار سۆز بىرىكمىسى قوشۇش كېرەك. مەسىلەن: بېشىغا بىرنى سالماق (头上打一巴掌) يۇز تۈپتەك كۆچەت (苗棵树百一约). مىقدار سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئاخىرىغا «دەك، تەك، چە» قاتارلىق قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تەخمىنىي مىقدارنى ئىپادىلەيدۇ.

ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان ئىككى تىلنىڭ مىقدار سۆزلەرنى قوللىنىش جەھەتتە يۇقىرىقىدەك پەرقلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل ئۆگەنگۈچىلەر مىقدار سۆزلەرنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، مىقدار سۆزلەرنىڭ ئۇلىچەملىك ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى ئىگىلىۋېلىشى لازىم.

پايدىلانمىلار

1. 张玉萍：《维汉语法对比》，新疆人民出版社，1999 年.
2. 艾海提：《现代汉语语法》，民族出版社，2000 年.
3. 易坤锈，高士杰：《维吾尔语法》，新大出版社，1991 年.
4. 刘坤：《汉维共时对比语法》，新疆人民出版社，1991 年.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 4 ـ 078 ـ 03 (2012) 5878 ـ 1005

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە*

تۇرغۇنجان ئىسلام

((قاراماي شەھەرلىك رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، قاراماي. 834000)

قىسقىچە مەزمۇنى : ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر ئۆزگە خاس تۇراقلىق ئىبارىلەر، فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر، ئىدىيوملار بولىدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنى مول، ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، كىشىنى مەپتۇن قىلىدۇ. ماقالىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى باش، كۆز، قۇلاق، قول ـ پۇت، يۈرەك، ئېغىز ۋە بۇرۇن قاتارلىق ئادەم تېنىدىكى قىسمەن ئەزالارنى مەزمۇن قىلغان ئىدىيوملارنىڭ تىل پىسخىكىسى ۋە تىل تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن ئۆنىڭ ئۆزگە خاس مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىشتا ئۇنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە چوڭقۇر مەزمۇنىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ مۇھىملىقى ئېچىپ بېرىلىدۇ.

摘要： 各民族都有独特的关于人体及器官的成语，固定词组，短语，谚语等习惯用语，维语里关于人体及器官的熟语，成语，短语，固定词组，谚语等的内容非常丰富，抽象，简便，动人，及其吸引他人的注意；本文通过维语中的关于人体及器官的熟语，成语，固定词组，短语，习惯用语等来解释它丰富的文化内涵及特征。

Abstract: It is well known that most of the languages contain specific idioms, expressions, phrases and proverbs that borrowed from proper nouns of human body or organs. This is also true in Uyghur language. By using those abstract and meaningful, handy and impressive expressions, one can easily attract some attentions. This paper analyzes and points out some characteristics of human body idioms, expressions, phrases and proverbs in Uyghur language.

كىتابلارنى جۈگگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر ئۆزگە خاس تۇراقلىق سۆز ـ ئىبارىلەر، فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر، ئىدىيوملار بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ مەزمۇنى مول، ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە تەسىرلىك بولۇپ، مەنىسى چوڭقۇر، كىشىنى ئۆزگە مەپتۇن قىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىغا دائىر فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر باشقا فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەرگە ئوخشاش تۇراقلىق قۇرۇلمىلىق مۇناسىۋەتكە ۋە مۇكەممەل چوڭقۇر مەنىگە ئىگە جۈملىلەردىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلما ۋە ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىدە شەكىللەنگەنلىكى ئۈچۈن كۈچلۈك مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت تۇسىگە ئىگە. بۇ خىل مۇقىم قۇرۇلما شەكلى ھەرگىزمۇ بىرەر كىشىنىڭ سۇبېيېكتىپ ئارزۇسىغا بوي سۇنماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي تىل كوللېكتىپىنىڭ

*بۇ ماقالە 2012 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: تۇرغۇنجان ئىسلام (1970 ـ يىلى 4 ـ ئايدا تۇغۇلغان)، كاندىدات ئالىي تەرجىمان، تەرجىمە ۋە مۇخبىرلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تىل ئالاقىسى داۋامىدا بىردەك ئېتىراپ قىلىنىپ، قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن مۇقىملىشىدۇ. ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر تەركىبىنى ۋە قۇرۇلمىسىنى ھەر كىم ئۆز ئالدىغا خالىغانچە ئۆزگەرتىدىغان بولسا ئۇ كىشىلەرگە ناتونۇش، چۈشەنمەك تەس بىر نەرسىگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئالاقىدىكى رولىنى يوقىتىدۇ.

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ ئادەم تېنىنىڭ ھەر قايسى ئەزالىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش سۆز-ئىبارىلىرى بولىدۇ ھەمدە بۇ سۆز-ئىبارىلەر يەنە بىر تەرەپتىن بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئادەم تېنىنىڭ بىر قىسمى ۋە ئەزالىرىغا دائىر سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيوملار ئىنتايىن ئوبرازلىق، تەسىرلىك ھەم ئىخچام بولۇپ، ئۇنى قوللانغاندا تىل تەسىرلىك، جانلىق بولىدۇ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. بۇ ماقالىدە ئادەم تېنى ۋە ئەزالىرىنىڭ نامىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيوملارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ مول مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى چۈشەندۈرۈپ بېرىلىدۇ.

بىر مىللەتنىڭ تىلىدا ئىپادىلەنگەن سۆز-ئىبارىلەرنى يەنە بىر مىللەتنىڭ تىلىدا ئىپادىلەشتە شۇ مىللەتنىڭ تىل پىسخىكىسى ۋە تەپەككۇر ئۇسۇلىنى چۈشىنىپ، شۇ تىلنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت خۇسۇسىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، ئەسلىي مەنىسىگە سادىق بولغان ھالدا جانلىق ۋە تۇغرا چۈشىنىش ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭلاشقا ئىدىيوملارنىڭ ئىپادىلەش شەكلى ۋە ئۇنىڭدىكى كۆچمە مەنىلەرنى تۇغرا ئىگىلەشكە دىققەت قىلىش لازىم.

1. باشقا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئۇيغۇر تىلىدا «باش»نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئادەت سۆزلىرى (ئىدىيوملار) ئۆزگىچە مەدەنىيەت پۇرىقىغا ئىگە، شۇڭا تەرجىمە ئەمەلىيىتىدە بۇ نۇقتىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: بېشىنى ئېلىپ كەتمەك (远走高飞)، باش كۆتۈرمەك (翻身)، باش تارتماق (拒绝)، باشتىن كەچۈرمەك (经历过)، بېشىغا كىيمەك (大声吵闹).

بۇ جەھەتتە تۆۋەندىكى ئىدىيوملارنى توغرا چۈشىنىش لازىم. باشقا ئىش كەلمەك (遭到不幸)، بېشىدا سۈيى بار (精神失常)، بېشىدا ئوت كۆيمەك (遭到难题). بۇنىڭدىن باشقا يەنە «مۇھىم، تايانچ، ئەڭ يۇقىرى» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: باش ۋەزىپە (首要任务)، باش كونسۇل (总领事)، باش مۇدىر (总经理)، باش جىنايەتچى (首犯)، باش باھار (立春).

2. كۆزگە دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

كۆز جانلىقلارنىڭ كۆرۈش ئەزاسى بولۇپ، ئۇ قەلبنىڭ دېرىزىسىدۇر. كۆزگە دائىر سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيوملارنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىپادىلەش كۈچى كۈچلۈك، ئوبرازلىق. ئۇيغۇر تىلىدىكى «كۆز» مەنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدىيوملارنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددى، ئىخچام، ئاڭلاشقا يېقىملىق بولۇپ، خۇددى كىشىنى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تولغان قىياپىتىنى كۆرگەندەك ھېسسىياتقا كەلتۈرىدۇ.

كۆز ئەڭ ئالدى بىلەن «ھاياتلىق، تەن» قاتارلىقلارغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئادەم تېنىدىكى ئەزالار ئىچىدە كۆزنىڭ مۇھىم ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. « كۆز»دىن قۇرۇلغان ئىدىيوملار، مەسىلەن: كۆز تىرىكلىكىدە (健在时)، كۆز تۇمار (护身符)، كۆز تەگمەك (邪中)، كۆز يورۇماق (分娩)، كۆز تىكمەك (盯着)، ئوخشاشلا بۇنداق ئىدىيوملارنىڭ ئۆز مەنىسىنى ئىپادىلەشكە دىققەت قىلىش كېرەك. مەسىلەن :كۆزى ئېچىلماق، كۆزى ئوچۇق(有知识的) دېگەن ئىدىيوم بىلەن «كۆزى ئېچىلماق» (大开眼界) دېگەن ئىدىيومنىڭ مەنىسىدە پەرق بار.

«كۆزدىن يوقالماق»، «كۆزدىن يوقالدى»، «كۆزدىن يوقاتماق» دېگەن ئىدىيوملارنى 消失، 无影, 无踪 دەپ تەرجىمە قىلىش لازىم. كۆزى

ئوچۇق كەتمەك 白白浪费 دېگەننى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، 死而含怒 ياكى 去而含怒 دېسەك ئۆز مەنىسى چىقىدۇ. «كۆز ئوينىتماق» دېگەننى 眼弄抛秋波 暗送 دەپ ئېلىش لازىم. «كۆزىگە توپا چاچماق» دېگەننى 害啃 دەپ ئالساق جايىغا چۈشىدۇ.

3. قۇلاققا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

قۇلاق ئادەملەرنىڭ ئۇچۇرغا ئېرىشىشىنىڭ مۇھىم ۋاستىسىدۇر. قۇلاق ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل پىسخولوگىيەسىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

مەسىلەن :قۇلاقتا تۇتماق (牢记)، قۇلاققا يەتمەك (获悉)، قۇلاق سالماق (从听)، ئۇزۇن قۇلاق (消息灵通者)، يەنە «قۇلاق موللىسى» دېگەن سۆزنى سەلبىي جەھەتتىن ئالغاندا 一知半解，不知其所 دەپ تەرجىمە قىلىش كېرەك. 才 自学成 دەپ تەرجىمە قىلىنسا «قۇلاق موللىسى» دېگەن ئىدىيومنىڭ ھەقىقىي مەنىسى چىقمايدۇ، شۇنداقلا «قۇلاقنى يېمەك»، «قۇلاقنى ئاغرىتماق» دېگەن ئىدىيوملارنىڭ مەنىسى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن 听得心烦 دېسەك كۇپايە.

4. قولغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئادەملەر قولى ئارقىلىق تەبىئەتنى ئۆزگەرتىدۇ، ئۇنىڭدىن تۇرمۇشىغا كېرەكلىك نەرسىلەرگە ئېرىشىدۇ. قولمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل پىسخىكىسىدا مۇئەييەن ئورۇننى تۇتىدىغان، ناھايىتى كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىدىيوملارنىڭ بىرىدۇر. مەسىلەن : قولى گۈل (手巧)، قولۇم كۆكسۈمدە (恭候听命)، قولى ئوچۇق (慷慨)، قولى قىسقا (不宽裕)، قول ئۆچىدا ئىش قىلىش (不认真)، يەنە « قولى ئېغىر»، «قولى يېنىك» دېگەندەك ئىدىيوملار، «قول بەرمەك» دېگەن ئىدىيوم"许诺 " ، " 追随 " دەپ ئېلىنىۋاتىدۇ، «قول بېرىشمەك» دېگەن ئىدىيوم " 结拜 " دېيىلىۋاتىدۇ.

5. پۇتقا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئۇيغۇر مىللىتىدە پۇتنى مىسال قىلىدىغان ئادەتلەر بار ھەمدە بۇ ئارقىلىق ئىدىيە ئوبرازلىق، چوڭقۇر مەنىلىك ۋە ئىخچام ئىپادىلەپ بېرىلىدۇ.

مەسىلەن : ئۆز ئايىغىدىن ئۆركۈمەك (自惊自诧)، ئايىغى چىقماق (会走路)، ئايىغى يېنىك (勤快)، ئايىغى ياراشماق (运来幸带)، ئېغىر ئاياغ (怀孕的).

6. يۈرەككە دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

رەئىس ئەزا ھېسابلىنىدىغان ئەزالارنىڭ بىرى يۈرەك ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم. يۈرەك دېگەن ئاتالغۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل پىسخىكىسىدىمۇ گەۋدىلىك ئورۇنغا ئىگە. مەسىلەن : ئوت يۈرەك (勇敢的)، شىر يۈرەك (大胆)، توخۇ يۈرەك (胆小鬼)، تاش يۈرەك (狠心)، يۈرىكى سۇ بولماق (胆战心惊)، يەنە «قاپ يۈرەك» -" 大胆 "، «يۈرىكى ئوينىاپ كەتمەك» -" 心花怒放 " ، «يۈرىكى يېرىلغان» -" 心胆俱裂" قاتارلىقلار.

7. بۇرۇنغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

بۇرۇن ئادەم ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ھايۋاناتنىڭ پۇراش سېزىمى ئەزاسى، شۇڭلاشقا سۆزلەردە كۆپرەك مىسالغا ئېلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «بۇرۇن»دىن قۇرۇلغان ئىدىيوملار ئانچە كۆپ ئەمەس، ئەمما ئىنتايىن مۇھىم ئالاھىدىلىككە ئىگە.

مەسىلەن : بۇرنىدىن بۇلاق بولماق (走着吃不了兜)، بۇرنىدىن يېتىلمەك (摆布)، بۇرنىدىن چۈلۈك ئوتكۈزمەك (穿鼻栓)، بۇرنىغا سۇ

كىرمەك (吃了亏)، بۇرنىغا يېمەك (吃了苦).

8. ئېغىزغا دائىر تۇراقلىق ئىبارىلەر

ئېغىز جانلىقلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئەزاسى بولۇپلا قالماستىن يەنە تاۋۇش ئارقىلىق ئۆزئارا ئىدىيەسىنى ئىپادىلەيدىغان بىردىنبىر ئەزادۇر. ئۇيغۇر تىلىدا ئېغىزنى مىسال قىلغان ئىدىيوملارنىڭ قۇرۇلمىسى ئىنتايىن ئىخچام ھەم ئوبرازلىق. مەسىلەن: ئاغزى قۇلىقىغا يەتمەك (笑眉开眼)، ئاغزىغا سېرىق سۈ كەلمەك (盘涎三尺)، ئېغىز-بۇرۇن يالاشماق (狼狈为奸)، ئاغزى چىنىڭ (守口如瓶)، ئاغزى بوش (信口开河)، ئېغىز ئاچماق (开口，开斋)، ئاغزىغا بىلىم سالماق (传授知识).

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جۇغراپىيەلىك مۇھىت دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىككە باپ كەلگەنلىكتىن، ئۇزاق مۇددەتلىك تېرىقچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئىگە، ئۆزىگە خاس دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنى ياراتقان. مەسىلەن : «بېشىدا ياڭاق چاقماق»، «قولى گۈل»، «توخۇ يۇرەك»، «بۇرنىغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈش» ۋە «ئاغزىدا شەھەر ئېلىش» قاتارلىق ئىدىيوملار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ ئىزنالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يەنە قورقۇنچاقلار ئۇيغۇر تىلىدا «توخۇ يۇرەك» دېيىلسە، قازاق تىلىدا «توشقان يۇرەك» دېيىلىدۇ. خەنزۇ تىلىدا «چاشقان يۇرەك» ـ " 鼠胆 " دېيىلىدۇ. شاش كالىنىڭ بۇرنىغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق بويسۇندۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ، بۇنى باشقىلارنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچراشقا مىسال قىلساق ئىنتايىن جايىغا چۈشىدۇ. يەنە مەسىلەن: «قول»غا كەلسەك «قولۇم كۆكسۈمدە» دېگەن ئىدىيومنىڭ مەنىسى «خىزمىتىڭىزگە تەييارمەن» دېگەن مەنىدە كەلسە، «ئاغزىغا بىلىم سېلىش» ـ «بىلىم ئۆگىتىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «قۇلاق موللىسى» دېگەن ئىدىيوم سەلبىي جەھەتتىن ئېيتقاندا سىستېمىلىق بىلىم ئالمىغان، باشقىلاردىن ئاڭلىۋالغان يېرىم-يارتا بىلىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇ ھەرگىزمۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن " 自学成才 " دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئۇ خەنزۇ تىلىدا "解半知—" دېيىلىدۇ. تىل مەدەنىيەتنىڭ يۈكلىمىسى بولۇپ، مەدەنىيەت تىلغا چوڭقۇر مەنا ئاتا قىلغان. ئىدىيوملارغا چوڭقۇر قاتلاملىق مىللىي مەدەنىيەت تەركىبلىرى يوشۇرۇنغان. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتقا ئەھمىيەت بېرىش، تەرجىمە جەريانىدىكى ھەر ئىككى تىلنىڭ مەدەنىيەت خاسلىقىنى توغرا ئىگىلەپ، تەرجىمىنىڭ دەللىكى ۋە ئىخچاملىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلانمىلار

1. ئۆمەر داۋۇت: «ئۇيغۇر تىلىدىكى رەڭ سۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە نەشرى، 1999- يىللىق 1- سانى.
2. «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1992- يىللىق 1- سانى.
3. غەيۇر: «تەرجىمىدىكى مىللىي پۇراقنىڭ ئىپادىلىنىشى ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1998- يىللىق 3- سانى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابلىكىم ياسىن

ماقالە نومۇرى: 12 ـ 082 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

قومۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان*

ئىسمەت قاسىم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: قومۇل مۇقاملىرى ــ ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى گەۋدىسى بولۇپ، ئۇيغۇر مۇقام مەدەنىيىتى غەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق. ھازىر ساقلىنىۋاتقان قومۇل مۇقاملىرى 12 مۇقام، 19 چۈشۈرگە، 271 ناخشىلىق مۇزىكا. ھەر بىر مۇقام چۈشۈرگە(شۆبە) ۋە ناخشىلىق مۇزىكىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىپ تاپقان، مۇقام خېلى ئۇزۇن مۇقەددىمىدىن باشلىنىپ، قومۇل غىجىكى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، مۇقەددىمىنى بىرلا مۇقامچى ئېيتىدۇ، ئۇنىڭ داۋامى نۇرغۇن ناخشىلىق مۇزىكىلاردىن تەركىپ تاپىدۇ، بۇ بىر يۇرۇشلەشكەن مىللىي ناخشا-مۇزىكا. بۇ ماقالىدە، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئۇشۇرغول نەغمىلىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغانلىقى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخى، تارقىلىش، ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نامى ۋە تېكىست جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ۋارىيانتلىرىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى، قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要: 哈密木卡姆是维吾尔木卡姆的古代的主体，哈密木卡姆是维吾尔木卡姆文化中的无价之宝。现存的哈密木卡姆唱词共 12 套、19 分章、271 支歌曲。每套木卡姆均由散板序曲和歌曲两部分组成，开始是一首较长的散板序曲，由哈密艾捷克伴奏，一人领唱，接着由若干首歌曲组成，这是一种民族套曲。本文简要论述哈密木卡姆由伊州乐作为基础而发展、哈密木卡姆的历史、分布与演奏特点、哈密木卡姆的名称特点与唱词特点以及各版本的基本特点。

Abstract: Kumul Muqam is the body part of Uyghur ancient Muqam series. It is well known as the "Pearl of Great Price" in Uyghur Muqam culture. The present Kumul Muqam can be divided into 12 albums, 19 sections and 271 songs. Each album contains overture section and song section. The overture begins at first, by one leader singer accompany with Kumul Ejiki (musical instrument), then, several sections of songs and music will be followed to complete the album. This paper briefly introduces the developing progress of Kumul Muqam as it is Eli-music based nature, the history of Kumul Muqam, its separation, performance features, naming features, singing features and common features of its various versions.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G45　ماتېرىيال بەلگىسى: A

1. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخى

قومۇل ــ ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى فولكلور مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئەڭ قەدىمكى مۇزىكا ــ ئۇسسۇل سەنئىتىنى بەرپا قىلغان جايلارنىڭ بىرى.

قومۇل مۇقاملىرىمۇ دولان مۇقاملىرىغا ئوخشاشلا ئۇزۇن تارىخقا، تارقىلىش، ئورۇنلىنىش، تېكىست ھەم نام ئالاھىدىلىكىگە ئىگە يەرلىك مۇقاملارنىڭ بىرى. قومۇل مۇقاملىرى 2006-يىلى 6-ئاينىڭ 13-كۈنى«ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» دەپ ئېلان قىلىندى[1].

قومۇل ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمىي يۇرتلارنىڭ بىرى. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخىمۇ ئۇزۇنغا ئۇزاق قەدىمكى تۈپراق بىلەن تەقدىرداش. قومۇل تەكلىماكان چۆلىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى تاغ

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 2-ئاينىڭ 5-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئىسمەت قاسىم(1962-يىلى4-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئېتەكلىرى ۋە يايلاقلاردا، زور مىقتاردا قەدىمكى ئۇسسۇل ۋە سەنئەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان قىياتاش رەسىملىرى بايقالدى، بۇ قومۇلنىڭ باشلانغۇچ مەدەنىيەت سەنئىتىنىڭ قەدىمكى ئالاھىدىلىكى. 1997-يىلى قومۇل شەھرىنىڭ تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقىدىن ئىككى تۆشۈكلۈك بىر چور (چالغۇ) تېپىلدى، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە بۇ چور شاڭجۇ دەۋرىگە تەۋە چور ئىكەن. 2005-يىلى ئاراتۈرك بەلچىر قەبرىستانلىقىدىن يەنە بىر تۆت تۆشۈكلۈك ساپال چور تېپىلدى، مۇتەخەسسىسلەر بۇ چورنىڭ تارىخىنى 2500-3000 يىلغىچە دەپ بېكىتتى. بۇ ئىككى چالغۇ قومۇل مۇزىكا تارىخىنىڭ ئىنتايىن ئۇزۇنلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھازىرقى قومۇل مۇقاملىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماھادۇر مۇقامى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرغول نەغمىسىنىڭ داۋامى ۋە بەلگىلىك تارىخىي شارائىتتىكى راۋاجى. ماھادۇر مۇقامى «چوڭ نەغمە» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھازىرمۇ قومۇل مۇقاملىرىدا «مۇقدۇر مۇقامى» دېگەن بىر مۇقام بار[2]. ئۇيغۇرغول نەغمىسى قەدىمكى ئۇيغۇرغولنىڭ نامىدىن كېلىپ (قومۇلنىڭ قەدىمكى نامى) چىققان بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىغا ئەگىشىپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە كەڭ تارقىلىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ چوڭ نەغمىلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن، شۇنداقلا تاڭ، سۇڭ شېئىرلىرى ۋە يۇەن سۇلالىسى غەزەللىرى قاتارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرغول نەغمىلىرىدە يەتتە خىل كۇي (ئاھاڭ) بولغانلىقى مەلۇم. بۇ كۇيلەر چوڭ كۇيلەردىن تەرەققىي قىلىپ كۆپ خىل يەككە كۇيلەرگە بۆلۈنگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كۇي-ئاھاڭلار پۈتۈلگەن كىتابتا 49 كۇي پۈتۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ 48-كۇيى «لىڭ ئۇيغۇرغول كۇيى» ئىكەن. «ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوڭ، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى تېياتىر سەنئىتىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. ئىككى سۇڭ دەۋرىدىكى 103 ئوردا كۇيىنىڭ 5ى ئۇيغۇرغول چوڭ كۇيى بولۇپ، بۇ كۇيلەر «لىڭ ئۇيغۇرغول»، «تۆمۈر نىقابلىق ئۇيغۇرغول»، «قىزىقارلىق بەش بۇۋاي ئۇيغۇرغول ئويۇنى»، «شۇڭپېي ئۇيغۇرغول ئويۇنى»، «ئاشپۇزۇل ئۇيغۇرغول ئويۇنى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى تاڭ سۇلالىسى، بەش دەۋر، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۇزۇكسىز راۋاجلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە جەنۇبىي جۇڭگو رايونىدا كەڭ تارقالغان[3].

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنىڭ تېياتىرلىرىدىكى مۇھىم بىر كۇي بولۇپ قالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇدىمىنىڭ «مەرۋايىت قولۇاق（珍珠船）» دېگەن ئەسىرىدە «قەدىمدە تۆت كۇي(ئاھاڭ) بارىدى، لېكىن ھازىرقى ناخشىلاردا شىمال ۋە جەنۇپ كۇيىلا ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن، ئۇلار ئۇيغۇرغول كۇيى، لياڭجۇ كۇيى، گەنجۇ كۇيى، ۋۇيجۇ كۇيى قاتارلىقلار ئەسلىدە غەربىي دىيار كۇيلىرى ئىدى. شىمال كۇيلىرى چىن دەۋرىگە كەلگەندە ئاستا-ئاستا يوقاپ كەتتى، لېكىن شىمالنىڭ يەن بەگلىكى كۇيلىرىدىن غەربىي دىيار كۇيلىرىنىڭ ئىزنالىرىنى تاپقىلى بولىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن[4].

1900-يىلى دۇنخۇاڭ مىڭ ئۆيىدىكى كىتابلار ئىچىدىن «دۇنخۇاڭ نوتىلىرى»نىڭ 25ى تېپىلدى. مۇشۇ 25 كۇي ئىچىدە ئۇيغۇرغول نەغمىسىنىڭ «گۈزەل ئۇيغۇرغول» ۋە «ئۇيغۇرغول» دېگەن ئىككى كۇيى بايقالدى[5].

يۇقىرىقى بايانلاردىن ئۇيغۇرغول نەغمىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپلا قالماي، سەنئەت جەھەتتىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قومۇلغا كىرىشى بىلەن، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى خۇددى غوزەك يېرىپ چىققان كېپىنەكتەك قومۇل مۇقاملىرى بولۇپ ئۆزگەردى. توغرىسىنى ئېيتقاندا، قومۇل ئون ئىككى مۇقامى، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرىنىڭ يۇرۇشلەشكەن ئاھاڭلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، مەزمۇن جەھەتتىن باشقىچە تۈس ئېلىپ

تولۇق ئەرەبچە تۈسكە كىردى. ئۈشۈرغول نەغمىلىرى ئۆزىنىڭ قايغۇلۇق. مۇڭلۇق ھالىتىنى يوقىتىپ، بىردىنلا قىزغىن، ساددا، قايناق، جانلىق ئۇسلۇبقا كىردى، بۇ، ئۈشۈرغول نەغمىلىرىنىڭ مۇھىم ئۆزگىرىش جەريانى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر قەدىمكى ئۇيغۇرغول نەغمىسىنى بۇددا دىنى ئويغاتتى ۋە بۇددا دىنىنىڭ سىنىقىنى قوبۇل قىلدى دېسەك، بۇ قېتىم ئىسلام دىنى ئۈشۈرغول نەغمىلىرىگە يېڭى ئۆزگىرىش ۋە چۈشەنچىلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇڭا قومۇل مۇقاملىرى ئۈشۈرغول نەغمىلىرىنىڭ داۋامى ۋە يېڭى يۈرۈشى ھېسابلىنىدۇ. قومۇل مۇقاملىرىنى شادىيانە داپ ۋە راۋاب ساداسى ئىچىدە بىر خىل يېپىيېڭى مىللىي مۇزىكا قىياپىتى بىلەن تارىخ قوينىغا كىرىپ كەلدى دېيىشكە بولىدۇ.

1) خەن دەۋرىدىكى ماھادۇر كۈيى

ماھادۇر دېگەن نامدىكى«ماھا» سۆزى ئەسلى سانسكرىت تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ سۆز سانسكرىتچىدا كۆپ ئۇچرايدىكەن، مەنىسى«چوڭ» دېگەننى بىلدۈرىدىكەن. «دۇر» كۈي (ئاھاڭ) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئىككى سۆز چوڭ كۈي يەنى يۈرۈشلەشكەن كۈيلەردىن تەركىب تاپقان دېگەن مەنىدە ئىكەن. مەملىكىتىمىزنىڭ 24 تارىخىدا ھازىرقى شىنجاڭ قومۇلدىكى ماھادۇر چوڭ كۈينىڭ نامى خاتىرىلەنگەن[6].

غەربىي خەن دەۋرىدە خەن ۋۇدىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ماھادۇر كۈينىڭ تەرققىي قىلىشىغا ئەۋزەل شارائىتلارنى ئېلىپ كەلدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرى 138-يىلى، جاڭ چىيەن خەن ۋۇدىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن غەربىي رايونغا ئەلچىلىككە كېلىدۇ، جاڭ چىيەن بىر «دۇر» دېگەن كىچىك بەگلىككە كەلگەندە كىشىلەرنىڭ ئىسقىرتىش ۋە ئىككى تال مۇڭگۈز ئارقىلىق مۇزىكا ئورۇنلىغانلىقىنى كۆرگەن ھەمدە غەربىي دىيارنىڭ داڭلىق كۈيى ماھادۇر كۈينى ئاڭلىغان، شۇنداقلا مۇشۇنداق چېلىش ئۇسۇلىنى ۋە غەربىي دىيارنىڭ داڭلىق ماھادۇر كۈينى قوبۇل قىلىپ چاڭئەنگە ئېلىپ كەتكەن. «جىننامە. مۇزىكا تەزكىرىسى»دە : «كالا مۇڭگۈزى بىلەن ئورۇنلىنىدىغىنى غەربىي دىياردىكى قەبىلىلەرنىڭ كۆيى، جاڭ بوۋاڭ غەربىي دىيارغا بېرىپ، شىجىڭ دېگەن جايدا ئۆزىنىڭ كۈيلىرىنى يەرلىكلەرگە ئۆگەتكەن، يەرلىكلەردىن ماھادۇر كۈينى ئۆگەنگەن»، دەپ خاتىرىلەنگەن. خەن ۋۇدى زامانىسىدا كۈي ئۇستازى لى يەنىيەن چوڭ قوشۇن بىلەن بىللە قومۇلغا كېلىپ، يەرلىك خەلق بىلەن ئارىلىشىش جەريانىدا، ماھادۇر مۇقامىنىڭ سېھرىي كۈچى ئۇنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ «ماھادۇر» كۈيى ئاساسىدا «قورۇلدىن چىقىش»، «قورۇلدىن كىرىش» قاتارلىق 28 ھەربىي كۈي ئۆزلەشتۇرۇپ، چاڭئەنگە قايتقان. تارىختا مۇشۇ جەريانغا نىسبەتەن مۇنداق بىر ھەقىقىي خاتىرە بار: «لى يەنىيەن ماھادۇر كۈينى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولىدۇ، ئۇ ماھادۇر كۈيىگە ئاساسلىنىپ، 28 كۈي ئىشلەپ، ئۇنى ھەربىي ئورکىستىرغا سەپلىگەن»[7].

2) تاڭ دەۋرىدىكى ئۈشۈرغول نەغمىسى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا شىلياڭنىڭ باسقاق بېگى گەي جيايۇن ئۈشۈرغول نەغمىسىنى تاڭ شۇەنزۇڭغا ھەدىيە قىلغان، بۇ چاغدا، قومۇلنىڭ دەسلەپكى«ئاراتۇرك» دېگەن نامى «ئۈشۈرغول»غا ئۆزگەرتىلگەن، ئۇنىڭ نەغمىلىرىمۇ «ئۈشۈرغول كۈيى» ياكى «ئۈشۈرغول چوڭ كۈيى» دەپ ئاتالغان. «كۈينامە»نىڭ 79-جىلدىدا «ئۈشۈرغول نەغمىسىنى غەربىي يۈرت باسقاق بېگى گەي جايۇن ئوردىغا ھەدىيە قىلغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ما رۇيلىنىڭ «كېشەنتۇڭكاۋ» دېگەن ئەسىرىدە «غەربىي يۈرت باسقاق بېگى گەي جايۇن ئوردىغا ھەدىيە قىلغان ئۈشۈرغول نەغمىسى بېيتىڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمە نەغمىسىنىڭ بىر تۈرى» دەپ خاتىرىلەنگەن. تاڭ شۇەنزۇڭ دەۋرىدە ئۈشۈرغول نەغمىسىنى ئورۇنلاش ئۇچۇن مەخسۇس ئوردا سەنئەتكارلىرىنى تەشكىللىگەن، مەشھۇر ئوردا سەنئەت تەزكىرىسىدە: « ئوردا سەنئەتكارلىرى پەقەت « ئۈشۈرغول نەغمىسى»، «بەش كۇن» نەغمىسىنى تاڭ شۇەنزۇڭغا ھەر كۇنى قايتا-قايتا ئورۇنلاپ بېرىدۇ، ناۋادا خانىنىڭ ئويۇننى كۆرۈشكە ۋاقتى يەتمىسە، ئاندىن باشقا ئوردا ئەھلىگە كۆرۈش پۇرسىتى بولىدۇ»، دەپ خاتىرىلەنگەن، قايتا

پىشىقلانغان ئۇيغۇرغول نەغمىسى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ئوردا ئىچىگە كەڭ تارقالغاندىن باشقا پەيتەختچاڭئەننىڭ ھەر بىر كوچىسى، ھەر بەزمىخانىسى، ھەر بىر چايخانا ۋە مەيخانىلىرىغا كەڭ تارقالغان.

كىلاسسىك ئەسەرلەردە: «ئۇيغۇرغول كۈيى تاڭ سۇلالىسى يەنيۆ (ھازىرقى بېيجىڭ) بۇيۇك كۈيىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، بۇ كۈي چالغۇ كۈيى، ناخشىلىق كۈي، ئۇسسۇللۇق كۈيدىن تەركىب تاپقان» دەپ خاتىرىلەنگەن. سۇڭ دەۋردە ئۆتكەن ۋاڭ جونىڭ «ياقا يۈرت خاتىرىسى» دە: «تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ تيەنبوۋ يىللىرى (ئاخىرقى يىللىرى) دا مەلۇم بىر كۈي قايسى يۇرتقا تەۋە بولسا شۇ كۈينىڭ نامىغا شۇ يۇرتنىڭ نامىنى قوشۇپ ئېيتىش ئادەتكە ئايلانغان. ئالايلۇق، لياڭجۇ كۈيى، ئۇيغۇرغول كۈيى، گەنجۇ كۈيى قاتارلىقلار، بۇنىڭ بىلەن، يۇرت نامى كۈي نامى بىلەن ئەلگە كەڭ تارقالغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىر بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرغول كۈيى بەش مۇقەددىمە ۋە بەش تارماقتىن تەركىب تاپقان. «كۈينامە»دە: «ئۇيغۇرغول كۈيىنىڭ تېكىستى بىرىنچى غەزەلدىن بەشىنچى غەزەلگىچە بەش قېتىم تەكرار خاتىرىلەنگەن، بىرىنچى تارماقتىن بەشىنچى تارماققىچە بەش قېتىم تەكرار خاتىرىلەنگەن، بۇ تېكىستلەرنىڭ ھەر بىر مىسراسى بەش ياكى يەتتە سۆزدىن تەركىب تاپقان، بۇ تېكىستلەرنىڭ بىر قىسمىنى شۇ دەۋردىكى شائىرلار يازغان» دەپ خاتىرىلەنگەن.

گو موچيەن تۇزگەن «كۈينامە»دە «ئۇيغۇرغول كۈيىنىڭ بەش مۇقەددىمىسى ۋە بەش تارمىقى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ياڭ شىننىڭ «شېڭئەن غەزەللىرى ھەققىدە» دېگەن ئەسىردە، «تاڭ دەۋرىدىكى كۈي ـ نەغمىلەرنىڭ تېكىستىنى شۇ دەۋردىكى مەشھۇر شائىرلار يازغان، ھاپىزلار بۇ غەزەللەرنى كۈيگە سېلىپ ئېيتىۋەرگەن شۇڭا، غەزەللەرنىڭ تېكىستى بىلەن ئاھاڭدا پەرق بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇرغول نەغمىسىنىڭ «بىرىنچى غەزەل»ىنىڭ تېكىستىنى تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر شائىر ۋاڭ ۋېي يازغان[8].

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى شائىر چېن تاۋ يازغان «غەربىي سىچۈەندە جىڭ ۋۇيۈەننىڭ غەزىلىنى ئاڭلىدىم» دېگەن شېئىردا « قەدەھ كۆتۈرۈپ ئېيتسام غەزەل، دېگەن ناخشا ‹ ئۇيغۇرغول كۈيى›نى ئۇچىنچى چۈشۈرگىسى» دەپ يېزىلغان. جىڭ ۋۇيۈن ئېيتقان بۇ غەزەل شۇبھىسىزكى، «ئۇيغۇرغول كۈيىنىڭ بىرىنچى چۈشۈرگىسىدۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن.

شۇ دەۋردە ئۇيغۇرغول نەغمىسى يۇرۇشلەشكەن چوڭ تېپتىكى سىستېمىلىق مۇزىكا قامۇسى بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۇ ئۇيغۇرغول چوڭ كۈيى دەپ ئاتالغان، ئۇ شەرقتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك كۈيلىرىگە، غەربتە بولسا ئىدىقۇت كۈيلىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرغول نەغمىلىرى دۆلىتىمىز مىللەتلەر ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان. دۆلىتىمىز مەدەنىيەت تارىخىدا ئۇيغۇرغول يۇرۇشلۇك كۈيلىرىدەك بېشىدىن شۇنچە كۆپ ئىسىق ـ سوغۇقلارنى ئۆتكۈزسىمۇ يەنىلا داۋاملىق تەرەققىي قىلغان ھالەت ئاز ئۇچرايدۇ.

3) قومۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدىكى قومۇل مۇقاملىرى

قومۇل ئۇيغۇر ۋاڭى «قومۇل ۋاڭى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قومۇل ۋاڭلىرى قومۇل مۇقاملىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن. ھەر قېتىمقى قۇربان ھېيىت، روزا ھېيىت، نوروز بايراملىرىدا، ئوردا ئىچىدىكى توي-تۆكۈن، سۇننەت تويلاردا ۋە ھەرخىل يىغىلىشلاردا چوڭ تېپتىكى ئوردا مۇقام ئورۇنلاش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ تۇرغان، ئوردا مۇقام ئورۇنلاش پائالىيىتى ھەشەمەتلىك بولۇپلا قالماي، ئىنتايىن قائىدىلىك ۋە تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈلگەن. ئوردا مۇقام كۆرىكىگە ئوردىنىڭ كەسپىي مۇقامچىلىرى قاتناشقاندىن سىرت يەنە قومۇل بەش شەھەر ئون ئىككى تاغدىنمۇ[9] مۇقامچىلار قاتناشتۇرۇلغان. بۇ كۆرەككە قاتناشقانلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندا 1000دىن ئېشىپ كېتىدىكەن. مۇقام ئورۇنلاشتا ئاساسلىق ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن مۇقامچىلار ئۆزىنىڭ مۇقام ئورۇنلاشتىكى ماھارىتىنى كۆرسىتىدىكەن. مەسىلەن، بۇنداق پائالىيەتلەردە مۇقام ئېيتىش، بېيىت ئېيتىش، (چاي تۇتۇش بېيىتى، شاراب تۇتۇش بېيىتى، پوتا ئۇسسۇلى بېيىتى، كۆك بېيىتى،

ئېيتىشىش. . .) ئۇسسۇل (ئەمگەك ئۇسسۇلى، نازىركوم، بەش قەدەم ئۇسسۇلى، سەنەم، چاققاجۇمبۇرچاق ئۇسسۇلى، جۇپ قەدەم ئۇسسۇلى، چىنە ئۇسسۇلى، چاق ئۇسسۇلى، پىرە ئۇسسۇلى، شىرە ئۇسسۇلى، پوتا ئۇسسۇلى، قارا چىراغ ئۇسسۇلى. . .) ئويناش، ئاممىۋى ئويۇن (دوراش ئويۇنى، ھويلا مەشرەپى ئويۇنى، پۇراپ تېپىش ئويۇنى، بوۋاي ئويۇنى، سەۋزە باش بىلەن چامغۇر پوت ئويۇنى. . .)، ھايۋانلارنى دوراش ئويۇنلىرى (ئات ئۇسسۇلى، تۆگە ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، بۇركۇت ئۇسسۇلى، ئالۋاستى ئۇسسۇلى، بۇرگەم ئۇسسۇلى. . .) قاتارلىقلار ئورۇنلانغان. مۇقامچىلار ئويۇن كۆرسىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كۆرسەتكەن ماھارىتىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىگە قاراپ ئوخشىمىغان دەرىجىدە تارتۇقلانغان.

قومۇل ۋاڭلىرى تۇرمۇشتا ناخشا، قوشاق، بېيىتلەردىن ھۇزۇرلىنىپ كەلگەن. ئۇلار قوشاقچى، بېيىتچىلارنى بولۇپمۇ مۇقامچىلارنى ئەتىۋارلاپ كەلگەن. قومۇل ۋاڭلىرى ھەر نۆۋەت بېيجىڭغا بارغاندا مۇقامچىلار ئۇلارغا ھەمراھ بولغان.

قومۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلار قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئورۇنلىنىشىغا ئەھمىيەت بېرىپلا قالماي، مۇقام تېكىستىنى توپلاش ۋە رەتلەشكە، بولۇپمۇ خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان بىرقاتار تەدبىرلەرنى قوللانغان. مەسىلەن، 20-ئەسىرنىڭ 20- يىللىرى قومۇلنىڭ 9-ئەۋلاد ۋاڭى شاھ مەخسۇت يەركەن خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرېشىتخانىنىڭ مۇقام رەتلەش ۋە توپلاش توغرىسىدىكى ئىشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، بىر قىسىم كىشىلەرنى تەشكىللەپ، قومۇل مۇقاملىرىنى رەتلىگەن. قومۇلنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يەنى نوم، قوراي، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، قارا دۆۋە، تۆۋەنتۇر قاتارلىق جايلاردىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر خەلق سەنئەتكارلىرى مۇشۇ قېتىمقى مۇقام رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلغان؛ نەچچە ئەۋلاد قومۇل ۋاڭلىرى خەلق سەنئەتكارلىرىغا مۇقامچىلار يېرى، سۇنايچى يېرى، داپچى يېرى دېگەندەك تېرىلغۇ يەرلەرنى مەخسۇس ئاجرىتىپ بېرىپ، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. شۇڭا، قومۇل مۇقاملىرى قومۇل ۋاڭلىرى دەۋرىدە كۆلەملەشكەن ۋە مەسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

2. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىشى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى

قومۇل مۇقاملىرى ئۇنىۋېرسال سەنئەت بولغاچقا خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجادىيىتىنى ئاساس قىلىدۇ، ئاساسلىق ئاغزاكىي شەكىلدە تارقالغان، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى، خەلقنىڭ ئىدىيەسى، ئارزۇ-ئىستەكلىرى ۋە گۈزەللىك قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

قومۇل -- بوستانلىق مەدەنىيىتى بىلەن تاغلىق رايون مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىرلەشكەن رايون. بۇ خىل تۇرمۇش شەكلى بولۇپمۇ قومۇل ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك شارائىت ۋە تەبىئىي ئېكولوگىيەلىك مۇھىت بىلەن تەمىن ئەتتى. دەل مۇشۇنداق مۇھىت قومۇل ئۇيغۇرلىرىدا ئوخشاش بىر مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئوخشىمىغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتىنى يېتىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قومۇل مۇقاملىرىنى ئورۇنلاش جەھەتتە ئازدۇر -كۆپتۇر پەرقلىنىدىغان مۇقام يۇرۇشلىرى (ۋاريانت) پەيدا بولدى.

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قومۇل مۇقاملىرى ئاساسەن قومۇل شەھىرى ۋە ئاراتۇرك ناھىيەسىگە تارقالغان. تۆۋەندە قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قومۇل شەھىرى ۋ ئاراتۇرك ناھىيەسىگە تارقىلىش ئەھۋالىغان ئاساسەن، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەندۈرىمىز.

1) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قومۇل شەھىرىگە تارقىلىشى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى

قومۇل مۇقاملىرى ئاساسەن قومۇل شەھىرى، شەھەر ئىچى يېزىسى، پالۋانتۇر، راھەتباغ، قارا دۆۋە، تاشۇيلىق، تەگرىتاغ، غەربىي تاغ يېزىسى، ئاستانە

بازىرى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. قومۇل مۇقاملىرى تارقىلىشى، مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە ئورۇنلاش ئۇسلۇبىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئوردا يۇرۇشى، تاغ يۇرۇشى، قاراتال يۇرۇشى ۋە قەدىمكى بەش شەھەر يۇرۇشىدىن ئىبارەت تۆت يۇرۇشكە بۆلۈنىدۇ.

(1)قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئوردا يۇرۇشى. قومۇل شەھىرى دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان قومۇل مۇقامى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئوردا يۇرۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ مۇقام ئاساسەن قومۇل شەھىرىنىڭ غەربىي ئۆستەڭ رايونى، شەھەر ئىچى يېزىسى، پالۋانتوز يېزىسى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. بۇ مۇقامنىڭ ئوردا يۇرۇشى دەپ ئاتىلىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، بۇ مۇقام قومۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدىكى قومۇل ئوردا مۇقامىنىڭ بىۋاسىتە تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئورۇنلاش تەرتىپى ۋە تېكىست جەھەتتە خېلى ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەنى بۇ مۇقام خېلى تەرتىپلىك ئورۇنلىنىدۇ. مۇقام تېكىستىمۇ خېلى تولۇق. مۇقام قومۇل غېجىكى، غېجەك، قومۇل راۋابى، راۋاب، تەمبۇر، ساتار، قالۇن، دۇتار، داپ، سۇناي قاتارلىق چالغۇلار بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. بۇ مۇقام ناخشا-ئۇسسۇل، مۇزىكىسىنىڭ ئىگىلىگەن نىسپىتى يۇقىرى بولۇش، ئايال مۇقامچىلار ئاز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن باشقا مۇقاملاردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا قومۇل مۇقاملىرىنى بىرنەچچە قېتىم رەتلەش ۋە ئۇنگە ئېلىش خىزمىتىدە ئوردا يۇرۇشى ئاساس قىلىندى.

(2) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قاراتال يۇرۇشى. قومۇل شەھىرى راھەتباغ يېزىسى، بوغاز يېزىسى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان قومۇل مۇقامى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قاراتال يۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ. قومۇل مۇقامىنىڭ قاراتال يۇرۇشى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بۇ يۇرۇشىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوردا يۇرۇشىگە ئوخشاش تەرتىپلىك ھەم خېلى كۆپ چالغۇ بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، لېكىن قاراتال يۇرۇشى ئۆزىنىڭ نەغمىسى بىلەن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭدەك قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قاراتال يۇرۇشىنىڭ تېكىست مەزمۇنى، نەغمىسى، ئورۇنلاش ئۇسۇلى جەھەتتە قومۇل مۇقاملىرىنىڭ باشقا يۇرۇشلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، «زېمىن»، «يۇسۇپ-ئەھمەت»، «سەنەم»، «خارابىگەمەن»، «ياربيار»، «سەنەۋەر» قاتارلىقلار يەرلىك ناخشىلار بار بولۇپ، قومۇلدا خېلى نامى بار ناخشىلاردۇر.

(3) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۇرۇشى. قومۇل شەھىرىدىكى ھەرقايسى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ بىر يۇرۇشى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۇرۇشى بولۇپ، ئاساسلىق قومۇل شەھىرىنىڭ غەربىي تاغ يېزىسى، ئاقتاش يېزىسى، دەۋلەتبۇرۇك يېزىسى، تاشۋېلىق يېزىسى، باغداش، خوتۇنتام، ئېدىر، قوراي، تۆمۈرتى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بۇ يۇرۇشى نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ۋە تاغلىق رايوننىڭ ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك مۇھىتىدا تەدرىجى يۇرۇشلەشكەن. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۇرۇشىنىڭ ئوردا يۇرۇشىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، مۇقام ئورۇنلىغاندا 1-2 ئەر مۇقامچى قومۇل غېجىكى بىلەن مۇقام ئورۇنلايدۇ، باشقا مۇقامچىلار ئاساسەن ئايال مۇقامچىلار بولۇپ، ئۇلار داپ چېلىپ مۇقام ئورۇنلايدۇ. قومۇل تاغلىق رايون كەنتلىرى شەھەرگە يىراق، قاتناش قولايسىز بولغاچقا، بۇ مۇقام يۇرۇشىنىڭ كۈيى، مۇقام تېكىستى، ئۇسسۇللىرى قەدىمكى ئۇسۇبىنى ساقلاپ قالغان. مەسىلەن، پوتا ئۇسۇلى، توخۇ ئۇسۇلى، ئات ئۇسۇلى، تۆگە ئۇسۇلى ؛ قىقاس بېيتلىرى، چاي تۇتۇش بېيتلىرى، شاراب تۇتۇش بېيتلىرى، پوتا بېيتلىرىدە رىقابەت كەسكىن ۋە ئىنتايىن قىزىقارلىق بولىدۇ. يەنە بىر پەرقى شۇكى، بۇ يۇرۇشنىڭ كۈيى رىتمى سەل ئاستا بولىدۇ، مۇقام تېكىستىنىڭ ئاخىرى سەل سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۇرۇشىنىڭ مۇقام تېكىستى، ئورۇنلاش ماھارىتى، ئۇسسۇل ئوينىغاندىكى بەدەن ھالىتى، سورۇندىكىلەرنىڭ جۆر بولۇشى جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكى بىلەن قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئالاھىدە يۇرۇشى ۋە كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تاغ يۇرۇشىنىڭ مۇقام تېكىستى ئاساسەن قومۇلدىكى گۈزەل تاغ- دەريالار، بېپايان يايلاقلارنى مەدھىيەلەش، تۇرمۇش-ئۆرپ ئادەت ۋە تاغلىق رايوندا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنى

بايان قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(4) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى بەش شەھەر يۇرۇشى. قومۇل شەھىرىنىڭ قارا دۆۋە ئەتراپىغا تارقالغان قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بىر يۇرۇشى قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بەش شەھەر يۇرۇشى ھېسابلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ قومۇل ۋاڭلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلىرىدە، قارا دۆۋە ئەتراپىغا تۇرپان، توقسۇن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن كۆچمەنلەر كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇرپانلىقلارنىڭ سانى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئۆز يۇرتىنىڭ مۇزىكا، ناخشا-ئۇسسۇللىرىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن، ئۇزۇن يىللىق ئەمگەك ۋە تۇرمۇش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ئەل نەغمىلىرى قومۇل ئەلنەغمە ئۇسلۇبىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، قومۇل مۇقامىنىڭ بۆگۈنكى قومۇل بەش شەھەر يۇرۇشىنى شەكىللەندۇرگەن.

قومۇل مۇقامىنىڭ بەش شەھەر يۇرۇشىنى ئورۇنلاشتا نەغمە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۈاتقان نەغمە، قومۇل مۇقامىنىڭ باشقا رايونلاردىكى كىلاسسىك مۇزىكا سەنئىتى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ شەكىللەنگەن خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە يۇرۇشلەشكەن بىر خىل كۆيدۇر. بۇ مۇقامنى ئورۇنلاشتا باشقا مۇقاملاردىكىدەك كۆپ خىل چالغۇ تەلەپ قىلىنمايدۇ پەقەت داپ بىلەنلا ئورۇنلىنىدۇ. ئۇسسۇلمۇ مۇقامنىڭ ئۇدارىغا قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. داپ توققۇز چېكىت ئۇداري بويىچە چېلىنىپ، سەنەمنى يۇقىرى ئەۋجىگە كۆتۈرىدۇ. مۇزىكىنىڭ رىتىممۇ ئاستا-ئاستا تېزلىشىدۇ. بۇ چاغدا ئۇسسۇلچى خۇددى قۇيۇندەك پىرقىرايدۇ، ئۇنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتىدە نازىركوم، جاققاجۇمبۇرچاق ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، شىرە ئۇسسۇلى قاتارلىق ئۇسسۇللارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، شۇنداقلا تاماشىبىنلارنىڭ دەممۇدەم كۈلكە سادالىرى ئىچىدە سەنەمنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ئېلان قىلىنىدۇ.

قەدىمكى بەش شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مىجەزى ئوچۇق، ناخشا-ئۇسسۇلغا ماھىر بولغاچقا، ئەركىن ۋە رەڭدار تۇرمۇشنى مەدھىيەلەيدىغان ۋە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدىغان بىر يۇرۇش ناخشا-مۇزىكىلارنى ئىجاد قىلغان. قومۇل قەدىمكى بەش شەھەر يۇرۇشى ئون ئۈچ يۇرۇش كۆي 146 ناخشا-مۇزىكىدىن تەركىب تاپقان: بۇنىڭ ئىچىدە، «يار ساچىمەن» تۆت ناخشا، «ياريار» 14ناخشا، «ئەي ناۋا» 22 ناخشا، «نازىركوم» 19 ناخشا، «ھاي-ھاي ئۆلەن» 9 ناخشا، «خارابىكەمەن» 7 ناخشا، «دەردىڭگە داگا» 19 ناخشا، «ئاللا يارەي» 12 ناخشا، «سايلاردا ھەمراھىڭ بولاي» 17 ناخشا، «يەللى» بىر ناخشا، «سەنەم» 1 ناخشا، «ئورما ناخشسى» 10 ناخشا، «ئاللا يارىم» 11 ناخشا. بۇ 13 يۇرۇش كۈينىڭ ناخشا تېكىستى مۇھەببەت قوشاقلىرى، خەلقنىڭ غەزەپ-نەپرىتى، خۇشاللىقى، ئىناقلىق ۋە جۇدالىقنى مەزمۇن قىلغان قوشاقلاردۇر. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قەدىمكى بەش شەھەر يۇرۇشى ئەمەلىيەتتە قومۇل قەدىمكى بەش شەھەر خەلقنىڭ تۇي-تۆكۈن، ھېيت-بايرام ۋە مەشرەپ قاتارلىق ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىكى ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرى، شۇنداقلا يەرلىك خەلقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش، ئۆرپ-ئادەت، دىنىي ئېتىقادىنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى ئىپادىلىنىشى[10].

3. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە نام ئالاھىدىلىكلىرى

1) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى ــ بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولغان قومۇل مۇقاملىرىنىڭ قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت سىستېمىسى ۋە ئەمەلىي تۇرمۇش جەريانىدا ئويۇنغان رولىنى كۆرسىتىدۇ.

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىيەسى، تارىخى، پەزىلىتى، گۈزەللىك قارىشى، مەدەنىيىتى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىق ئىدىئولوگىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قومۇل مۇقاملىرى تارىخ ئەنئەنە تەربىيەسىدىكى مۇھىم ۋاستە. قومۇل مۇقاملىرى بىر خىل ئاساسلىق كۆڭۈل ئېچىش تىپىدىكى پائالىيەت شەكلى، قومۇل مۇقاملىرى كۆپ خىل ئىلىم تەتقىق قىلىنىدىغان ماتېرىيال

مەنبەسى. قومۇل مۇقاملىرى سەنئەتنىڭ، ھېسسىياتنىڭ، قەدىر- قىممەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ مەنبەسى بولۇپلا قالماي، بەلكى تارىخنىڭ، جەمئىيەتنىڭ، مىللەتنىڭ ۋە ئەنئەنىنىڭ مەنبەسى، ئۇ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستىدە 69 كىشى ئىسمى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ بەزىلىرى قەھرىمانلارنىڭ ئىسمى، بەزىلىرى مەشھۇر زاتلارنىڭ ئىسمى، بەزىلىرى ئەمەل ناملىرى ئىكەن؛ ئۇندىن باشقا يەنە يەر-جاي نامىدىن61 ى، ھايۋان ۋە قۇش نامىدىن 60 ى، ۋەقە ۋە تەبىئىي ھادىسە نامىدىن 67 سى، ئۆسۈملۈك نامىدىن 79 ى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى نامىدىن 62 سى، قۇرۇلۇش نامىدىن 45 ى ، كىيىم -كېچەك نامىدىن 40 ى، ئەمەل نامىدىن 21 ى، زىبۇ- زىننەت نامىدىن 20 سى، غىزا نامىدىن 25 ى، ئېتىقادقا دائىر سۆزدىن 21 ى، ھەربىي قورال-ياراغقا دائىر سۆزدىن 9 ى بار. مۇقام تېكىستىدە يەنە تەۋەلىكى ئېنىق بولمىغان نۇرغۇن سۆزلەر ئۇچرايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا قومۇل مۇقاملىرى تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ[11].

2) قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نام ئالاھىدىلىكى

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ نامى ئون ئىككى مۇقامنىڭ نامى، قومۇل ئۇيغۇر شېۋىسى، قومۇلدىكى بەزى يەر ناملىرى، قومۇل ئۇيغۇر فولكلورىدىكى قىسمەن ناملار ۋە كۈي ناملىرى بىلەن ئاتالغان، بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئىچىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) چوڭدۇر مۇقامى. چوڭدۇر مۇقامىنىڭ يەنە بىر نامى «يۇردۇم ئالەمنى مۇقامى» بولۇپ، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بىرىنچى مۇقامى، «چوڭ مۇقام»، «باش مۇقام» دېگەن مەنىدە.

(2) ئۇلۇغدۇر مۇقامى. ئۇلۇغدۇر مۇقامى «مۇقەددەس مۇقام» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «ھاي-ھاي ئۆلەن مۇقامى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىز-يىگىت تويىدا، قىز كۆچۈرگەندە ۋە يۇز ئاچقۇ قىلغاندا قىز -ئوغۇل تەرەپ قىز-يىگىتنى ماختاپ ئۆزئارا بېيىت ئېيتىشىدۇ ھەم مۇشۇ مۇقامنى ئېيتىدۇ.

(3) يالغۇز تۇيۇن مۇقامى. «يالغۇز تويۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ يەر نامىدىن كەلگەن بولۇپ، قومۇل شەھىرىنىڭ شۇيتە يېزىسىدا «يالغۇز تويۇن» دېگەن بىر جاي (مەنىسى يالغۇز ئىبادەتخانا) بار، بۇرۇن بۇ يەردە بىر تويىن دىنى ئىبادەتخانا خارابىسى بار ئىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىسلام دىنى تارقاتقۇچى ئابدۇللا خەيرۇللا ئەكبەر(نۇر ئاخۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن كىشى ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ يالغۇز تويۇن ئەتراپىغا كەلگەندە، شۇ يەرلىك بۇددا دىنى مۇخلىسلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان، ئابدۇللا بۇ توقۇنۇشتا ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنى يالغۇز تويۇن ئەتراپىدىكى بىر تاغقا دەپنە قىلغان. 17-ئەسىردە قومۇل بېگى مۇھەممەت جۇڭغارلارنى تىنچلاندۇرۇش ئۇچۇن ئۆمەر باتۇر باشچىلىقىدىكى 66 ئاتلىق لەشكەرنى يالغۇز تۇيۇنىدا جۇڭغارلارنى توسۇپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتىدۇ، ئۇلار بۇ يەردە بىر مەيدان قانلىق كۇرەش قىلىدۇ. ئۆمەر باتۇرنىڭ قوشۇنىدىكىلەر ئۇرۇشتا قازا قىلىدۇ. ئۆمەر باتۇر ئۆزى يالغۇز جۇڭغار لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىل- پاراسىتى ۋە غەيرىتى بىلەن ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئاخىرى جۇڭغار لەشكەرلىرىنىڭ باشلىقى كۆنچەكنى ئۆلتۈرىدۇ. كىشىلەر ئۆمەر باتۇرنىڭ ئىش-ئىزلىرىنى ئەسلەش ئۇچۇن شۇ ئەتراپتىكى تاغنى «ئۆمەر باتۇر تېغى» دەپ ئاتىغان، ئۇنىڭغا ئاتاپ «ئۆمەر باتۇر» دېگەن داستاننى توقۇغان. ھازىر ئېيتىلىۋاتقان يالغۇز تۇيۇن مۇقامى «ئۆمەر باتۇر» داستانىنىڭ داۋامىدۇر.

(4) ھەزرەت مۇقامى. ھەزرەت «ئالىلىرى، جانابلىرى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ مۇقام قومۇلدا ئۆتكەن ۋاكالارغا مەدھىيە ئوقۇش ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان.

(5) خۇپتى مۇقامى. «خۇپتى» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «سەزمەك، ھېس قىلماق» دېگەن مەنىدە. خېلى كۆپ مۇقامچىلار بۇ مۇقامنى خەلپەتنىڭ پەندى- نەسىھىتى ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان دەپ قارايدۇ.

(6) جانكام مۇقامى. «جانكام» ئەسلىدە «جانكەم» بولۇپ، مەنىسى «جاننىڭ ئىگىسى ئاللا» دېگەن مەنىدە.

(7) دەردىگە داگا (داۋا) مۇقامى. «دەردىگە داگا» دېگەن سۆز «كۆڭۈل ئازابىنى يەڭگىللىتىش، تۇگىتىش» دېگەن مەنىدە.

(8) دەردىلىۋا مۇقامى. «دەردىلىۋا مۇقامى» ئىككى يېرىم باغ مۇقامى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «دەردىلىۋا» دېگەن سۆز، «كۆڭۈل ئازابى بار» دېگەن مەنىدە.

(9) كىچىك دەردى يامان مۇقامى. «كىچىك دەردى يامان مۇقامى»، «خەلق قەھرىمانى ئىسلام بېگىمنىڭ ئىش-ئىزلىرىنى ئەسلەش ئۇچۇن ئىجاد قىلىنغان مۇقام»، «سەن مېنى تولىمۇ ئازابلىدىڭ» دېگەن مەنىدە.

(10) سەھەرلىك مۇقامى. سەھەرلىك مۇقامى، ئادەتتە مۇقام كەچتە ئېيتىلىشقا باشلىغان بولسا، كېچىچە ئېيتىلىپ ئەتىسى سەھەردە ۋاقتىدا 10 ـ مۇقامغا نۇقۇت كېلىدۇ، بۇ مۇقام سەھەر ۋاقتىدا ئېيتىلغاچقا، «سەھەرلىك مۇقام»ى دەپ نام قويۇلغان، «سەھەر ناخشىسى» دېگەن مەنىدە.

(11) چوڭ دەردى يامان مۇقامى. چوڭ دەردى يامان مۇقامىنىڭ مەزمۇنى قومۇل خەلقىنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى جاپالىق تۇرمۇش-كەچمىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، «سەن مېنى بەك ئازابلىدىڭ» دېگەن مەنىدە.

(12) سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامى. سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامىنىڭ مۇزىكىسى خۇددى بۇلبۇل سايرىغاندەك كىشىنى هاياجانغا سالىدۇ، قەدىمكى نامى «سايراڭ بۇلبۇل»، «سايرا، مېنىڭ بۇلبۇلۇم» دېگەن مەنىدە.

بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىز قومۇل مۇقاملىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىغا تېخىمۇ يېقىنلىشىش ئۇچۇن قومۇل مۇقاملىرىنىڭ يەرلىك ناملىرىدىن ۋاز كېچىپ، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ يەرلىك ناملىرىنى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتاشنى لايىق تاپتى، مېنىڭچە مۇنداق قىلىشنىڭ زۆرۇرىيىتى يوق، قومۇل مۇقاملىرى دولان مۇقاملىرىغا ئوخشاش يەرلىك مۇقام بولغاچقا، ئۇنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ نامايان قىلىش ئۇچۇن ئۇنى يەرلىك ئەسلي نامى بىلەن ئاتىغىنىمىز تۇزۇك.

4. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستى

ناخشا-ئۇسسۇلنىڭ بىر گەۋدىلىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ تۇپ ئەنئەنىۋى فولكلور ئالاھىدىلىكى بولۇپ، مۇزىكا-ناخشا، نەزم (شېئىر)نىڭ بىر پۈتۇنلۇكى مۇشۇ ئەنئەنىۋى فولكلور ئالاھىدىلىكىدىن كېلىپ چىققان. قومۇل مۇقاملىرىنىڭ مۇقام، چۇشۇرگىلىرى ناخشا-مۇزىكا بىلەن ياكى ناخشا- مۇزىكا ـ ئۇسسۇل بىلەن داۋاملىشىدۇ. دېمەك، قومۇل مۇقاملىرى شېئىرىي تېكىستلىك، چوڭ هەجىمدىكى مۇزىكىلىق مۇجەسسەم، تېكىستلىك خۇسۇسىيەت قومۇل مۇقاملىرىنىڭ بىر ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى.

قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تېكىستلەشكەن، ناخشىلىق مۇزىكا مۇجەسسەمى بولۇشى ئۇنىڭ غايەت زور ئەۋزەللىكى بولۇپ، ئۇ مۇقامنىڭ خەلق بىلەن بىللە هاياتىي كۇچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. مۇقام تېكىستلىرى ئۆزگىرىشچان تارىخنىڭ تالالاش تەسىرىگە، مۇهىتنىڭ تەقەززاسىغا، خەلقنىڭ قوبۇل قىلىش ئېهتىياجىغا قاراپ راۋاجلانغان. تارىخي تەرەققىيات جەريانىدا تېكىستلەر ئالماشتۇرۇلغان، تولۇقلانغان، قىسقارغان، ئۇنتۇلغان، ئۆزگە خاس تارىخي قاتلام هاسىل قىلغان.

قومۇل مۇقاملىرى تېكىست جەهەتتە تارىخنىڭ تالىشى ۋە شاللىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا يورۇقلۇقنى، چىنلىقنى، گۈزەللىكنى، تەرەققىپەرۋەرلىكنى كۆيلەيدىغان قوشاقلار بىلەن ئۆزىنى بېزىگەن.

قومۇل مۇقاملىرى قەدىمكى ئۇيغۇر نەغمىسى ئاساسىدا، بىخ سۇرۇپ، يىلتىز تارتىپ هەم باشقا مىللەت مۇزىكىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تېخىمۇ بېيىغان ۋە مۇكەممەللەشكەن. قومۇل مۇقاملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا مۇقاملىرى بىلەن مەيلى مۇزىكا قۇرۇلمىسى، مەيلى ئورۇنلىنىشى، مەيلى مۇقام تېكىستى قاتارلىق جەهەتلەردە بولسۇن خېلى زور پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

هازىر ساقلىنىۋاتقان قومۇل مۇقاملىرى 12 مۇقام،

19 تارماق، 271 ناخشىلىق مۇزىكا. ھەر بىر مۇقام تارماق ۋە ناخشىلىق مۇزىكىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان. مۇقام خېلى ئۇزۇن مۇقەددىمىدىن باشلىنىپ، قومۇل غېجىكى بىلەن ئورۇنلىنىدۇ، مۇقەددىمىنى بىرلا مۇقامچى ئېيتىدۇ، ئۇنىڭ داۋامى نۇرغۇن ناخشىلىق مۇزىكىلاردىن تەركىب تاپىدۇ، چۈشۈرگە بىلەن ناخشىلىق مۇزىكىلارنىڭ مەرغۇلى ۋە مەخسۇس مۇزىكا بىلەن ئورۇنلىنىدىغان قىسمى بولمايدۇ. بۇ بىر يۈرۈشلەشكەن خەلق ناخشا-مۇزىكىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ باشتا ئېيتىلىدىغان بىر مۇقەددىمىسى بار بولۇپ، ئادەتتىكى ئۇلاپ ئېيتىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئورۇنلىنىشى ئەركىن بولىدۇ، ئورۇنلىغۇچىلارنىڭ سانى مۇقىم بولمايدۇ، ئورۇنلىغۇچى شارائىتقا قاراپ بېيىت ۋە قوشاقلارنى قوشۇپ ئېيتىسمۇ بولىۋېرىدۇ.

ھازىر قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ناخشا تېكىستى 1994-يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى ـــ قومۇل مۇقاملىرى» دىكى 12 مۇقام 19 تارماق، 258 ناخشىلىق مۇزىكا ئاساس قىلىنىۋاتىدۇ. مۇشۇ ئاساستا قومۇل مۇقاملىرىنىڭ دۆلەت دەرىجىلىك مۇقام ۋارىسى ئەسەت مۇختار ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان 13 ناخشىمۇ مۇقام تېكىستىگە كىرگۈزۈلدى[12]. تۆۋەندە ھەر بىر مۇقام ئۆز ئىچىگە ئالغان چۈشۈرگە ۋە ناخشىلارنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى چوڭدۇر مۇقامى. چوڭدۇر مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 18 ناخشىلىق مۇزىكىدىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، 12 مۇھەببەت ناخشىسى، ئۈچى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، توققۇزى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى ئەمگەك ناخشىسى.

ئىككىنچى ئۇلۇغدۇر مۇقامى (ھايـ-ھايـ ئۆلەن مۇقامى). ئۇلۇغدۇر مۇقامى 12 ناخشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئىككىسى تارىخىي ناخشا، تۆتى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى تويى ناخشىسى، ئىككىسى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى.

ئۈچىنچى يالغۇز تۇيۇن مۇقامى. يالغۇز تۇيۇن مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشا، ئۇنىڭ بەشى تارىخىي ناخشا، بەشى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى داستان، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 18 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، ئون ئۈچى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى قايغۇ ھەسرەت ناخشىسى.

تۆتىنچى ھەزرەت مۇقامى. ھەزرەت مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 12 ناخشا، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، يەتتىسى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، سەككىزى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى تۇرمۇش ناخشىسى.

بەشىنچى خۇپتى مۇقامى. خۇپتى مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 22 ناخشا، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، 11 ى مۇھەببەت ناخشىسى، تۆتى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، ئۈچى تۇرمۇش ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا. بىرى سودىغا دائىر ناخشا. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 15 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، 9 ى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، ئىككىسى قايغۇ -ھەسرەت ناخشىسى.

ئالتىنچى جانىكەم مۇقامى. جانىكەم مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 11 ناخشا، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي ناخشا، 4ى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى ئارزۇ-ئىستەك ناخشىسى. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 15 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۈچى تارىخىي ناخشا، 5ى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۈس ئالغان ناخشا، بىرى لاپ ئوروش ناخشىسى، بەشى ئەمگەك ناخشىسى.

يەتتىنچى دەردىگە داگا مۇقامى. دەردىگە داگا مۇقامى ئىككى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 14 ناخشا، ئۇنىڭ بىرى تارىخىي داستان، ئالتىسى

مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى دىنىي تۇس ئالغان ناخشا، ئىككىسى ئەمگەك ناخشىسى، ئىككىسى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، ئۇچى مەدھىيە ناخشىسى. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 13 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۇچى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى دىنىي تۇس ئالغان ناخشا، بىرى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، سەككىزى ئەمگەك ناخشىسى.

سەككىزىنچى دەردلىۋا مۇقامى. دەردلىۋا مۇقامى ئىككىنچى چۈشۈرگە بولۇپ، بىرىنچى چۈشۈرگىسى 14ناخشا، ئۇنىڭ ئۇچى تارىخىي ناخشا، تۆتى مۇھەببەت ناخشىسى، ئىككىسى تۇرمۇرش ناخشىسى، تۆتى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى تارىخىي داستان. ئىككىنچى چۈشۈرگىسى 16ناخشا، ئۇنىڭ تۆتى تارىخىي ناخشا، يەتتىسى مۇھەببەت ناخشىسى، تۆتى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى ئەمگەك ناخشىسى.

توققۇزىنچى كىچىك دەردى يامان مۇقامى. كىچىك دەردى يامان مۇقامى 11 ناخشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچى تارىخىي ناخشا، ئىككىسى مۇھەببەت ناخشىسى، بىرى تۇرمۇش ناخشىسى، بىرى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، بىرى تارىخىي داستان، بىرى زارلىنىش ناخشىسى

ئونىنچى سەھەرلىك مۇقامى. سەھەرلىك مۇقامى 11 ناخشىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئۇچى تارىخىي ناخشا، ئۇچى مۇھەببەت ناخشىسى، ئۇچى تۇرمۇش ناخشىسى، ئىككىسى مەدھىيە ناخشىسى.

ئون بىرىنچى چوڭ دەردى يامان مۇقامى. چوڭ دەردى يامان مۇقامى 16 ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، ئالتىسى مۇھەببەت ناخشىسى، ئۇچى تۇرمۇش ناخشىسى، ئىككىسى ئازاب-ئوقۇبەت ناخشىسى، ئىككىسى داستان، بىرى تىجارەتكە دائىر ناخشا.

ئون ئىككىنچى سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامى. سايراڭ بۇلبۇلۇم مۇقامى 12 ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى تارىخىي ناخشا، ئىككىسى مۇھەببەت ناخشىسى، ئۇچى تۇرمۇش ناخشىسى، ئىككىسى قايغۇ-ھەسرەت ناخشىسى، ئىككىسى تارىخىي داستان، بىرى تىجارەتكە دائىر ناخشا[13].

دېمەك، قومۇل مۇقاملىرى[14] ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە بېيىت-قوشاقلىرى، كۈيلىرى، كىلاسسىك شەكىللىرى، ئالاھىدىلىكلىرى، بەدىئىي قۇرۇلمىسى، تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ۋە قىممىتى جەھەتتە ئاجايىپ قىممەتلىك بايلىق. قومۇل مۇقاملىرى ئۇزاق تارىخ جەريانىدا ئۇيغۇر ئەلنەغمىلىرى ئاساسىدا راۋاجلانغان، يۇرۇشلەشكەن مىللىي مۇزىكا. ئۇ ناخشا، مۇزىكا، ئۇسسۇل بىر گەۋدە قىلىنغان ئاغزاكى ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق يۇرۇشلەشكەن. ئۇنىڭغا قومۇل خەلقىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، ئەنئەنىسى، پىسخىكىسى، خۇشاللىقى، قايغۇسى، مۇھەببىتى، نەپرىتى يۇغۇرۇلغان شۇڭا، قومۇل مۇقاملىرىنى تەتقىق قىلىش، ئۇنىڭ تەربىيەۋى ئاھمىيىتىنى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى تەشۋىق قىلىش، ئۇنىڭدىكى دۇردانىلەرنى قېزىپ چىقىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدىكى ئىزدىنىشنى كېڭەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇھىم.

يۇقىرىدا قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تارىخى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تەرەققىياتى ۋە ئورۇنلىنىش ئالاھىدىلىكى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ھەر قايسى يۇرۇشلىرى، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى، نام جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ۋە مۇقام تېكىستى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ، ئوقۇرمەنلەرنى قومۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇماتقا ئىگە قىلدىم دەپ قارايمەن، قومۇل مۇقاملىرىنىڭ تەربىيەۋى ئەھمىيىتى، ئېستېتىك قىممىتى، مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكى، مەدەنىيەت قاتلىمى قاتارلىق مەزمۇنلاردا داۋاملىق ئىزدىنىپ ئوقۇرمەنلەرنى قومۇل مۇقاملىرى توغرىسىدا مەلۇماتلارغا تەپسىلىي خەۋەردار قىلىش تېخىمۇ مۇھىم دەپ قارايمەن.

ئىزاھلار

[1]قومۇل مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش مەركىزى «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۇرۇمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى 9-ئاي نەشرى، 155-بەت.

[2]بەگمەت يۇسۇپ : «قومۇل مۇقاملىرى ھەققىدە»، ئۇرۇمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى 12-ئاي نەشرى، 39-بەت.

[3] [4] [5]قومۇل مۇقاملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش مەركىزى «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 -يىلى 9-ئاي نەشرى، 11-بەت.
[6] [7] [8]يۇقىرىقى ئەسەر 12-13-بەتلەر.
[9]بەش شەھەر- سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە. 12تاغ — تال تېغى، باغداش، خوتۇنتام، تۆمۈرتى، ئېدىر، قوراي، ئاراتۆرك، باي، نوم، ئاداق، تۆركۆل، نېرىنكىر.
[10] [11] [12][13]«قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 -يىلى 9-ئاي نەشرى، 22-، 23-، 34-، 41-، 42-، 50 -بەتلەر.
[14]شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قومۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى — قومۇل مۇقاملىرى»، بېيجىڭ ؛ خەلق مۇزىكا نەشرىياتى، 1994-يىلى نەشرى، مۇقام تېكىستى قىسمى.

پايدىلانمىلار

1. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى ئون ئىككى مۇقام ھەققىدە»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981-يىل 1-ئاي نەشرى.
2. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قومۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسى، «ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسى — قومۇل مۇقاملىرى»، بېيجىڭ، خەلق مۇزىكا نەشرىياتى، 1994-يىل نەشرى.
3. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەدەنىيەت نازارىتى، «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر مۇقام سەنئىتى»، ئۈرۈمچى؛ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىلى نەشرى.
4. ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996-يىلى نەشرى.
5. جۇ جى «مۇقام»، خانىجۇ، جېجىياڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىل نەشرى.
6. جۇ جى «ئۇيغۇر مۇقاملىرى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006-يىل نەشرى.
7. قومۇل شەرقىي تەڭرىتاغ قەدىمكى ئىۋرغول مەدەنىيەت تەتقىقات ئورنى، «شەرقىي تەڭرىتاغ مەدەنىيەت تەتقىقاتى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008-يىل نەشرى.
8. ئېلى ئىسمايىل «قومۇل نەزمىلىرى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل نەشرى.
9. بەگمەت يۇسۇپ «قومۇل مۇقاملىرى ھەققىدە»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994-يىل نەشرى.
10. «قومۇل مۇقاملىرى» (خەنزۇچە)، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 -يىلى 9-ئاي نەشرى.
11. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997-يىلى 4-ئاي نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 9ـ094ـ03(2012) 1005ـ5878

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرى توغرىسىدا*

زۇمرەت غاپپار

(شىنجاڭ پېدىاگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ ۋە مىللەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى : بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلق مەدەنىيىتىدە تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقى، تارىخي مەنبەلەردىكى ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىرى ھەققىدىكى بايانلار، ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى، ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى، خەلقنىڭ ئەلنەغمىچىلەرگە قويۇدىغان تەلىپى قاتارلىق مەسىلىلەر نۇقتىلىق تەھلىل قىلىنىدۇ.

摘要: 本文着重论述维吾尔族民间艺人在维吾尔族民间文化中所处的重要地位，阐述与分析历史上维吾尔民间艺人的演变形式，民间艺人的性格特点，民间艺人的创造特点以及广大维吾尔族人们对民间艺人的要求等内容。

Abstract: This thesis mainly introduces the important role of Uyghur folk artists in Uyghur folk culture. In the meantime, analyzes the variation pattern of Uyghur folk artists in history, analyzes their characters, features of their artistic creation and requirements for them from Uyghur society.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: J03 ماتېرىيال بەلگىسى: A

خەلق سەنئەتكارلىرى مەلۇم يۇرتتا ئۆزىگە خاس تۇرمۇشقا ئىگە بولۇپ، شۇ يۇرتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى، بولۇپمۇ سەنئىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، شۇ يۇرتنىڭ ھەرقانداق سەنئەت سورۇنلىرىدىن ئورۇن ئالغان، ئۆزىنىڭ سەنئەت ئالاھىدىلىكى بىلەن شۇ يۇرت كىشىلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپقا ئېرىشكەن كىشىلەردۇر. خەلق سەنئەتكارلىرى ئۆزلىرى ياشىغان يۇرت سەنئىتىنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇچىسى ۋە ئورۇنلىغۇچىسى بولۇپ، ئۇلار مەلۇم سەنئەت شەكلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى دۇنياسىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنداقلا بۇخىل ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆزى ۋارىسلىق قىلغان سەنئەت شەكلىنى تارقىتىپلا قالماستىن، بەلكى شۇ جاينىڭ ئۆرپ-ئادەت شەكلىنى تونۇشتۇرىدىغان، ئۆز يۇرتىنىڭ مەدەنىيىتىنى ۋە سەنئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبيېكتقا ئايلىنىدۇ[1].

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىمۇ ئەنە شۇنداق ئۆزى تۇرۇۋاتقان يۇرتنىڭ سەنئىتىنى ئورۇندايدىغان ۋە تارقىتىدىغان سەنئەتكار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ يۇرتنىڭ ئەشۇ خىل ئالاھىدە ئۆرپ-ئادىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئوبيېكت ھېسابلىنىدۇ.

تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردىن خەلق ئارىسىدىكى ئەلنەغمىچىلەرنىڭ نامىنىڭ ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ئاتالمىسىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى بايقىدۇق. خەلق ئارىسىدىكى يەرلىك مۇقام يەنى دولان، قومۇل، تۇرپان، توقسۇن، خوتەن مۇقاملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەلق قوشاقلىرىنى تېكىست قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، خەلق بۇنى ئۆزىنىڭ يەرلىك ئادىتى بويىچە«ئۇلەك ئېيتىش»، «مەشرەپ ئويناش»، «ناخشا ئېيتىش»، «بەرەر پەدە ئېيتىش »، «نەغمە قىلىش»، «غەزەل ئېيتىش»، «غەزەل توۋلاش»، «بېيت ئېيتىش»دەپ ئاتىسا، ئورۇنلىغۇچىلارنى «بېيتچى»، «غەزەلچى» «مۇقامچى»، «ھېپىز» (ھاپىز)، «قوشاقچى»، «ئېيتقاق» «سازەندە»، «نەغمچى» قاتارلىق سۆزلەر ئارقىلىق

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 12ـ ئاينىڭ 8ـكۈنى تاپشۇرۇۋ ئېلىنغان.

本论文是国家教育部人文社会科学研究规划基金项目《维吾尔族民间说唱艺人调查研究》(项目批准号: 10YJA751117) 阶段性成果。

作者: 祖木拉提.哈帕尔(1972--)，女，西北民族大学民族学与社会学学院 2012 级博士生，新疆师范大学历史与民族学学院副教授。

ئىپادىلىگەن.

قومۇلنىڭ باغداش، قالغايتى، ئاقتاش قاتارلىق تاغلىق يېزىلىرىدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش جەريانىدا، خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ «ئۆلەڭ ئېيتىش»، «بېيىت ئېيتىش»، «ناخشا ئېيتىش»، «نەغمە قىلىش»، «بېيىتچى»، «ھېپىز» (ھاپىز)، «ئېيتقاق» سۆزلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغانلىقىنى بىلدۇق. بىز «ھېپىز» (ھاپىز) دىن قوشاق ئېيتىپ بېرىشنى ئۆتۈنگىنىمىزدە، بىر ئىككى كۈپلىت قوشاق ئېيتىپلا «يەنىلا نەغمە قىلايلى، ئۆلەڭ ئېيتساق ئېسىمىزگە كېلىدۇ» دېيىشىپ، سازلىرىنى چېلىشىپ، شۇ ئېيتقانچە نەچچە سائەتلەپ، ھەتتا تاڭ ئاتقۇزۇۋەتكەن ۋاقىتلارمۇ بولدى. بىز بۇنىڭدىن«ھېپىز» (ھاپىز) لارنىڭ مەخسۇس خەلق ئاھاڭلىرىنى ئېيتىدىغان، قوشاقلارنى توقۇيدىغان ھەم ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا يەتكۈزىدىغان كىشىلەر ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. قومۇلدا يەنە«ھېپىز» (ھاپىز) لاردىن باشقا «بېيىتچى»دېگەن ناممۇ بار بولۇپ(بۇكىشىلەر ئەر ياكى ئايال بولسىمۇ بولىدۇ) «ھېپىز» (ھاپىز) لار قوشاقلارنى، بېيىتلارنى ئاھاڭسىز ھالدا مەرىكىلەردە يادقا ئوقۇپ بېرەلەيدىغان ياكى شۇ سورۇننىڭ كەيپىياتىغا ئاساسەن قوشاق توقيالايدىغان ھازىر جاۋاب كىشىلەردۇر. قومۇلدا ئايال بېيىتچىلارنىڭ سانى كۆپرەك بولۇپ، بۇنداق بولۇشنى شۇجاينىڭ يەرلىك توي-تۆكۈن، ئۆرپ-ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە دولانلىقلاردا «غەزەلچى»، «قوشاقچى»، «سازەندە»، « نەغمىچى»، «غەزەل ئېيتىش»، «غەزەل تۇۋلاش»دېگەن سۆزلەر كۆپ كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ قوشاقلار خەلقنىڭ يەرلىك مۇقاملىرىغا تېكىست بولغانلىقى سەۋەبلىك ياشانغانلار تاكى ھازىرغىچە «باياۋان تووۋلاش»، ئورۇنلىغۇچىلارنى «باياۋانچىلار»دەپ ئاتاپ كەلمەكتە [2].

1. تارىخىي مەنبەلەردىكى ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىرى ھەققىدىكى بايانلار

ئەلنەغمىچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئېيتقان ناخشا-قوشاقلىرى توغرىسىدا«دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە بىرقانچە سۆز ئۇچرايدۇ: يىراغۇ yiragu چالغۇچى، سازەندە، ناخشىچى [3]، يىر yir ئىر ـ جىر، ناخشا كۈي [4]،يرyir ئىر- جىر، ناخشا، كۈي. ال يىر يىرلادى، ئۇ ئىر ئىرلىدى، يەنى ناخشا ئېيتتى. بۇسۆز كۆپۈنچە ناخشىغا نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ [5]، كۇك kugكۇي ئاھاڭ، ارکوکلندی، er kuglendi ئادەم كۈيلىدى يەنى ناخشا ئېيتتى [6]، ككلادی kugledi كۈيلىدى، ناخشا ئېيتتى. ار ككلادی ئادەم كۈيلىدى يەنى مۇڭلۇق ئاھاڭ بىلەن ناخشا ئېيتتى [7]. يۇقىرىقى سۆزلەردىن بىز «يىر»نىڭ ناخشا، كۈينىڭ ئاھاڭ ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا بۇ يىرلارنىڭ يەنىلا قوشاق ئىكەنلىكىنى، مەخسۇس يىر ئېيتىدىغان «يىراغۇ» يەنى ناخشىچىلارنىڭ قوشاقلارنى خىلمۇ خىل ئاھاڭلارغا سېلىپ ئېيتىدىغانلىقىنى ھەمدە قەدىمكى ۋاقىتلاردىلا ئەلنەغمىچىلەرنىڭ خەلق ئىچىدە تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكىنى ۋە مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر خەلقى ئاردىسىدا مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5-6-ئەسىرلەردە يارىتىلغان ناخشا پىرى پىرچەنگى ھەققىدىكى ئەپسانە ئۇچرايدۇ. « قەدىمكى زامانىدا بىر ناخشىچىلارنىڭ پىرى بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ ئىسمى پىرچەنگى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ پۇتۇن ئۆمرىنى ئىنسانىيەتكە ناخشا ئېيتىپ، ساز چېلىپ، نەغمە قىلىپ بېرىشكە ئاتىغانىكەن. پىرچەنگى ئۆز ناخشىسى ئارقىلىق ئادەملەرنى ئىنتايىن خۇشال قىلغانلىقى ئۈچۈن، خۇدا ئۇنىڭغا چەكسىز ئۆمۈر بەخش ئېتىپتۇ. بىر كۈنى پىرچەنگى قەبرىستانلىقتا ئولتۇرسا، نەدىندۇر داد-پەريات ئاڭلىنىپتۇ، بىر ھازا دىققەت قىلىپ ئاڭلاپ، بۇ گۆردىكى ئۆلۈكلەرنىڭ ئازاپ پەرىشتىلىرىنىڭ دەھشەتلىك قىيناشلىرىغا چىدىيالماي چىقارغان داد-پەريات ساداسى ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ يېتىپتۇ. ئۆلۈكلەرنىڭ بۇ خىلدىكى ناله - پەريادلىرى پىرچەنگىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىپتۇ، بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇ ئاستا-ئاستا ناخشا ئېيتىشقا باشلاپتۇ، ناخشا بىلەن تەڭ داد-پەريادلار بىردىنلا جىمىپ قاپتۇ، چۈنكى ئازاب پەرىشتىلىرى ناخشا ئېيتقان يەردە تۇرالمايدىكەن. شۇڭا، ئۇلار پىرچەنگىنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلىغان ھامان بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. گۆردىكى ئۆلۈكلەر پەرىشتىلەرنىڭ

ئازابىدىن قۇتۇلۇپ يەر تېگىدىن ئۇنىڭغا باريكاللا ئېيتىپتۇ ھەمدە پىرچەنگىنىڭ ناخشىسىدىن روھىي ئوزۇق ئېلىپ راھەتلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، پىرچەنگى شاگىرتلىرىنى تىرىك ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىشكە قالدۇرۇپ ئۆزى قەبرىستانمۇ قەبرىستان ئارىلاپ يۈرۈپ ئۆلگەن ئادەملەرگە ناخشا ئېيتىپ بېرىش بىلەن مەشغۇل بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ پىرچەنگى لوقمانىدىنمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈپتۇ (تۇڭپىلارنىڭ پىرى لوقمان ھېكىم مىڭ يىل ئۆمۈر كۆرگەن دېگەن رىۋايەت بار). لېكىن ئۆلگەنلەرنى ئازابلاش بىلەن كۆڭلى ئۆسىدىغان ئازاپ پەرىشتىلىرى ئۆزلىرىنى بۇ كەسپتىن مەھرۇم قىلغان پىرچەنگىگە ئۆچلۈك قىلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن خۇداغا «ئەي خۇدا پىرچەنگىنىڭ جېنىنى ئالمىساڭ بىز سېنىڭ دەرگاھىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ئىبلىسلار قوۋمىگە قوشۇلۇپ كېتىمىز»دەپ شىكايەت قىپتۇ، شۇنىڭ بىلەن خۇدا پىرچەنگىنىڭ جېنىنى ئېلىشقا مەجبۇر بوپتۇ» [8].

بۇ ئەپسانىدە تەسۋىرلەنگەن ناخشا پىرى پىرچەنگى ھاياتىنى ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقىغا ئاتىغان ئەپسانىۋى قەھرىمان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا ئەلنەغمىچىلەرنىڭ تۇتقان ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقى ۋە قەدىمىيلىكىنى كۆرسۈتۈپ بېرىدىغان جانلىق پاكىت بولۇپ، ئۇ ئەڭ دەسلەپكى ئەلنەغمىچى بولۇشى مۇمكىن.

تەتقىقاتلاردىن مەلۇمكى، خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ مەنبەسىنى ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت ساھەسىدىن ئىزدەش، بولۇپمۇ ئەلنەغمىچىلەرنى ئەڭ دەسلەپكى پېرىخونلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلىنغان.

قەدىمكى مەنبەلەردە شامانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى، نەزىر ـ چىراغ ئۇيۇشتۇرۇپ ناخشا ئېيتىپ، ئوسۇل ئويناپ ئىلاھلار ۋە روھلارنى خۇشال قىلىپ، داۋالاش مەقسىتىگە يەتكەنلىكى بايان قىلىنغان. يېقىنقى يىللار مابەينىدە بەزى تەتقىقاتچىلار دۆلتىمىزدىكى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن«سەنئەت دىنىدىن كېلىپ چىققان»دېگەن قاراشنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ تۇپرىقى» دەپ شەرھلىگەن[9]. شۇ سەۋەبتىن، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى بىلەن شامانلار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئەڭ دەسلەپكى خەلق ئەلنەغمىچىلىرى شامان خەلق ئاغزاكى قەھرىمانلىق ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كەلتۈرگۈچىسى، ئۇلار شۇ قەبىلىنىڭ شەجەرىسىنى، رىۋايەتلىرىنى ۋە ئالەم قاراشلىرىنى تولۇق بىلگۈچىدۇر. بۇ ئەلنەغمىچىلەر ئىلاھ ئۇلارنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ يەتكۈزگەن ئەمەلىيەتنى ناخشا قىلىپ ئېيتىدۇ [10]. ئۇلارنىڭ سۆز بايلىقى ناھايىتى مول، بولۇپمۇ تېپىكلىككە ئىگە ئوخشىتىش ۋە سىمۋوللارنى قوللىنالايدۇ. ئەلنەغمىچىلەر مەيلى ئېپوس ئېيتىسۇن ۋە ياكى شامان قەسىدىلىرىنى ئېيتىسۇن ئوخشاشلا ئىلاھنىڭ ئۇلارغا بەرگەن ئىلھامى بىلەن قىزغىن كەيپىياتتا ئوسۇل، ناخشالىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەلنەغمىچىلەر كۆپىنچە ئەھۋاللاردا شامان ھېسابلىنىدۇ[11].

تۈركي خەلقلەردىمۇ شامانلىق، پېرىخونلۇق پائالىيىتى خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. بۇ توغرىلىق 11-ئەسەردە ياشاپ ئۆتكەن مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك »تە «قام» Kam سۆزىنى «كاھىن»شامان دەپ ئىزاھلايدۇ [12]. شامانىزم شىمالىي ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا «پېرىخون، باخشى، سېھرىگەر»مەنىسىنى بېرىدىغان شامان ئاتالغۇسىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ دەسلەپ ئۇرال، ئالتاي خەلقلىرى ئارىسىدا پەيدا بولغانلىقى مەلۇم. «شامان سۆزى مانجۇ تونگۇس تىلى بولۇپ بەزى ئالىملار سانسكرىت تىلى دەپ قارايدۇ. قەدىمكى تۈرك تىلى مەنبەلىرىدە ئومۇميۈزلۈك «قام» (گام)دەپ ئاتالغان[13]. مەھمۇد كاشغەرىي زامانىسىدا پېرىخونلار «قام» ياكى «كاھىن» دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن «قام» سۆزىنىڭ مۇسۇلمان تۈركلەر ئارىسىدا بارا ـ بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانلىقىنى بىلىش تەس ئەمەس. مەھمۇد كاشغەرىينىڭ زامانىدىشى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ«قۇتادغۇ بىلىگ» ئەسىرىدىمۇ قاملارنى تېۋىپلار بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويغان، شۇنداقلا قاملارنىڭ ئىنسانلار ئوچۇن

پايدىلىق كىشىلەر ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئەسەرنىڭ 1065-بېيىتىدە، مەيلى تېۋىپ چاقىر ياكى قام كەلتۇر ئۆلۈمگە يۈزلەنگۈچىگە ھەرگىز داۋا، پايدا بەرمەيدۇ. 2002-بېيىتىدە، ئاچكۆزلۈك شۇنداق بىر كېسەلكى، ئۇنىڭغا ھېچ داۋا يوق، ئۇنى بۇدۇنيانىڭ قامانلىرىمۇ داۋالىيالمايدۇ، دېيىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا« قۇتادغۇ بىلىك»تىكى4361-بېيىتتە، يەنە تېۋىپلاردىن كېيىن ئەپسۇنچىلار (قاملار)تۇرىدۇ، شامال داۋغان، جىن تەگكەن كېسەللەرنى ئۇلار داۋالايدۇ. 4364-بېيىتتە، تېۋىپلار ئەپسۇنچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەيدۇ، ئەپسۇنچىلارمۇ تېۋىپلاردىن يۇز ئۆرۈيدۇ. 4365-بېيىتتە، ئۇ(تېۋىپ) دەيدۇ، دورىنى يېسە كېسەل شىپا تاپىدۇ، بۇ (ئەپسۇنچى، قام)دەيدۇ، تۇمار ئاسسا جىنلار قاچىدۇ [14] دېيىلگەن.

بۇلاردىن شۇنى خۇلاسىلەشكە بولىدۇكى، «قام» سۆزى « ھېكىم»، «ئۇستا»، «داۋالىغۇچى»مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى قەدىمكى دەۋرلەردە شامانىنى «قام»، «قامان» دەپ ئاتىغان. ھازىرقى ئۇيغۇرلار «پېرىخون»، «جىنكەش »، «باخشى»، «داخان» سۆزلىرى بىلەن ئاتايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە باخشى سۆزى بىزنىڭ بايانىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، باشقا سۆزلەر ئۇستىدە بايان ئېلىپ بارمايمىز.

«باخشى»سۆزى ئۇيغۇرلار رايونىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ. تۈركىيە ئالىمى ئابدۇلقادىر ئىنان قازاق تىلىدىكى «巴克舍»(«باخشى»)دېگەن سۆز بۇددا دىنى ئارقىلىق سىرتتىن كىرگەن سۆز بولۇپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان موڭغۇللار«师، 导师» («ئۇستاز») مەنىسىدە قوللانغان. تۈركمەنلەردە بۇ سۆز «ساز چېلىپ ناخشا ئېيتقۇچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، «شامان» مانجۇ توڭگۇس تىلىدا «ئەسەبىيلەشكەن ئۇسسۇلچى»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ [15] دېگەن.

خەنزۇلارنىڭ قەدىمكى تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ توغرىلىق مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ : تارىخىي ئەسەر «楚语•国语 » دە «ئەر پېرىخون ‹شى› دېيىلىدۇ، ئايال پېرىخون ‹ۋۇ›دېيىلىدۇ. (在男曰觋，在女曰巫)شى، ۋۇ ئىلاھ ئىرادىسىنى ئىنسانلارغا يەتكۈزۈش، ئالاقە ئورنىتىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ ئۇ ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناپ ئىلاھنى خۇشال قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ» [16] دەپ خاتىرىلەنگەن.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردىن شامانلارنىڭ ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىلاھ بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغانلىقىنى، نەزىر- چىراغ ئۇيۇشتۇرۇپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ ئىلاھلار ۋە روھلارنى خۇشال قىلىپ، داۋالاش مەقسىتىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئېپتىدائىي دىن ئېپتىدائىي سەنئەتنى ئىدىيە روھ بىلەن ھەمدە مەدەنىيەت پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۆلىما پېرىخونىنى يەنى خەلق ناخشىچىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەربىيەلىگەن. بۇ پېرىخونلار ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە خەلق ئارىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر دىنىي داھى ھەمدە قەبىلە باشلىقى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بىر تەرەپتىن، ناخشا-ئۇسسۇلغا ماھىر تالانتلىق قوشاقچى ۋە ئەلنەغمىچى بولۇپ، ئۇلار شۇ دەۋرنىڭ يۇقىرى سەۋىيەلىك زىيالىسى، مەنىۋى مەدەنىيەت تۈۋرۈكى، مائارىپ، ئىلىم-پەن ۋە تېبابەتنى باشقۇرغۇچى بولۇپ، بەزىلىرى پېرى ئويناپ كېسەل داۋالىسا يەنە بەزىلىرى جىنلار بىلەن ئېلىشىپ كىشىلەرگە ئەمىلىك ئېلىپ كەلگەن.

ئەينى دەۋردە كىشىلەر ئىلاھ بىلەن پېرىخوننىڭ يېقىنلىقىغا ئىشەنگەن. ئىنسان بىلەن ئىلاھ ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىق قىلىدىغان پېرىخوننىڭ ئالاھىدە ھوقۇقىغا ۋە ئۇنىڭ رولى ئارقىلىق ئىلاھنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. قەبىلە ۋە توپ ئىچىدە ھەرقانداق ئىش مەيلى چوڭ بولسۇن ياكى كىچىك بولسۇن پالچىلىق، مۇنەججىملىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان. بۇنداق ئىشلاردا پېرىخوندىن مەسلىھەت ئېلىنغان، پېرىخونلار ئىلاھقا ۋاكالىتەن خەلقگە مەسلىھەت بەرگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، پېرىخونلارنىڭ رولى بولۇپمۇ نەزىر- چىراغلاردا ئالاھىدە بولغان. نەزىر- چىراغ سورۇنى قوشاق-مۇزىكا-ئۇسسۇل بىرلەشكەن ئالاھىدە سورۇن بولغان، بۇنداق سورۇندا پېرىخون بىر تەرەپتىن نەزىر-چىراغقا رىياسەتچىلىك قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن

ناخشا ـ قوشاق ۋە ئۇسسۇلغا يېتەكچىلىك قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ بۇ خىل سورۇنلارنىڭ ئىزناسىنى ھېلىمۇ ھەم كۆرگىلى بولىدۇ. «دولان ئۇسسۇلى» دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئۇ دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھېسسىياتىنى مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈپ ببرىدىغان ئەنئەنىۋى سەنئەت شەكىللىرىنىڭ بىرى.

بۇ ئۇسسۇلنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مەنبەئى ئاساسىنى راخمان ئابدۇرېھىم ئۆزبېكنىڭ «ئۇيغۇرلاردا شامانىزىم» ناملىق ئەسىرىدە «دولان ئۇسسۇلى»نىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرىدىكى ئووچىلارنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ ئوت ئىلاھىغا ئۆز رەھمىتىنى، تېۋىنىش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن پۈتۈن ئۇرۇق بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان كوللېكتىپ ھالدىكى دىنىي پائالىيەتلەرگە باغلىنىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى، دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەربىر ئوبرازىغىلا تايىنىپ ئۇنى«ئووچىلىق پائالىيىتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن سەنئەت»دېگەن يەكۈننى چىقىرىشنىڭ ناھايىتى چولتا يەكۈن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن [17].

بۇ يەردە بىزمۇ بۇنىڭ يىراق ئىپتىدائىي ئېتىقادىنىڭ ئىزناسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىمىز. بەلكىم ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇرۇن دولان ئۇسسۇلىنىڭ رىياسەتچىسى ۋە ئەلنەغمىچىسى ببرىخون بولۇشى مۇمكىن.

سىنىپ ۋە سىنىپىي جەمئىيەت پەيدا بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدا مۇقەررەر ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. جەمئىيەتنىڭ ئىلاھ باشقۇرۇدىغان جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىن ئىنسان باشقۇرۇدىغان ئىدىيە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ ببرىخونلارنىڭ ئورنى بارغانچە تۆۋەنلەشكە، خەلق ئاممىسى بەگ ـ پادىشاھلارنىڭ بويرۇقىنى ئاڭلاشقا باشلىدى. ببرىخونلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئىلاھقا يېقىنلىق ھالىتىدىن بارغانچە خەلق بىلەن يېقىنلىشىپ، يىرىم يېكى پۈتۈنلەي خەلق ئەلنەغمىچىلىرىگە ئايلاندى. بەزىلىرى نەزىر ـ چىراغ رىياسەتچىسى ۋە كېسەل داۋالايدىغان ببرىخون بولدى، يەنە بەزىلىرى ھەم ببرىخون ھەم قوشاقچى بولدى.

ئەمەلىي تەكشۈرۈش داۋامىدا بىز يەكەن دىيارىدىكى بەزى ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ كۈندۈزى ئەلنەغمە سەنئىتى بىلەن شۇغۇللانسا، كېچىسى ببرىخونلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېسەل داۋالايدىغانلىقىنى ھەمدە ئەلنەغمە سەنئىتى بىلەن ببرىخونلۇقنى جىپسلاشتۇرۇپ قوللانغانلىقىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ھەرقايسى دەۋرلەردە ناھايىتى تالانتلىق ئەلنەغمىچىلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزغا قارايدىغان بولساق، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنىڭ ناخشا بېيتلىرىدە ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى كۆرۈۋىمىز. بەزى قوشاقچى، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ نامى قالغان بولسىمۇ نۇرغۇنلىغان خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ نامى ئۇنتۇلۇپ كەتتى. پەقەت ئۇلار ئىجاد قىلغان، خەلق تەرىپىدىن ساقلانغان خەلق سەنئىتى تاھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلدى.

2. ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ خاراكتېر ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1)خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك دېھقان بولۇپ، ئاددىي ـ سادىدا ياشايدىغان كىشىلەر، ئۇلارنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقى كۈچلۈك، ماسلىشىشچانلىقى يۇقىرى، ئۆز مەنپەئەتىنى ئويلىمايدىغان، كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ، تۇرمۇشنىڭ قېيىنچىلىقلىرىنى ئۆزىگە يۈك قىلىۋالمايدىغان، قورسىقىدا ئېيتىپ تۇگەتكىلى بولمايدىغان ناخشىسى، سۆزلەپ تۇگەتكىلى بولمايدىغان سۆزلىرى بار كىشىلەردۇر.

(2) ئۇلار ئەلنەغمىچى، سەنئەتكار بولۇپلا قالماي، يەنە ئاددىي ئەمگەكچى، شۇنداقلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەكىلى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىدە خەلق ئىچىدە باشلامچىلىق رولىنى ئويناپدۇ. بەزىدە ئۇلارنىڭ رولىنى گېزىت ـ ژۇرناللارمۇ ئالالمايدۇ. ئۇلار خەلق ئىچىدە ناخشا ئېيتىپ، قوشاق

توقۇپ، يەتمەكچى بولغان مەقسەتكە ئەڭ بالدۇر يېتىدۇ.

(3) ئۇلار بىر تەرەپتىن، خەلقنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ۋارىسلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىدىن ئىجاد قىلىپ ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك يېڭى مەدەنىيەتكە تۆرتكە بولىدۇ. ئۇلار ۋارىسلىق قىلىپ ئېيتقان نۇرغۇن ئەسەرلەر نەچچە ئون يىلدىن بېرى قەلەمگە ئېلىنىپ تەتقىق قىلىنىۋاتىدۇ، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ تەتقىق قىلىنىدۇ. ئۇلار بىزگە يەتكۈزگەن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى باشقا پەنلەرنى تەتقىق قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشۇپ كەلمەكتە.

3. خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىنى ئومۇملاشتۇرغاندا تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

(1) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىجادىيەت ئېلىپ بارغاندا كوللېكتىپنىڭ ئەقىل-پاراسىتى بىلەن ئۆز تالانتىنى مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ.

ئەمگەكچى خەلق ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىۋاتقاندا، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى خەلقنىڭ پەخرى ۋە خەلقنىڭ ۋەكىلى. ئۇلار خەلقنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى تاۋلاپ ھەم پىشىقلاپ ئىشلەپ، ئۆز تالانتىغا مۇجەسسەملەپ، ناھايىتى ياخشى ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىدۇ. كوللېكتىپ ئىجادىيەت جەريانىدا ئۇلار ھامان باشلامچىلىق رول ئوينايدۇ ھەمدە ئورتاق مەقسەت، ئورتاق ھېسسىيات، ئورتاق ئېھتىياج ئۈچۈن دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، بۇرادەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ بىر ئېغىز بۇ بىر ئېغىزدىن ئىجاد قىلىپ، ناھايىتى ياخشى ئەسەرلەرنى ئورتاق ئىجاد قىلىدۇ.

(2) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئىجادىيەت ئېلىپ بارغاندا، مىللىي ئۇسۇلۇب بىلەن ئىجادىيەت ئۆزگىچىلىكىنى بىرگە جارى قىلدۇرىدۇ.

خەلق ئەلنەغمىچىلىرى كۈچلۈك ئەنئەنىۋى تەرىبىلىنىشكە، شۇنداقلا كۈچلۈك ئىجادىيەت ئىقتىدارىغا ئىگە. ئۇلار ئۆزىگە مەزگىللىك ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئېقىنىدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىگە ۋە مىللىي ئۇسۇلۇبىغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت ئۆزگىچىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزىگە خاس ئۇسۇلۇبنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئېيتقان قوشاقلىرى ۋە ئورۇنلىغان ئويۇنلىرىدا مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن ئىجادىيەت ئۇسۇلى ئاجايىپ جىپسلىشىپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ داڭلىق خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بۇ تەرەپنى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مىللىيلىك بىلەن ئىجادىيەت ئۇسلۇبنى قان بىلەن گۆشتەك ئايرىلماس مۇناسىۋەتكە ئىگە قىلالايدۇ. مەسىلەن، يەكەندىكى ياش قوشاقچى تۇرسۇنجان قاۋۇلنىڭ شىنجاڭدىكى پۈتۈن يەر ـــ جاي ناملىرىنى ئاتاپ توقۇغان 130كۈپلېتتىن ئارتۇق يۇمۇرستىك تۇسكە ئىگە قوشاقلىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ، ئۇ قوشاقلىرىنى يادقا توختىماي ئېيتسا ئىككى سائەت داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، پىشقەدەم قوشاقچىلاردىن تۇردى ئىسمايىل، قەمبىردىن كېرىم قاتارلىقلارنىڭ ئىجادىي قوشاقلىرى ناھايىتى كۆپ[18]. قوشاقلارنىڭ كۆچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجادىيەت ئۆزگىچىلىكى بۇ قوشاقلارنى ھەم قوشاقچىنى كىشىلەرگە تونۇتقان.

(3) ئازاتلىقتىن كېيىن، ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدىغان يۇكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى. ئەلنەغمىچىلەر بۇرۇنقىدەك ئورنى تۆۋەن بولۇش مۇھىتىدىن بارا-بارا قوغداش ئوبيېكتىغا ئايلىنىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ مەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداۋاتقان ھازىرقىدەك ئەۋزەل شارائىتتا، ئەلنەغمىچىلەر تېخىمۇ ئېتىۋارغا ئېرىشتى، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى قەدىرلەندى. شۇنداقلا ئۇلارغا يېڭىدىن يېڭى ئىجاد قىلىش ۋە تېخىمۇ ئېچىلىپ سايراشقا پۇرسەت يارىتىلدى. ھەر دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئورۇنلىرى تەدبىر قوللىنىپ، ئەلنەغمىچىلەرنى ۋە نۇرغۇنلىغان خەلق ئاغزاكى ئەسەرلىرىنى خىلمۇ خىل ئۇسۇللار بىلەن قوتقۇزدى ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرت تەربىيەلىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

(4) سىنىپىي جەمئىيەتتە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك ئوخشىماسلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىككى خىل ئەدەبىيات ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر ھاڭ پەيدا بولۇپ، خەلق ئارىسىدىن چىققان نەغمىچىلەرنى تۆۋەن كۆرىدىغان ئەھۋال بار ئىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن، بۇنداق ئەھۋاللار ئاساسەن تۈگىتىلدى. كەسىپىي يازغۇچى، شائىرلار يەرلىك ئەلنەغمىچىلەر ئېيتقان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆز ئەسەرلىرىگە ھەقىقىي جان ئاتا قىلدى ۋە خەلق ئىچىدە بۇيۇك شۆھرەتلەرگە ئېرىشتى. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ يازما ئەدەبىياتنىڭ ئانىسى ئىكەنلىكى، خەلق ئەلنەغمىچىلىرىنىڭ مىللەتنىڭ ئەنئەنىسى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقىي توشۇغۇچىسى ئىكەنلىكى ھەقىقىي مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئۆزلىرى تەشكىللىنىپ، نۇرغۇن جايلاردا ئەلنەغمە كۆرەكلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ئۆز رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇردى ۋە خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتتى. بەزى ئەلنەغمىچىلەر يازما ئەدەبىياتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۆز ئەسەرلىرىدە يازما ئەدەبىياتنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسلۇبىنى جارى قىلدۇرۇپ، يازما ئەدەبىياتنىڭ قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ بىر قەدەر پىشقان مىللىيلىككە ئىگە ئەسەرلىرىنى يېزىپ چىقتى، ھەرقايسى يۇرتلاردىكى خەلق قوشاقچىلىرى بۇنىڭ مىسالى بولالايدۇ.

4. خەلقنىڭ ئەلنەغمىچىلەرگە قويىدىغان تەلىپى

ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ئەلنەغمىچىلىرىنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ ۋە ياخشى كۆرىدۇ. ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا بىز خەلقنىڭ خەلق قوشاقچىلىرىغا ۋە ئەلنەغمىچىلىرىگە ھەرقايسى جەھەتتىن ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق، بۇ مەنزىرىلەر بىزنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. ئۇنداقتا خەلق نېمە ئۈچۈن خەلق قوشاقچىلىرى ۋە ئەلنەغمىچىلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبىنى تۆۋەندىكى تەرەپلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ:

(1) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى دائىم خەلق بىلەن بىللە، خەلق بىلەن ھەمنەپەس ۋە تەقدىرداش. ئۇلار دائىم ناخشا ئېيتىپ، قوشاق توقۇپ، ساز چېلىپ خەلقنىڭ ئاھۇ-زارىنى قايغۇ-ئازاپ ۋە خۇشاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە خەلقنىڭ ھەقىقىي ۋەكىلى بولالايدۇ.

(2) ئۇلار شۇ مىللەتنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى بىلەن پىششىق تونۇش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى ساقلىغۇچى ۋە تارقاتقۇچىسىدۇر. كەڭ خەلق ئاممىسى ئۇلارغا ئەڭ بىلىملىك، ئەڭ ئەقىللىق ئادەملىرى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئىسىل خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى مانا مۇشۇ كىشىلەر تەرىپىدىن توقۇلىدۇ ۋە ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىدۇ.

(3) خەلق ئەلنەغمىچىلىرى مول ئىجادىيەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇپ، ئورۇنداش ۋە ئەستە تۇتۇش ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى، قوشاق ئېيتىپ كېلىۋاتقاندا نۇرغۇن يېڭى قوشاقلارنى سورۇنغا قاراپ توقۇيالايدۇ ۋە توختىماي ئېيتىپ كىشىلەرنى ئاغزىغا قارىتىدۇ، كىشىلەرنى زېرىكتۈرمەيدۇ.

(4) كىشىلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئۇلارغا مەنىۋى زوق ئاتا قىلالايدۇ. كىشىلەرگە ئۆز قوشاقلىرى ئارقىلىق ھاياتنىڭ ھەقىقىتىنى چۈشەندۈرىدۇ.

خەلقىمىز ئىچىدە خەلق ئەلنەغمىچىلىرىگە قويۇلىدىغان تەلەپ ناھايىتى يۇقىرى، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى بۇ تەلەپلەرگە لايىقلىشالىغاندىلا كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىدۇ.

ئۇيغۇر مۇقاملىرىدا ناخشىچى رولىنى بولۇپمۇ مۇقام بېشى ۋە ئاساسىي ناخشىلارنى ئورۇندىغۇچى ناخشىچى ــ ھاپىزلارنى خەلق ئىنتايىن قەدىرلەيدۇ. ئەڭ ماھىرلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىشىمۇ ئاسان ئەمەس. ئۇلارنى خەلق ئاسرىغاندەك، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنى ئاسرىشى ۋە ئۆستۈرۈشى لازىم.

ئەلىشىر نەۋائىي «مەجالىسۇن نەفائىس»ىنامىلىق ئەسىرىدە ھاپىز ۋە چالغۇچىلار ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «كۆڭۈل قۇۋۋىتى چالغۇچىدىن، روھ ئوزۇقى خۇش

ئاۋازدىن»، «شاتلىقنى ئاشۇرغۇچى خانەندە، غەمنى كەتكۈزگۈچى سازەندە» [19]. خەلق ئەلنەغمىچىلىرى ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مىجەز-خۇلقىغا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. يەنى خۇشپېئىل، شېرىن سۆز، قوۋناق، پاكىز تەبىئەتلىك بولۇشى، ھەرگىز قوپال، توك قاپاق بولماسلىقى كېرەك، ئۇنداق ئەلنەغمىچىلەرنى خەلق ياخشى كۆرمەيدۇ.

بۇ توغرىلىق «قابۇسنامە» دە « ئەي پەرزەنت ئەگەر ھاپىز بولساڭ، خۇش پېئىل، قوۋناق بول، ھەمىشە ئۆزۈڭنى پاكىز تۇت، سەندىن يېقىملىق ھىد چىقىپ تۇرسۇن، شېرىن سۆز بول، قوپال سۆز قاپىقى سېلىنغان بولما»[20] دېيىلگەن.

يەنە بىرى، خەلقنىڭ شېئىرىيىتىنى ئېيتىشقا ماھىر بولۇش، خۇش ئاۋاز، ناخشىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىش، سازنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىش، خەلقنىڭ دەد ئەھۋالىغا يارىشا نەغمە قىلىش، ئۆز كەسپىدە ھارماي ــ تالماي تىرىشىش كېرەك. جەدەلخور، شۆھرەتپەرەس، مەيخۇمار بولماسلىقى لازىم.

نەۋايى مەھبۇبۇل قۇلۇبتا: «كۆڭۈل قۇۋۋىتى خۇشناۋادىن، روھ قۇۋۋىتى ئاۋازدىن» ھەر بىر مۇغەينى دەرتمەنەرەك نەغمە چەكسە، ئۇنىڭ زەخمىكى زەخمىلەنگەن يۈرەككە تەسىرلىك تېگەر»[21] دېسە، «قابۇسنامە»دە «ھاپىز بولۇپ شېئىر يېزىشقا قولۇڭ كەلسە ئۆز شېئىرلىرىڭنى ئېيتىشقا خىرىس قىلما، چۈنكى ھاپىز خەلق شېئىرىيىتىنى ئېيتقۇچىدۇر»، «ھەر بىر ناخشىنى ئېيتقاندا ۋەزىندىن چەتنەشمە»، «شېئىر ۋە غەزەللەرنى كۈيلەپ يادىلىگىل»، «ھاپىز بولساڭ جىدەلخور بولما»، «مەينى كەم ئىچ»دېيىلگەن [22].

خەلق ئەلنەغمىچىلىرى پەسىلگە ۋە سورۇن ئەھلىنىڭ ياش پەرقىگە ھەمدە مىجاز خاراكتېرىگە بېقىپ نەغمە قىلىشى كېرەك. «قابۇسنامە»دە «نەڭداشسىز ئۇستاز بولساڭمۇ يىغىن ئەھلىگە نەزەر سال»، «ھەر ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىگە مۇناسىپ غەزەللىرىنى ئوقىغىن، باھاردا كۈزگە، كۈزدە باھارغا، قىشتا يازغا مۇناسىپ غەزەللەرنى ئوقۇمىغىن»، «مۇزىكىدىن زوقلانغۇچىلار ياشانغۇچىلار بولسا ئۇلارغا ماس كۈيلەرنى كۆپرەك ئوقۇ، ئەگەر ياشلار بولسا يەڭگىل مۇزىكىلارنى ئىجرا قىل»[23] دېيىلگىنىدەك، خەلق ئەلنەغمىچىلىرى يۇقىرىقى نۇقتىلارغا دىققەت قىلسا خەلق ئۇلارنى تېخىمۇ ئارزۇلايدۇ ۋە بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرىدۇ.

قىسقىسى، ئەلنەغمىچىلەر دۆلىتىمىزنىڭ شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ گۆھىرى. ئۇلارغا بولغان توغرا تونۇش ۋە تەتقىقات ئەمدى باشلانىدى، بىزنىڭ بۇ جەھەتتە قىلىدىغان ئىشلىرىمىز ناھايىتى كۆپ. گەرچە ئۇلارغا ئورۇن بېرىلگەن بولسىمۇ بۇ يېتەرلىك ئەمەس. ئۇلارنىڭ بىزگە قىلغان ئەمگەكلىرى، كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئۇچۇن ئۇلارنى ئۇلۇغلىشىمىز ۋە پەخرلىنىڭ ئورۇنغا كۆتۈرۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئالاھىدە ئېتىۋارلارغا ئېرىشتۇرۇشىمىز، ئامال بار ئۇلار ئېيتقان ئەسەرلەرنى قەلەمگە ئېلىۋېلىشىمىز ۋە ئىستاتىستىكا قىلىشىمىز ھەمدە ئۇلارنىڭ شاگىرت يېتىشتۇرۇشىگە ئالاھىدە شارائىت ھازىرلاپ، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ خەلق سەنئەتكارلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشغا تەڭ كۈچ چىقىرىشىمىز، تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك. شۇنداق قىلالىساقلا، ئۇلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى جارى قىلدۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىزدا بەلگىلىك رول ئويناىدۇ.

ئىزاھلار

[1]黄静华. 《民间艺人研究中的描述、解释和理解》,民族艺术研究,2006年2期21页。

[2]«باياۋان »دېگەن سۆز چۆل-جەزىرە، جاڭگال، بىپايان كەڭرى دالا دېگەن مەنىنى بولۇپ، ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى ئەجدادلىرىمىز ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش، ئورمان كېسىش، بوز يەر ئېچىش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ- ئارمانلىرى، ھەسرەت - نادامەتلىرى، مۇھەببەت- نەپرەتلىرىنى، تەسىرلىك ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەپ بېيىت قوشاقلانى توقۇغان. ئۇلار سەپەر قىلغاندا ياياقلاردا ياكى چۆل- باياۋانلاردا يۇرۇپ يالغۇزلۇق، غېرىپلىق ھېس قىلغان چاغلىردا ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن، ئاشۇ تەسىرلىك قوشاقلارنى ئاھاڭلارغا سېلىپ، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن مۇڭلۇق توۋلاپ، غەزەل قىلىپ ئوقۇغان. بۇ غەزەللەر ئۆزىنىڭ مىللىيلىكى ۋە ھېسسىياتچانلىقى بىلەن ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئېستېتىك زوقىنى قوزغاپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلغان. نەتىجىدە بۇخىل مۇڭلۇق غەزەللەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدا، چۆل

باياۋانلاردا يۇقىرى ئاۋازدا ئوقۇلغىنىغا ئاساسەن «باياۋاندا توۋلانغان غەزەل »، «غېرىپلىق ناخشىسى »ياكى «باياۋان غەزىلى» دېگەن مەزمۇندا «باياۋان»دەپ ئاتالغان.

[3] [4][5][6][7][12] «تۇركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 3 ـتوم، 46-، 194-، 2-، 180-، 411-، 215-بەتلەر.

[8] ئابلەت ئۆمەر:«ئەدەبىيات نەزەريەسى »[M] 1-قىسىم، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 266 -، 267-، 111-بەتلەر.

[9] خۇاڭخۇيكۇن:«يۇنىنەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن ماقالىلەر توپلىمى»[M]، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1982-يىلى نەشرى، 23-37-بەتلەر.

[10]ئىلىئاد: «شامان دىنى»[M]، پارىژ 1951-يىلى نەشرى، 2-بەت.

[11] R. Aستېئىن(فىرانسىيە): «شىزاڭ ئېپوسى ۋە خەلق ئەلنەغمىچىلىرى » [M]، جۇڭگو زاڭزۇشۇناسلىق نەشرىياتى، 2005-يىلى نەشرى، 356-بەت.

[13] ئابدۇلقادىر ئىنان: «تارىختىكى ۋە بۈگۈنكى شامانىزىم »[M]، تۈرك تارىخ جەمئىيىتى نەشرىياتى، 1986- يىلى نەشرى، 19-بەت(تۈركچە).

[14] «قۇتادغۇ بىلىگ»[M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىلى نەشرى، 242-445-889-بەتلەر.

[15] راخمان ئابدېرېھىم: «ئۇيغۇرلاردا شامانىزىم »[M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى، 3-بەت.

[16] ۋۇچاۋ: «جۇڭگو قوشاقلىرى»[M]، جېجىياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1995-يىلى نەشرى، 19-بەت.

[17]راخمان ئابدېرېھىم: «ئۇيغۇرلاردا شامانىزىم »[M]، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـيىلى نەشرى، 25-بەت.

[18] ئۇچقۇنقان ئۆمەر:«ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى»[M]، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985-يىلى، 4-ئاي نەشرى.

[19] م. ئەزىمەتوۋ: «ھېكمەتلەر گۈلدەستىسى»[M]، 1982- يىلى تاشكەنت نەشرى، 99-بەت.

[20] «قابۇسنامە»[M]، 1973-يىلى تاشكەنت نەشرى، 97-98-بەتلەر.

[21] ئەلىشىر ناۋايى. «مەھبۇبۇل قۇلۇب»[M] 13-توم، 1966-يىلى تاشكەنت نەشرى، 23-بەت.

[22] ئەلىشىر نەۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇب»[M] 13-توم، 1966-يىلى تاشكەنت نەشرى، 23-بەت.

[23] «قابۇسنامە»[M]، 1973-يىلى تاشكەنت نەشرى، 97-98-بەتلەر.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن قادىر

ماقالە نومۇرى: 07 ـ 103 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

ئوقۇرمەن نەزەريەسىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا نەزەر*

(ئەھمەد زىيائىينىڭ «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانى ھەققىدە تەتقىقات)

گۈلنار ئوبۇل، مەريەمگۈل تۇرسۇن

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى پەن تەتقىقات باشقارمىسى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئالاھىدە تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە «رابىيە ـ سەئىدىن» داستانىنىڭ ئۇيغۇر داستان ئەنئەنىسىدىكى(داستانچىلىقىدىكى) بىر يېڭىلىق ۋە بۆسۈش ئىكەنلىكىنى ئوقۇرمەن نەزەريەسى نۇقتىسىدىن مۇلاھىزە قىلىش ئارقىلىق ئەدەبىياتىمىزنىڭ يېڭىچە پىكىر يولى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ.

摘要：艾合买提·孜亚依是 20 世纪维吾尔族著名诗人、学者，其代表作《热比亚与赛丁》具有多重解读意义。本文以读者理论为视角研究该叙事长诗对维吾尔叙事诗传统的创新与突破，并由此探讨维吾尔文学研究的新思路。

Abstract: This paper introduces Ahmet Ziyai's master work "Rabiye and Saedin" at first, and discusses the breakthroughs in Uyghur literature from a reader's perspective. Finally, points out the new thoughts in the study of Uyghur Literature.

كىتابلارنى جۈگىچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I106　ماتېرىيال بەلگىسى: A

فىرانسىيە پوست مودېرنىزم ئەدەبىياتى نەزەريەچىسى رولـلان بـارتى (1915~1980 RolandBarthes,) ئۆزىنىڭ «S/Z» دېگەن ئەسىرىدە «بىز ئادەتتە كىتاب ئوقۇغان ۋاقتىمىزدا دائىم توختاپ قالمىز، بۇ زېرىكىشتىن ئەمەس، ئەكسىچە ئوي-خىيال ۋە ھاياجانلانغانلىقىمىزدىن بولغان، بۇنداق ئەھۋال سىزدىمۇ بولغانمۇ؟» دەپ سورايدۇ. بۇ كىتاب ئوقۇش ھالىتىنىڭ تەسۋىرى بولۇپ، كىتاب ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆزىگە قويغان سوئالى. رولـلان بارتى بۇ ئەسىرىدە ئۆزىدىن نېمىشقا بۇنداق سوئالنى سورايدۇ؟ ئۇ سەۋەبىنى ئىزدەپ: «بىز ئەسىرلەردىن بۇيان ئاپتورلارغا تولىمۇ قىزىقتۇق، ئەمما ئوقۇرمەنلەرگە ئازراقمۇ دىققەت قىلمىدۇق. كۆپ ساندىكى تەنقىد نەزەريەلىرىدە ھاياجاندىن ئۆزىنى باسالماسلىق، سەقلىش، ئۆزىنى چەكلىيەلمەسلىك دېگەندەك ئامىللار بىلەن ئاپتورنىڭ نېمە ئۈچۈن يازىدىغانلىقى كۈچەپ ئىزاھلاندى. . . ئاپتور ئەسەرنىڭ مەڭگۈلۈك خوجايىنى، ئوقۇرمەنلەر نوقۇل ھالدىكى پايدىلىنىدىغانلار دەپ قارالدى. ئېنىقكى بۇ سىستېما بىر ھوقۇق دائىرىسىدىكى تېمىنى يوشۇرغان. ئاپتور مەلۇم ئوقۇرمەننىڭ ئۇستىدىكى ھوقۇققا ئىگە، ئۇ ئوقۇرمەنگە ئەسەرنىڭ ئىچىدىكى مەلۇم ئالاھىدە مەنانى زورلاپ قوبۇل قىلدۇرىدۇ. . . » دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئوقۇش ۋە ئوقۇشقا دىققەت قىلىشى ئارقىلىق بىر خىل ئوقۇش نەزەريەسىنى (阅读理论) ئويغاتماقچى بولدى.

ئوقۇرمەن تەتقىقاتى ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا ئۇزۇن مەزگىلدىن بېرى مەۋجۇت بولغان بىر تېما. بۇ نەزەريە قوبۇل قىلىنىپ ئەدەبىيات تەتقىقاتىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئوقۇرمەنلىنىڭ تېكىست شەرھىيىسىدىكى مۇھىم مەنانى قوبۇل قىلىشنى تەكتىلىدى، ئوقۇرمەنلىنىڭ ئارزۇسى يازغۇچىنىڭ ئىجادىيىتىدە ئويناىدىغان تۈرتكىلىك رولى يېڭى تەتقىقات تېمىسى بولۇپ، بىر-بىرلەپ تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلدى. شۇڭلاشقا ئوقۇرمەن نەزەريەسىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا، ھەر قانداق بىر يازغۇچىنىڭ كاللىسىدا بىر يوشۇرۇن ئوقۇرمەن تۇيۇ بار دېيىشكە ھەقلىقمىز. يازغۇچىنىڭ قەلبىدىمۇ ئوقۇرمەنگە

* بۇ ماقالە 2012-يىلى 3- ئاينىڭ 6-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: گۈلنار ئوبۇل(1966-يىلى1-ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، دوكتور. سېلىشتۇرما ئەدەبىيات، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

نىسبەتەن ئۇمىد بولىدۇ، بۇ بىر قىياسىي ئوقۇرمەن، دىيالوگلاشقۇچى ئوقۇرمەن بولۇش سۈپىتى بىلەن بىز يەنە ئۇنى «غايىۋى ئوقۇرمەن»(理想读者) دەپمۇ ئاتايمىز. ئوقۇرمەن ئوقۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى بولۇش سۈپىتىدە ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەتقىقات ئوبيېكتى. ئەمەلىيەتتە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئارىسىدىكى پەرق ھەمىشە يەنە بۇ تەتقىقاتنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنىڭ بىناسىنى قۇرۇش ئۈچۈن تەنقىدچىلەر ھەر خىل ئوقۇملارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق كۆڭلىدىكى مۇلاھىزە قىلىۋاتقان ئوقۇرمەن ئوبرازىنى چەكلەيدۇ.

فىش (Stanley Fish, 1936—) «بىلىملىك ئوقۇرمەن» (有知识的读者) دېگەن ئوقۇمنى ئوتتۇرغا قويىدى. رولان بارتىغا ئوخشاش فىشمۇ «كىتاب ئوقۇش بىر خىل پائالىيەت، سىز قىلىۋاتقان بىر تۇرلۇك ئىش» دەپ تەكىتلىدى. ئۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىلى تەتقىقاتىدا ئوقۇرمەننى ئۇنتۇپ قالغانلىقى ياكى ئوقۇرمەنگە سەل قارىغانلىقىنى ھېس قىلىپ مۇشۇنداق تەكىتلىگەن. ئۇ «ئوقۇرمەن كىم؟» ئېنىقكى، مېنىڭ تەھلىل ئۇسۇلۇمدا ئوقۇرمەن مۇنداق بىر خىل تەپەككۇر ئىقتىدارىغا ئىگە ئادەم، يەنى بىر غايىۋى ياكى غايىۋىلەشكەن ئوقۇرمەن. . . بۇنداق ئوقۇرمەن بىلىملىك ئوقۇرمەندۇر. ئۇلار تۆۋەندىكى تەلەپلەرگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. بىرىنجى، ئەسەرنىڭ تىلىنى پىشىشق بىلىدىغان بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنجى، سىمانتىكا بىلىملىرىنى، جۈملىدىن سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ماسلىشىش ئېھتىماللىقى، ئىدىيوم، كەسپىي سۆزلەر ۋە ئۇنىڭدىن باشقا دىيالېكتىك كەسپىي سۆزلەر... قاتارلىق بىلىملەرنى تولۇق ئىگىلىشى كېرەك؛ ئۈچىنچى، ئەدەبىي تالانت بولۇشى زۆرۈر، يەنى بىر ئوقۇرمەن بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ ئەدەبىيات ئېيتىمىنىڭ (话语) ئالاھىدىلىكىنى جۈملىدىن يەرلىك ئالاھىدىلىكى قويۇق بولغان ماھارەتلەرنى (ئوخشتىش قاتارلىق ۋاستىلەر) بىلىشى، شۇنداقلا ئۇسلۇبلارنى خاسلاشتۇرۇش داۋامىدا مول تەجرىبىلەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك». فىشنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭ بۇ ئوقۇرمەنلىرى ياكى ئابستراكت ئەمەس ۋە ياكى رېئال تۇرمۇشتا مەۋجۇتمۇ ئەمەس، بەلكى بىر خىل ئارىلاشما ئوقۇرمەندۇر. بۇ شۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەنقىدچى سۈپىتىدىكى ئوقۇرمەندۇر.

بارتنىڭ ئوقۇرمەننى تۇرلەرگە بۆلۈشى ۋە تەبرىنى فىشنىڭ غايىۋى ئوقۇرمەن قارىشىغا نىسبەتەن بىر ياخشى چۈشەنچە دېيىشكە بولىدۇ. بارتى ئىستېمالچى ئوقۇرمەن (消费性读者) ۋە ئىجادكار ئوقۇرمەن (生产性读者) دېگەن ئىككى خىل ئوقۇرمەن ئوبرازىنى ئايرىپ چىقتى. ئىستېمالچى ئوقۇرمەن ئەسەرنى ئوقۇش جەريانىدا پۈتۈنلەي تېكىستنىڭ يېتەكلىشىگە تايىنىدۇ، تېكىست تەمىنلىگەن بىرخىل مەنىنىلا چۈشىنىدۇ، پاسسىپ قوبۇل قىلىش ھالىتىدە تۇرىدۇ. ئىستېمالچى ئوقۇرمەننىڭ ئەسەر ئوقۇشتىكى مەقسىتى غىدىقلىنىش ۋە خۇشاللىق قوغلىشىش ياكى ھاياتلىقنىڭ مەلۇم تەجرىبىسىگە ئېرىشىش. ئۇنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقلىرى ئادەتتە پەقەت «مېنىڭچە بۇ كىتاب يامان ئەمەسكەن» ياكى «مەن ھەرگىزمۇ بۇنداق ئويلىمىغان» دېگەن باھادىنلا ئىبارەت خالاس. ئىجادكار ئوقۇرمەن كۆچلۈك بولغان ئىشتىراك ئېڭىغا ئىگە بولۇپ، تېكىستتىكى ئېنىق بولغان چۈشىنىشچانلىقنى رەت قىلىدۇ. ئۇ تېكىستنى چۈشەنگىلى بولىدىغان ماتېرىيال دەپ قاراپ، ئۆزىنى ئوقۇش جەريانىدا تېكىستنىڭ كۆپ خىل مەنىسىنى بايان قىلىدىغان باشقا بىر ئىشلەپچىقارغۇچى قىلىدۇ.

كۇللېر «قۇرۇلما شېئىرىيەت ئىلمى»دە «غايىۋى ئوقۇرمەن» دېگەن ئوقۇمنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە دائىرە بەلگىلىگەن. غايىۋى ئوقۇرمەن بىر خىل نەزەرىيەۋى قۇرۇلما بولۇپ، ئەڭ ياخشىسى بۇ قوبۇل قىلىشچان مەركىزىي ئوقۇمنىڭ مۇجەسسەمى دەپ قاراش كېرەك. بۇ دائىرە بەلگىلەش غايىۋى ئوقۇرمەنىنىڭ ئابستراكتلىق ۋە قوبۇل قىلىشچانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. بىرىنچىدىن غايىۋى ئوقۇرمەن بىر خىل نەزەرىيەۋى قۇرۇلما بولۇپ، تېكىستنى شەرھىلەيدىغان ئوقۇش قائىدىسىگە ئىگە دەپ قىياس قىلىنىدۇ (ئىقتىدارلىق ئوقۇرمەن)، بۇ بىر يۇرۇش قائىدىگە ئاساسلانغاندا ئاندىن تېكىست قۇرۇلمىسى ۋە ئەھمىيىتىنى

چۈشىنىمىز. بۇ قائىدە شەخسلەر پەرقىدە مۇستەقىل بولغان بىر خىل قۇرۇلما. بۇ ھەم ئابستراكتلىق نەزەريە تەتقىقاتىنىڭ ئالدىنقى شەرتى؛ ئىككىنچىدىن، غايىۋى ئۇقۇرمەن قوبۇل قىلغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن تېكىست قۇرۇلمىسىنى قۇرغۇچى ئۇقۇرمەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسەر ئۇقۇغانداﻫ، ئۇقۇرمەنلىك كاللىسى قۇيۇقۇرۇق بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدا ئەسەر قائىدىسىنى ۋە ئېيتىمىنى چۈشىنىدىغان ئىقتىدار ھازىرلانغان، مانا بۇ غايىۋى ئۇقۇرمەنلىك ئۇقۇش ئىقتىدارى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇقۇش جەريانىدا غايىۋى ئۇقۇرمەن پەقەتلا ئېيتىمدىن ياكى ئاددىي ھالدىكى بايانداىن تەركىب تاپقان توقۇلما ھېكايىنى ئاڭلاش بىلەنلا قانائەتلەنمەيدۇ. ئۇ يەنە بارتى كۆتكەن ئىشلەپچىقىرىشچان ئۇقۇرمەنلىك مەلۇم ئامىلنى ھازىرلىغان بولۇپ، ئۇقۇش جەريانىدا يېڭى ئېيتىمنى ياسايدۇ.

ئەھمەد زىيائى (1913-1989) 20-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىكى داڭلىق شائىر. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ھازىرقى، بۈگۈنكى ۋە يېڭى دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، 20-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا شاھىد بولالايدۇ. ئۇنىڭ مول شېئىرىيەت ئۈتۈقلىرى ئۇيغۇر شېئىرىيەت مۇنبىرىنىڭ شۆھرىتىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ مول تەل ئاساسى ۋە كىلاسسىك ئەدەبىياتقا كاملىلىقى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. ئەممۇ ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنمىغانلىقتىن جۇڭگو ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئەدەبىنى ئانچە چۈشىنىپ كەتمەيدۇ.

ئەرەب-پارس داستانچىلىقىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر كىلاسسىك داستانلىرى «ھېكايىدە ھېكايە سۆزلەش»تەك مۇقىم بايان شەكلىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا داستان تەتقىقاتى مۇشۇ خىل رامكا ئىچىدە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇقۇرمەن نۇقتىسىدىن تۇرۇپ قېزىش ۋە تەتقىق قىلىش ناھايىتى ئاز بولدى. ئەھمەد زىيائىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ 80- يىللىرىدا يازغان «رابىيە- سەئىدىن» داستانىدا ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى «ھېكايىدە ھېكايە سۆزلەش» تەك ئەنئەنىۋى بايان شەكلى ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا «ئوخشىمىغان ئادەم ئوخشىمىغان ھېكايە سۆزلەش»تىن ئىبارەت كۆپ ئاۋازلار بىرىككەن خورغا ئايلانغان بولۇپ، ئەنئەنىۋى داستان تېكىستى ئەرەب-پارس ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشلا بولۇپ قالماي، بەلكى يەنە تېخمۇ مول مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە 20- ئەسىر دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان، شۇنداقلا ئوچۇق، ئىستېرىئولۇق دىيالوگ شەكلىدىكى تېكىستكە ئايلانغان.

ئۇنىڭ ئىچىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىغا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، يازغۇچى مەقسەتلىك ھالدا ئۇقۇرمەنگە ئۆزىنىڭمۇ ئەسەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. شۇنداقلا ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىغا ئۇقۇرمەنلىك تېكىستكە قاتنىشىشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ دەل روللان بارتى قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان ئىشلەپچىقارغۇچى ئۇقۇرمەنلىك ئۇيغۇر داستانلىرىدىكى چۈشەندۈرۈلۈشىدۇر. بۇ يازغۇچىنىڭ ئۇيغۇر داستانچىلىقىدىكى يېڭىلىقى بولۇپ، 20-ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەدەبىيات ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ۋە يېڭىلىق يارىتالمىلىقىنىڭ نامايەندىسى. بۇ داستاندا ھەمىشە بىر سەگەك ئۇقۇرمەن ئوبرازى بار، شۇنداقلا يازغۇچى ئۆزى بايان داۋامىدا ھەر قاچان ئەسەرگە كىرىدۇ ھەم ئۇقۇرمەن بىلەن دىيالوگلىشىدۇ ياكى ئۇقۇرمەنگە ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە دىققەت قىلىشنى ۋە ئەسىرنى چۈشىنىشنى ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ. گەرچە بۇنىڭ ھەممىسى تېكىستتىكى ئوبراز بولسىمۇ، بايان ئېيتىم ماھارىتىگە تەئەللۇق. ئەممۇ بىز يەنىلا ئۇنى ئەھمەد زىيائىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يېڭى ئۇقۇش شەكلىنىڭ مۇلاھىزىسى ۋە ئەسەردىكى يۈرەكلىك بىلەن ئېلىپ بارغان سىنىقى دەپ چۈشەنسەكمۇ بولىدۇ.

ئەھمەد زىيائىنىڭ 20- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئۇيغۇر داستانلىرى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىسى كۆپىنچە تەتقىقاتچى ئۇقۇرمەن نۇقتىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئىجادىي ئىدىيەسى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ غايىۋى ئۇقۇرمەنگە

بولغان ئۇمىدى ئۇستىگە قورۇلغان. ئۇ ئەنئەنىۋى داستاندىكى باغلانما بايان شەكلىنى بۆسۈپ تاشلاپ، بايانچى سالاھىيىتىنى ئۆزۈكسىز ئۆزگەرتىپ، ئوقۇرمەننى جەلپ قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئوقۇش ۋە چۈشىنىش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەسەر ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل مەنىنى قېزىپ چىقىپ داستاندىن ئىبارەت بۇ قەدىمى ژانىرغا يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى.

ماقالىمىزدە غايىۋى ئوقۇرمەن نەزەريەسى نۇقتىسىدىن «رابىيە-سەئىدىن» داستانى تۆۋەندىكى ئىككى قاتلام بويىچە تەتقىق قىلىنىدۇ. بىرى، تېكىستتىكى ئوقۇرمەنگە قويۇلغان ئېنىق تەلەپ؛ يەنە بىرى، نەزەريە نۇقتىسىدىن غايىۋى ئوقۇرمەننىڭ ئۇيغۇر داستان تەتقىقاتىدىكى ئەھمىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىش.

مۇھەببەت داستانى «رابىيە-سەئىدىن»گە يازغۇچىنىڭ ئۆمۈرلۈك قان تەرى سىڭگەن بولۇپ، ئەھمەد زىيائى بۇ ئەسىرنى «تەپەككۇر دېگىزى» دەپ ئاتىغان. ئەھمەد زىيائى ئوقۇرمەننىڭ ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن ھېس قىلىشىنى شۇنداقلا ئۇنىڭدىن مەلۇم تەسىراتقا ئىگە بولۇشىنى بەكمۇ ئۈمىد قىلغان. ئۇ ئەگەر ئوقۇرمەن داستاندىكى مۇھەببەت ھېكايىسىغىلا دىققەت قىلسا، ئەسەرنى ھەقىقىي چۈشىنەلمەيدىغانلىقىنى نەچچە قېتىم تىلغا ئالغان، شۇڭا دائىم ئوقۇرمەننىڭ ئەسەرگە چوڭقۇرلاپ كىرىشىنى، پېرسوناژلارنىڭ مەنىسىنى ۋە يازغۇچىنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشىنىشىنى تەلەپ قىلغان. ئەسەر ئوقۇرمەننىڭ چۈشىنىشىنى، ئاستا-ئاستا ئۇنىڭدىكى جەۋھەرلەرنى ئايرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا بۇ داستاننى ئوقۇغاندا ئۇنىڭدىن بىر قانچە تەرەپتىكى بىلىمگە ئېرىشىش زۆرۈر. تۆۋەندىكى مىسرالار دەل يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ دەلىلىدۇر.

تەلەپ قىلىدۇ پىكىر ئوبدان چۈشەنمەك،
جاۋاھىرلارنى ئايرىپ ياخشى بىلمەك.
شۇڭا، بۇ داستاننى ئوقۇغاندا،
گۈلىستاننى كېزىپ گۈل تاللىغاندا.
بولۇپ قالمايلا ئىشق ئەسرارىغا بەندە،
ئېلىش لازىم ئۇنىڭدىن بىر نەچچە پەند.
بىرىنچى، ئىشق نېمەدۇر؟ ئۇنى بىلمەك،
ھەقىقىي سىر ۋە ئەسرارىن چۈشەنمەك؛
ئىككىنچى، ئىشق ئىرۇر پاكىزە گەۋھەر،
ئېرىنغدۇر ئۇ، ئېرىنگ بولماقنى ئىستەر.
ئۈچىنچىسى، ئاتا-ئانىمۇ بەرسە گەر پەند،
ئۇنى ئاڭلاش كېرەك ھەر چاغدا پەرزەنت.
تۆتىنچىسى، ئاتا ـ ئانىمۇ بىلسۇن،
بالىسىنىڭ ئارزۇسىنى چۈشەنسۇن.

«رابىيە- سەئىدىن» 426-، 427- بەت.

داستاندا ھەمىشە بايانچى «مەن» بىلەن «ئوقۇرمەن»نىڭ دىيالوگى ئۇچرايدۇ. بۇ خىل دىيالوگ گەرچە تېكىستتىلا بولغان بولۇپ، يازغۇچىنىڭ ئۆزى بىلەن ئوقۇش ئوبيېكتى ئارىسىدا ئەمەلىي يۈز بەرگەن دىيالوگ بولماستىن بەلكى بايانىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن بولغان دىيالوگ بولغاچقا، بايانشۇناسلىق تەتقىقاتى دائىرىسىگە تەۋە. ئەمما بىز ئاللىبۇرۇن مۇناسىۋەتلىك ماقالىلەردە («ئۇيغۇر داستانلىرىدىكى بايانشۇناسلىق»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2009-يىل3 -سان) بايانشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «رابىيە-سەئىدىن» نىڭ بايانچى سالاھىيىتىنى مۇھاكىمە قىلىپ، ئاپتورنىڭ توقۇپ چىقارغان بىر قانچە بايان قوبۇللىغۇچىسىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن، قەلەم، خىيال، ساقى، تۇمەن دەرياسى قاتارلىقلار. بىرىنچى شەخس بايانچى سالاھىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان «مەن»نىڭ ئۆزىنىڭ لىرىك ھېسسىياتى ئارقىلىق شۇ ۋاقىت، شۇ دەقىقىلەردە يۈز بەرگەن ئىشقا بولغان پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلىگەن. ھەر بىر ئىجادىيەتچىنىڭ كۆڭلىدە ئالدىن تەسەۋۋۇر قىلىنغان ئوقۇرمەن بار بولۇپ، بۇ ئوقۇرمەن مەقسەتسىز، نىشانسىز يارىتىلغان ئەمەس. يازغۇچىنىڭ كۆڭلىدىكى بۇ خىيالىي ئوقۇرمەننى بىز يوشۇرۇن ئوقۇرمەن (潜在读者) دەپ ئاتايمىز. بۇ دەل فىش، بارتى قاتارلىقلار تەكىتلىگەن «ئىشلەپچىقىرىشچان ئوقۇرمەن» يەنى يازغۇچى زاڕىققان ئوقۇرمەن توپىدۇر.

ئاپتور داستاندا يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك بايان قوبۇللىغۇچىلىرىنى توقۇپ ئوتتۇرىغا چىقارغاندىن باشقا يەنە «ئوقۇرمەن» ئوبرازىنىمۇ يارىتقان. بۇ ئوبرازلار داستاندىكى پاسسىپ ئاڭلىغۇچىلار بىلەن تەڭ ئەمەس، بەلكى ئاپتور بىلەن

باراۋەر ئورۇندا بولۇپ، ھېكايە ۋەقەلىكى تەرەققىياتىنى ئورتاق مۇھاكىمە قىلىدۇ. شۇڭلاشقا داستاندا مۇنداق مىسرالار ئۇچرايدۇ.

ئېسىدە بەلكى باردۇر قىسسەخانىڭ،
يۇقىرىقى بابىدا بۇ داستانىڭ.
دەرەخلىقتە كىرىپ كەتكەن ئىككى ياش،
ئىشنى ئۇشبۇ بابتا قىلمىز پاش.

«رابىيە- سەئىدىن»، 187-بەت

مەگەر باردۇر ئوقۇغۇچىلار ئېسىدە،
ئوقۇماقچىدى سەئىدىن مەدرىسىدە.
بۇنىڭدىن بەك سۆيۈنۈپ كەتكەن سەئىدىن،
تارالغان بۇ خەۋەر دوستلارغا تېزدىن.

«رابىيە- سەئىدىن»، 64-بەت

يېزىلغان تۇرسا بۇ، ئىشقىي ھېكايە،
نە يەردە بار مۇشۇنداق ئالىي غايە؟!.
شۇڭا ئۇ نۇقتىلار تەھلىلىنى ئىستەر،
ئەقىل ئىزاھى ئۇستىدە، شۇنى دەر.

«رابىيە- سەئىدىن» 427-428-بەت

ئاپتور شېئىر ئوقۇش پەقەت مۇنداقلا بىر خىل ئوقۇش پائالىيىتى ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر پائالىيىتى دەپ قاراپ، ئوقۇرمەننىڭ ئۆز ئەقىل- پاراسىتىگە تايىنىپ داستاندىكى پىكىرلەرنى بايقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا ئەھمەد زىيائى ئەگەر ئوقۇرمەن داستاندىكى مۇھەببەت ھېكايىسىنىلا ئوقۇسا، بۇنىڭ ئانچە ئەجەبلەنگۈچىلىكى يوق دەپ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى ئەسەر بەئەينى بىر تەپەككۇر دېڭىزىغا ئوخشايدىغان بولغاچقا زېھنىنى قويۇپ چۈشىنىشكە ۋە ئايرىشقا مۇھتاج. بەلكىم بەزىلەر مۇز تاغنىڭ سۇ ئۈستىگە لەيلەپ چىققان بىر بۆلۈكىنى كۆرەلىسە يەنە بەزىلەر دېڭىز ئاستىغا يوشۇرۇنغان مۇز تاغنى كۆرەلەيدۇ. مانا بۇ ئوقۇرمەنگە قويۇلغان تەلەپ، ئۇمىد. بولۇپمۇ ئوقۇرمەنىڭ ئەسەرنى ئىجادچانلىق بىلەن ئوقۇپ، ئەسەردىكى مۇھەببەت ھېكايىسىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن مەنىلەرنى چۈشىنىپ، ئەسەرگە قارىتا قايتا تەسەۋۋۇر يۈرگۈزۈشنى ئۇمىد قىلىدۇ. ئەھمەد زىيائى 19- ئەسىردە ئۆتكەن شائىر ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە- سەئىدىن» داستانىنى ئوقۇغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئۆمۈرلۈك زېھنىنى سەرپ قىلىپ، نىزارىنىڭ تەپەككۇر ۋە تىلىدىكى سېھرىي كۈچنى ھېس قىلىپ، بۇ مۇھەببەت ھېكايىسى قانات يايغان بوشلۇقنى بايقايدۇ-دە، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ پىكرى ۋە ھېسسىياتىنى قوشۇپ يەنە بىر يېڭى داستاننى يېزىپ چىقىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ ئوقۇرمەننىڭ ئۆز داستانىدىكى بوشلۇقنى، زىددىيەتنى ياكى مۇۋەپپەقىيەتلىك جايلىرىنى بايقاپ، بۇ تەرەپلەرگە قارىتا يېڭىچە ئىزاھ بېرىپ، ئۆزگەرتىپ، تولدۇرۇپ، ئەسەرنىڭ ئەھمىيىتى ۋە قىممىتىنى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەدە ئىپادىلەشنى ئۇمىد قىلىدۇ. ئاپتور 50 ـ بابتىكى «ئۇگەنچە»دە مۇنداق يازىدۇ.

نەپىس سەنئەت بىلەن باغلاندى دەستە،
تاماشاسىغا دىل، مەپتۇن ھەۋەستە.
كىشى قىلسا ئەگەر گۈللۈكنى سەيرى،
گۈزەل گۈل تۇرسا ياشناپ غەيرى-غەيرى.
ئەمەس مۇمكىن كىشى بىبەھرە يانماق،
ئەگەردە بولمىسا ئۇ، تاش ۋە توقماق.
بۇرۇن ئەلۋەتتە بىر ھىد-ھىدلار ئاندىن،
كۆزى بىر رەڭنى خاھلار شۇنچە رەڭدىن.

«رابىيە- سەئىدىن» 425-426- بەت.

بۇ يەرمۇ ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ھۆزۈرلىنىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى تونۇشنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت ۋە ئەدەبىي ھوزۇرلىنىشنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر خىل يۇقىرى دەرىجىدىكى ئېستېتىك پائالىيەت، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قوش يۆنىلىشلىك بولىدۇ، شۇنداقلا ئەدەبىي ئەسەردە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئەدەبىي ھۆزۈرلىنىش بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئاپتور ئەسەرنى «قەلب گۈلزارلىقى» دەپ ئاتاپ، بۇ گۈلزارلىققا كەلگەنلەر ئوزۇق قوبۇل قىلالايدۇ دەيدۇ. ئاپتور ھەمىشە ئوقۇرمەنگە تەلەپ قويىدۇ. ئوقۇرمەندىن ئەسەر ئىچىدىن خۇشاللىقنا ئېرىشىشنى، يۇقىرى ئۆرلەشنى، ئاپتورنىڭ ئىنچىكە ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا دىققەت قىلىشنى ئۇمىد قىلىدۇ.

ئەھمەد زىيائىي «خىيال ئالدىدىكى ئىككى دۇنيا» دېگەن بىرىنچى بابتا ئۆزىنىڭ ئىجادىيەت قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىجادچانلىقنىڭ جارى قىلىنىشىنى، قەدىمكى رىۋايەت ۋە ھېكايىلەرگە يېڭى

مەزمۇن ئاتا قىلىشنى، شۇ ئارقىلىق بۇنىڭدىن خەلق قەلبىدىكى يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە بولۇشنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ «رابىيە ـ سەئدىن» داستانىنى تەرىپلىشى ۋە ئوقۇشنى بۇ داستاننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تۈپكى سەۋەب دەپ قارايدۇ.

بۇلار يوق، بولمىغاي يوق داستانى،
چىقار دەرتىمەن، يازار تارىخقا ئانى.
مانا، پەرھاد ـ شىرىن، لەيلى ـ مەجنۇن،
ئۇنىڭا بەرگەچ ئەدىبلەر يېڭى مەزمۇن.
ئۆتۈلگەن بولسىمۇ نۇرغۇن زامانلار،
ئۇنتۇماپتۇ بۇلارنى قىسسەخانلار.

«رابىيە ـ سەئدىن» 6 ـ بەت.

داستاندىكى مۇنداق بىر ۋەقەلىك ئاپتورنىڭ ئوقۇرمەنگە ئەھمىيەت بېرىشى ۋە تەكتلىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سەئدىننىڭ ئاتىسى ئوغلىنىڭ ئازاب ـ ھەسرەتلىرىگە چىدىماي رابىيەنى ئۇنتۇپ كېتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا سەئدىن رابىيەگە بولغان ھېسسىياتىنى ئاتىسىغا چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قېلىپ، «لەيلى ـ مەجنۇن» ھېكايىسىنى دادىسىغا سۆزلەپ بېرىدۇ ھەم:

«لەيلىنى كۆرەر بولساڭ، مەجنۇننىڭ كۆزى بولغىن، لەيلىنى سۆيەر بولساڭ، مەجنۇننىڭ ئۆزى بولغىن.» دېگەن مىسرالارنى سۆزىگە قوشۇپ قويىدۇ. ئەھمەد زىيائىيمۇ ئەسەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان گۈزەللىكنى بىلىشتە گۈزەللىكنى بايقىيالمىغۇدەك ئۇنىۋېرسال ئىقتىدار مەسىلەن: چۈشىنىش، ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارى، تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارى، ئېستېتىك ئىقتىدارى قاتارلىقلار بولۇشى زۆرۈر دەپ قارايدۇ. مانا بۇ ئوقۇرمەن نەزەريەسىدە غايىۋى ئوقۇرمەنگە قويۇلغان تەلەپ.

ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەنئەنىۋى داستانچىلىقتىكى ئىجادىيلىقى ئوقۇرمەنگە دىققەت قىلىپ، ئاڭلىق ھالدا ئوقۇرمەننى ئەسەرگە كىرگۈزۈش جەھەتتە ناھايىتى روشەن ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى داستان ئىجادىيىتىدە مۇقىم شەكىل ۋە ئەنئەنە بولغاچقا ئاپتور ۋە تەتقىقاتچىلار ئوقۇرمەن ئامىلىنى ئاساسەن دېگۈدەك نەزەرگە ئالمىغان ئىدى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئوقۇرمەنمۇ مۇقىم ئوقۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، پەقەت پاسسىپ قوبۇل قىلغۇچى ۋە ھۆزۈرلانغۇچى دەپ قارالغاندى. 15 ـ ئەسىردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شېئىرىيەت پىرى ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار يازغان داستانلار نوقۇللا مۇھەببەت داستانى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ئىدى. ئەمما ئەھمەد زىيائى ئەنئەنە ئۇزۇكسىز ئىزدىنىش ۋە ئىسلاھ قىلىش جەريانىدا شەكىللىنىدۇ، ئۇ ھەم تەرەققىياتقا مۇھتاج دەپ قارىغان. دېمىسىمۇ ئۇيغۇر داستانلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسىنى 20 ـ ئەسىردە تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن چوقۇم ئوقۇرمەننىڭ بۇرۇنقى ئوقۇش ئادىتىنى بۈزۈشتىن قول سىلىپ، بىر خىل يېڭى مۇناسىۋەت قۇرۇپ، ئوقۇش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، يېڭى ئوقۇش شەكلى يارىتىپ، تېخىمۇ كەڭ ئوقۇش بوشلۇقى شەكىللەندۈرۈش، ئوقۇرمەننى ئاكتىپلىق بىلەن يېڭى داستان ئوقۇش مۇھىتىغا باشلاپ كىرىپ، يېڭىدىن بۇ قەدىمكى ژانىرنى تونۇش ۋە تەرققىي قىلدۇرۇش زۆرۈر.

ئۇيغۇر ئىلىم ساھەسىدىكى داڭلىق ئالىم ئەھمەد زىيائى ئوقۇرمەننىڭ ئوقۇش سەۋىيەسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى ۋە ئىشتىراك دەرىجىسى ئوقۇرمەننىڭ ئېسىل ئەسەرلەرنى تاللاپ چىقالمىشىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. ئۇ ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە ـ سەئدىن» داستانىنى تەتقىق قىلغاندا ئاللىبۇرۇن مۇستەقىل قاراشنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ بۇ داستاننىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى بىرىنچىدىن، يازغۇچى جۇڭگولۇق ئۇيغۇر شائىر، ئۇ ئۇيغۇر يېزىلىرىدىكى ھەقىقىي مۇھەببەت ۋەقەسىنى تېما قىلىپ يازغان. ئىككىنچىدىن، ئەسەردىكى باش پېرسوناژ ئۇيغۇر. شۇڭا بۇ ئىككى نۇقتا ئا. نىزارى ۋە ئەسەرلىرىنى بىلىشىمىزدىكى ھالقا دەپ قارايدۇ. بۇ ئوقۇرمەن ھېسابلىنىدىغان ئەھمەد زىيائىينىڭ تەتقىقات قارىشى. ئەمما ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئەھمەد زىيائىنىڭ ئوقۇرمەن تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئۇيغۇر داستانلىرىنىڭ مىللىيلىشىشىنى، 20 ـ ئەسىردىكى ئىجادىي ئەمەلىيىتىنى تەكتلىگەنلىكىگە دىققەت قىلمىدى.

نۆۋەتتىكى ئۇيغۇر ئىلىم ساھەسىنىڭ ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە ـ سەئدىن» داستانىنى

چۈشەندۈرۈشى تا بۈگۈنگىچە ئەنئەنىۋى رامكىدىن چىقالمىدى. بىز ئەھمەد زىيائىنىڭ «رابىيە-سەئىدىن»نى يېزىشتىكى مۇددىئاسىنى بىلىشتە ئۇنىڭ 40 يىل ئاۋۋالقى ئەسكەرتمىسىنى يەنى ئا. نىزارىنىڭ «رابىيە- سەئىدىن»دىن كېيىن ئۇيغۇر داستانچىلىقى بىر يېڭى دەۋرگە قەدەم قويىدى، داستانىمىزدىكى ئەنئەنىۋى، يەكىكە تەتقىقات ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلدى، دېگەننىڭ داۋاملاشتۇرۇشىمۇ.ئەمەسمۇ دېگەننىڭ ئويلىشىمىز بەھاجەت. ئەممىا ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىسى بولۇش سالاھىيىتىمىز بىلەن بىز ئۇ يازغان ئەسەرنىڭ كۆپ خىل ئىچكى مەسىلىلىرىنىڭ بىزگە قويغان تەلىپىدىن ئۆزىمىزنى قاچۇرماسلىقىمىز كېرەك. ئەگەر تەتقىقاتچى ئوقۇرمەن بىر ئادەتتىكى ئىستېمالچى ئوقۇرمەن بولۇپ، ئەسەرنى ئىجادي چۈشەندۈرۈپ، ئۇنىڭ قىممىتىنى بايقىمىغان بولسا ئۇنداقتا ئاپتور ئۆزى ۋەكالىتەن چۈشەندۈرىدۇ. ئەھمەد زىيائىي «رابىيە- سەئىدىن» دە بىر قانچە قېتىم ئوقۇرمەننى چاقىرىدۇ. ئوقۇرمەننىڭ ئەسەردىن كۆپ خىل مەنىلەرنى بايقىشىنىڭ مۇھىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇنىڭ ھەممىسى ئاپتورنىڭ ئىجادىيلىقىنىڭ مەقسەتلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇمۇ نۆۋەتتە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى ساھەسىدە نەزەرىيە تەتقىقاتى ۋە ئۇسۇلى ئېلىپ كەلگەن ئارىسالدىلىق.

ئوقۇرمەن نەزەرىيەسىنى ئۇيغۇر داستان تەتقىقاتىغا ئېلىپ كىرىش دەل بۇ جەھەتتىكى بىر ئاكتىپ ئۇرۇنۇش. مەقسىتىمىز بۇنىدىن كېيىن مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ داستان تەتقىقاتى ئۇستىدە يەنە ئويلىنىپ، ئۇيغۇر داستان تەتقىقاتىدىكى ئەسلىدىكى يېپىق تەتقىقات شەكلىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇنى جۇڭگو ئەدەبىياتى تەنقىدچىلىكى ئېيتىم بوشلۇقىغا كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت.

پايدىلانمىلار

1. ئەھمەد زىيائى: «توزىماس چېچەكلەر»، (ماقالىلەر توپلىمى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىلى نەشرى.
2. ئەھمەد زىيائى: «رابىيە-سەئىدىن»، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985- يىلى نەشرى.
3. كېرىمجان ئابدۇرېھىم، ھەبىبۇللا ئابدۇسالام : «ئەھمەد زىيائى»، ئۈرۈمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001- يىلى نەشرى.
4. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائى ۋە نىزارى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلىرى»، 1993- يىلى نەشرى.
5. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائي ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمي ژۇرنىلى»، 1998يىلى 6- سان.
6. كېرىمجان ئابدۇرېھىم: «ئەھمەد زىيائىنىڭ« رابىيە-سەئىدىن» داستانى تەتقىقاتى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمي ژۇرنىلى»، 1998-يىلى 1- سان.
7. ھاجى ئەخمەت كۆلتېكىن: «ئىككى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ رىشتىسى- ئەھمەد زىيائى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى.
8. خۇ چۈەنشىڭ: «ئەنگلىيە، ئامېرىكا پوستمودېرنىزم پىروزىچىلىقى»، شاڭخەي، فۇدەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002- يىلى نەشرى.
9. «بايانشۇناسلىق نەزەرىيەسى ۋە ئېستېتىكا مەدەنىيىتى»، بېيجىڭ، جۇڭگو ئىجتىمائي پەنلەر نەشرىياتى، 2002- يىلى نەشرى.
10. خۇ يامىن: «بايانشۇناسلىق»، ژۇخەن، ئوتتۇرا جۇڭگو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1998- يىلى نەشرى.
11. پاۋلىن روزېنبۇۋ (ئامېرىكا): «پوستمودېرنىزم ۋە ئىجتىمائي پەنلەر»، جاڭ گوچىڭ تەرجىمىسى، شاڭخەي تەرجىمە ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1998- يىلى نەشرى.
12. روللان بارتى (فرانسىيە): «S / Z»، تۇ يوۋشياڭ تەرجىمىسى، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 2000- يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدىلىم ئابدۇرېھىم

ماقالە نومۇرى: 5 ـ110 ـ03(2012) 5878 ـ1005

«مەجالىسۇن نەفائىس»ۋە ئەدەبىي تەخەللۇسشۇناسلىق*

ئەكبەر قادىر

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتى، بېيجىڭ. 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە نەۋائىينىڭ«مەجالىسۇن نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىشقا مۇناسىۋەتلىك بايانلار مۇھاكىمە قىلىنىپ، نەۋائىينىڭ تەخەللۇسشۇناسلىق ئىلمىگە قوشقان تۆھپىسى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. نەۋائىينىڭ تەخەللۇس قوللىنىشقا قويغان ئۆلچىمىنىڭ ئىلغار ئەھمىيىتى يورۇتۇپ بېرىلىدۇ.

摘要： 本论文那瓦依作品《群英盛会》里由笔名有关的片断选用进行讨论，指出那瓦依在维吾尔文学笔名学的发展做出的贡献，同时，分几个方面分析那瓦依笔名学观点的内涵及意义。

Abstract: This paper discusses pseudonyms which are selected from Elshir Nawai's masterpiece — the "Gathering of Masters" and points out the significance of his contributions to Uyghur literature. Meanwhile, analyze the importance of Elshir Nawai's views towards pseudonymity from several aspects.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I207 ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئەدەبىيات تەتقىقاتىدا يازغۇچى- شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشقا ئۇلار قوللانغان ئەدەبىي تەخەللۇسلارمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. تەخەللۇس قوللىنىش گەرچە ھەممىلا ئەدەب ئۇچۇن شەرت بولمىسىمۇ، ئەمما ھەرقانداق بىر مىللەت ئەدەبىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا ياخشى ئەنئەنە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەنئەنە نۆۋەتتىدە ئەدەبىلەرنىڭ ئىجادىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ئىجادىيەت قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇشتا، شۇنىڭدەك ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىدىن ئۆگىنىشتە ئاكتىپ رول ئويناپدۇ.

ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانغانلىق كۆپ ھاللاردا بىر ئەدىبكە نىسبەتەن ئۇنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە رەسمىي كىرىشىپ، ئەدەبىي تالانتىنى رەسمى جارى قىلدۇرۇشقا باشلىغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانغان ئەدەبىلەرنىڭ كۆپ بولۇشى شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللەنگەنلىكىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ، شۇڭا تەخەللۇس قوللىنىشنى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئەدەبىلەرنىڭ ئەدەبىيات ساھەسىدىكى ئىقتىدارى ھەم ئورنىنىڭ ئۆسۈۋاتقانلىقى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بىزگە ئايانكى، تەخەللۇس قوللىنىش ھەربىر ئەدىبنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش، ئەمما ئۆزىگە قانداق تەخەللۇس قوللىنىش پۈتۈنلەي ئەدىبنىڭ ئىختىيارىغا بېقىپمۇ كەتمەيدۇ. بۇ نۇقتىدا ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس»ناملىق ئەسىرىدە بىر قاتار ئىلمىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن، شۇنداقلا ئۇ ئەسىرىدە مىسال كەلتۈرگەن تەخەللۇسلار ئارقىلىق ئۆز دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ گۈللەنگەن مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ بەرگەن.

نەۋائىينىڭ قارىشىچە، ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىش ئالدى بىلەن بەلگىلىك ئىجتىمائىي مەجبۇرىيەت ئېكىنى، ئەدەب ياشاۋاتقان مۇھىتنىڭ تەلىپىنى ھەم ئېھتىياجىنى، ئەدىبتە شەكىللەنگەن دۇنيا قاراشنى ئۆزىگە شەرت قىلىدۇ. ئەدەبلەر تەخەللۇس قوللانغاندا چوقۇم مۇشۇ خىل شەرتلەرنى

* بۇ ماقالە 2011ـيىلى 6ـ ئايىنىڭ 10ـكۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئەكبەر قادىر(1965 ـيىلى 4ـ ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتشۇناسلىقى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئويلىشىشى ھەم ئۇنىڭ تەسىرىنى ئاڭلىق قوبۇل قىلىشى كېرەك.

دېمەك، ئەدەبىي تەخەللۇسنىڭ مۇھىملىقى سەۋەبىدىن ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس قوللىنىش ئىزچىل داۋاملاشتى.

ئەدەبىيات تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە خەلقئارا ئەدەبىياتشۇناسلىقتا يېڭى بىر تەتقىقات ساھەسى بولغان تەخەللۇس تەتقىقاتى بارلىققا كەلدى. بۇ تەتقىقات ئاساسلىقى ئەدىبلەرنىڭ تەخەللۇسلىرىنى توپلاش، مەنبەسىنى مۇھاكىمە قىلىش، ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساس قىلدى. يەنە تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەرنىڭ ھايات كەچۈرمىشلىرىنىڭ مۇناسىۋىتى، تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەرنىڭ ئەسىرىنىڭ مۇناسىۋىتى، تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەر ياشىغان دەۋرنىڭ مۇناسىۋىتى، تەخەللۇس بىلەن ئەدىبلەرنىڭ خاراكتېرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت. . . دېگەندەك تەرەپلەرمۇ تەتقىقات نۇقتىسى بولدى. ھازىر تەخەللۇس تەتقىقاتى بىر قىزىق نۇقتا سۈپىتىدە يەنىمۇ كېڭەيمەكتە ھەم چوڭقۇرلىماقتا. ھەمدە بىر مىللەت ئەدىبلىرى دائىرىسىدىلا چەكلەنمەستىن، بەلكى ھەرقايسى ئەل ئەدىبلىرى قوللانغان تەخەللۇسلارنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش نۆۋەتتىكى تەخەللۇس تەتقىقاتىنىڭ يۈزلىنىشى بولماقتا.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، تەخەللۇس تەتقىقاتىنى ئەلىشىر نەۋائىي دەۋرىدىن باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ. نەۋائىينىڭ 1491-يىلىدىن 1492-يىللىرى ئارىلىقىدا يېزىپ، 1497-1498-يىللىرى ئارىلىقىدا تولۇقلاپ پۈتتۈرگەن ئەسىرى«مەجالىسۇن نەفائىس»نى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەخەللۇس تەتقىقاتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. نەۋائىي بۇ ئەسىرىنى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە قەلەمى پىشىپ ۋايىغا يەتكەن، شۇنىڭدەك، ئەدەبىياتقا بولغان ئىلمىي قارىشى، ئىلمىي چۈشەنچىسى مۇكەممەل شەكىللەنگەن باسقۇچتا يازغان. شۇنداق بولغاچقا بۇ ئەسەر نەۋائىينىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسشۇناسلىقىنى مەركەز قىلغان بىر قاتار ئەدەبىي قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. نەۋائىي بۇ ئەسىرىدە جەمئىي 458نەپەر ئەدىب، ئالىم، مۇتەپەككۇرنى تونۇشتۇرغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۆزىدىن چوڭلارمۇ، ئۆزى بىلەن قۇرداشلارمۇ، ھەم ئۆزىدىن كىچىكلەرمۇ بار. نەۋائىي بۇلارنىڭ ئىچىدىن تېپىك قىلىپ 40قا يېقىن ئەدىب، مۇتەپەككۇرنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن.

نەۋائىي تىلغا ئالغان تەخەللۇسلارنى مۇنداق ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرى، ئەدىب، مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئۆزلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. يەنە بىرى، باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلغان تەخەللۇسلار. ئۈچىنچى بىرى، ئۆزگەرتىلگەن تەخەللۇسلار.

نەۋائىي مەيلى قانداق تەخەللۇسنى ئاتاپ كۆرسەتمىسۇن بۇ تەخەللۇسلارنىڭ شۇ ئەدىبنىڭ ئىجادىيەت ئۇسلۇبى ۋە ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ھەم يەنە شۇ ئەدىبنىڭ مىجەز-خاراكتېرى، دۇنيا قارىشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى ئاساسى ئورۇنغا قويغان.

نەۋائىينىڭ تەخەللۇس ھەققىدىكى قاراشلىرىنى مۇنداق بىر نەچچە تەرەپتىن كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

بىرىنجى، نەۋائىي ئەدەبىي تەخەللۇس بىلەن ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان مۇناسىۋەت دەپ قارىغان.

تەخەللۇس قوللىنىش ئەدىبلەر ئۈچۈن زور ئەھمىيەتلىك بولغان بىر خىل ئەدەبىي ھادىسە. ئۇنىڭ يازغۇچىنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيىتى تېخىمۇ چوڭ. نەۋائىي بىر ئەدىبنىڭ تەخەللۇسىدىن شۇ ئەدىبنىڭ ئىجادىيەت غايىسىنى، تېما تالالاشتىكى خاسلىقىنى، تىل ئىشلىتىشتىكى ماھارىتىنى ئىگىلىگىلى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. مەسىلەن، «مەجالىسۇن نەفائىس»تا نەۋائىي مەۋلانە ئىسمىلىك شائىرنىڭ «زۇلالە» تەخەللۇسىنى مۇھاكىمە قىلغاندا«زېمىن بۇلاقلىرىدىن نەزمىنىڭ ساپ، زىلال سۇلىرى چىقىپ تۇرغانلىقتىن ئۇنىڭغا «زۇلالى» دەپ تەخەللۇس قويۇلغان دەيدۇ. يەنە بۇ ئەسەردە نەۋائىي مەۋلانە يەھياسىبەك ئىسمىلىك ئەدىبنى تىلغا ئالغاندا،

ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تېمىسى، مەزمۇنىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇ ئىشلەتكەن تەخەللۇسىمۇ ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مانا بۇنىڭدىن نەۋايىنىڭ تەخەللۇس قوللىنىشقا نىسبەتەن ئادەتتىكىچە پوزىتسىيە بىلەن قارىماي، بەلكى بىر ئىلىم نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. نەۋايى ئۆزىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنىڭ تېماتىك خاسلىقى ۋە تىل، مەجازى ۋاستىلەرنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، «فانى» ۋە «نەۋايى» دېگەن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تەخەللۇسنى قوللانغان. دېمەك، نەۋايىنىڭ تەخەللۇس بىلەن ئەسەر مەزمۇنىنىڭ بىر-بىرىگە ماس كېلىش قارىشى ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئەدىبلەرنى توغرا تەخەللۇس تاللاش، ئۆز تەخەللۇسىغا خاس ئۇسلۇب يارىتىش جەھەتلەردە يېتەكچىلىك رول ئويناغان.

ئىككىنچى، نەۋايى ئەدىبلەرنىڭ ئۆزىگە ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان تەخەللۇس قوللىنىشنى تەكىتلىگەن.

نەۋايى دەۋردە ئەدەبىي تەخەللۇس قوللىنىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن، تەخەللۇس قوللىنىش قىزغىنلىقى ئەۋجگە چىققان بىر دەۋر بولغان. ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن تەخەللۇس قىزغىنلىقى ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلىپ شائىر-يازغۇچىلاردا تەخەللۇس قوللىنىش ئومۇملاشقان ئىدى. بەزىدە ھەتتا، ئەدىبلەرنىڭ ئىسمى ئورنىدا ئۇ قوللانغان تەخەللۇسنى ئاتاش ھادىسىسىمۇ ئەۋج ئالغان ئىدى. لېكىن، مۇشۇنداق پەيتتە، ئەدىبلەرنىڭ سالاھىيىتى، خاراكتېرى، ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكىگە قوللانغان تەخەللۇسى تازا ماس كەلمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ كېلىپ چىققان. ھەتتا، تەخەللۇس قوللىنىشتا دورامچىلىق قىلىش ئەھۋاللىرىمۇ كۆرۈلگەن. تەخەللۇسلار بىر-بىرىگە ئوخشاپ قالىدىغان ھادىسىلەرمۇ بولغان. نەۋايى بۇنداق ئەھۋالغا نىسبەتەن قەتئىي پوزىتسىيەدە بولۇپ ئەدىبلەرنىڭ ئۆزلىرىگە ماس كېلىدىغان تەخەللۇسنى تاللىشى لازىملىقىنى كۆرسەتكەن. مەسىلەن «مەجالىسۇن نەفائىس»تا نەۋايى مەۋلانە نەزەرىدىن ئىسىملىك شائىرنى تىلغا ئالىدۇ ۋە « ئۇ «ۋەفائىي» دېگەن تەخەللۇسنى قوللىناتتى، پېقىرنىڭ ئىلتىماسى بىلەن «زەمانى» دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ ئىككى سەۋەبتىن ئىدى. بىرى، ئۇ سۇلتان بەدئۇز زەمان مىرزىنىڭ خىزمىتىدە بولغاچقا «زەمانى» دېگەن تەخەللۇس ئۇنىڭغا ناھايىتى لايىق ئىدى. يەنە بىرى، ئەھمەد جامىنىڭ «ۋەفائىي» تەخەللۇسىنى قوللىناتتى ۋە شېئىرلىرى مەشھۇرھەم دىۋانىمۇ بار، بۇنداق كىشىگە تەخەللۇس جەھەتتە سەۋەبسىز شېرىك بولماق مۇناسىپ ئىش ئەمەس» دەپ يازىدۇ.

دېمەك، ئەلىشىر نەۋايى تەخەللۇس قوللىنىش گەرچە بىر شائىرغا نىسبەتەن ئۇنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش بولسىمۇ، ئەمما قانداق تەخەللۇس قوللىنىش، ئۆزىگە مۇناسىپ تەخەللۇسنى قانداق تاللاش شۇ ئەدىبنىڭ ئەدەبىي ئىستىلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تەخەللۇس قوللىنىشتا دورامچىلىق قىلماسلىق لازىملىقىنى تەكىتلىگەن.

ئۇچىنچى، نەۋايى ئەدىبلەردە ئۆزى قوللانغان تەخەللۇسقا خاس خاراكتېر ھەم پەزىلەت بولۇشى لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

نەۋايى دەۋردە تەخەللۇس قوللىنىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەدىب-شائىرلاردا ئۆز تەخەللۇسىغا خاس مەجەز-خاراكتېرنى ساقلىيالمايدىغان، ئىجادىيەتتە قازانغان ئوتۇقلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ، مەنمەنلىك، ھاكاۋۇرلۇق، ماختانچاقلىق قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ سادىر بولغان. بولۇپمۇ ياش ئىجادىيەتچىلەردە بۇنداق ئەھۋال روشەن بولغان. نەۋايى بىر مويىسپىت ئەدىب بولۇش سۈپىتى بىلەن، بۇنداق يولغا كىرىپ قالغان ياش ئەدىبلەرگە تەنبىھ بېرىدۇ. ھەم ئۇلارنى ئۆزلىرى تاللاپ قوللانغان تەخەللۇسلارغا خاس مىجەز بىلەن ئىجادىيەت قىلىشقا ئۇندەيدۇ. ئۆز پەزىلىتىنى بۇزىۋېلىپ، قوللانغان تەخەللۇسقا تەسىر يەتكۈزمەسلىك ھەققىدە سەمىمىي نەسىھەت قىلىدۇ. مەسىلەن: نەۋايى «مەجالىسۇن نەفائىس»تا بۇ ھەقتە توختىلىپ «مەۋلانە يۇسۇپ«بەدئىي» تەخەللۇس قىلار ئىدى، پېقىردىن ئۆزگە كىشى ئۇنىڭ شېئىرلىرىگە پىكىر بېرەلمەس ئىدى. مەنمەنلىكى جەھەتتىن باشقىلار ئۇنى «يۇسۇپ ماختانچاق»دەرلەر ئىدى. تەخەللۇسنىڭ بۇنداق

ئۆزگەرگەنلىكىدىن، ئۇ مەيۇسلىنەر ئىدى» دەپ يازىدۇ.

تۆتىنچى، نەۋايى شائىرلارنى يېڭى، ئاكتىپ ھەم تېرەن مەنىدىكى تەخەللۇسلارنى قوللىنىشقا چاقىرغان.

بىزگە ئايانكى، تەخەللۇس قوللىنىشتا ھەم ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارغا ئەھمىيەت بېرىشكە ھەم ئىجادىي تەخەللۇسلارنى مەيدانغا كەلتۈرۈشكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەدىب ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشكە پايدىسى بولغان، كىتابخانىلارنىڭ ئەدەبىي مۇھىتتىن تېخىمۇ كەڭرى زوق ئېلىشىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىدىغان تەخەللۇسلارنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم.

نەۋائىي ئۆزىنىڭ«مەجالىسۇن نەفائىس»تا تەخەللۇس ئىجاد قىلىشقا نىسبەتەن بىر قاتار تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. نەۋايىنىڭ قارىشىچە، تەخەللۇسلار زامانغا ماسلاشقان، گۈزەل، لېرىكىلىق بولۇش بىلەن بىرگە، ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى بار بولۇشى كېرەك.

بۇ تەلەپنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن نەۋايى دەۋرىدىكى ئەدەبىياتتا، تەخەللۇس قوللىنىشتا يېڭى سەۋىيە، يېڭى تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. ئەدىبلەردە زامانىۋىلىققا يۈزلەنگەن، ئەدەبىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان تەخەللۇسلارنى قوللىنىش دولقۇنى بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل تەلەپنىڭ نەۋايىدىن كېيىنكى دەۋرلەر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى تېخىمۇ ئاكتىپ بولدى. نورۇز ئاخۇن زىيائى، ئىمىر ھۈسەيىن سەبۇرى، تۇردى نازىم غېرىبلار شۇنىڭدەك ئابدۇرېھىم نىزارى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇللابىلال بىننى مۇللايۈسۇپ نازىملار ئەنە شۇ نەۋايى تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان چاقىرىقنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزلىرىگە ئۆز دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ دەۋر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تەخەللۇسلارنى بارلىققا كەلتۈردى ھەم قوللاندى.

دېمەك، نەۋايىنىڭ«مەجالىسۇن نەفائىس»تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەخەللۇس ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئەدىبلەرگە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، يەنە نەۋايىدىن كېيىنكى ئەدەبىيات ۋە ئەدىبلەرگىمۇ ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا تەخەللۇسشۇناسلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس سېلىپ بەردى. ئەدىبلىرىمىزنىڭ تەخەللۇس قوللىنىش ئاڭلىقلىقىنى يۇقىرى كۆتۈردى، ئەدىبلەردە ئۆز تەخەللۇسىغا مۇخالىپ ئىش-ھەرىكەتتە بولمايدىغان ئىدىيەنى كۈچەيتتى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تەخەللۇس تەتقىقاتى 15-ئەسىردىلا باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى 500 يىلدا بۇ تەتقىقات ئۈزۈلۈپ قالدى. تەخەللۇسلارنىڭ تۈزۈلۈشى، تۈرلىرى، ئىجتىمائىي مەنىسى دېگەندەك تەرەپلەردىن ئىزدىنىشلەر بولمىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە 20-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر ئەدىبلىرى ئارىسىدا تەخەللۇس قوللىنىش ئەنئەنىسى ئۈزۈلۈپ قالدى. بىزنىڭ يېڭى دەۋردە يېتىشىپ چىققان نۇرغۇن ئەدىبلىرىمىز ئەدەبىي ئىجادىيەتتە زور نەتىجىلەرنى ياراتتى، ئۇلارنىڭ ئەدەبىياتقا ئۆزىنى بېغىشلاش روھى شۇنچە كۈچلۈك بولسىمۇ، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش پوزىتسىيەسى شۇنچە قىزغىن بولسىمۇ، ئۆزىگە خاس كەچۈرمىشلەرگە ھەم ئىجادىيەت ئاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىگە ئەدەبىي تەخەللۇس قوللانمىدى. كۆپلىگەن ئەدىبلىرىمىز تەخەللۇسسىز ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى.

تەخەللۇس قوللىنىش، ئەنئەنىمىزنىڭ بۇنداق ئۈزۈلۈپ قېلىشىنى ئەدىبلىرىمىزنىڭ پوزىتسىيەسىدىن ئىزدىگەندىن كۆرە، بىزنىڭ تەخەللۇس تەتقىقاتىمىزنىڭ راۋاجلانمىغانلىقىدىن ئىزدىگەن تۈزۈك. بىز نەۋايى كۆزىتكەن پەللىدە تۇرۇپ تەخەللۇسلارنى كۆزىتەلمىدۇق، نەۋايىنىڭ تەخەللۇس تەتقىقاتىغا ۋارىسلىق قىلالمىدۇق ھەم ئۇنى راۋاجلاندۇرالمىدۇق. بىزنىڭ ئەدەبىيات تەتقىقاتىمىز كۆپ يىللاردىن بېرى يازغۇچى-شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ كەلدى. نەۋايىغا ئوخشاش ئۇلارنىڭ قوللانغان تەخەللۇسلىرىنىچە تەتقىق قىلىش ئىشى ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. نەتىجىدە بىز بۈگۈنكى دەۋر ئەدىبلىرىمىزنى تەخەللۇس قوللىنىشنىڭ رولى، ئەھمىيىتى، قىممىتى توغرىسىدا ئەھمىيەتلىك ئۇچۇرلارغا ئىگە قىلالمىدۇق. ئۇلارنىڭ ئەدەبىي

تەخەللۇس قوللىنىش قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرەلمىدۇق. نەتىجىدە، يېڭى دەۋر ئەدەبىلىرىمىزدە تەخەللۇس قوللىنىشقا ئەھمىيەت بەرمەسلىك پىسخىكىسى شەكىللىنىپ قالدى. نۆۋەتتە تەخەللۇس قوللىنىش ياش ئەدەبىلەردە كۆچىيىۋاتقان بولسىمۇ لېكىن تەخەللۇسنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى، بەدئىي ۋە ئىلمىي قىممىتىگە بولغان تونۇشنىڭ چوڭقۇر بولماسلىقى سەۋەبلىك، تەخەللۇس قوللىنىشتا ئەستايىدىل بولماسلىق، مۇقىم بولماسلىق، ئىلمىيلىكىگە ئەھمىيەت بەرمەسلىك، ئىجادىيەت ئۇسلۇبى بىلەن مۇناسىۋەتسىگە دىققەت قىلماسلىق قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەر مەۋجۇت.

ئومۇمەن، «مەجالسۇن نەفائىس» قا ئوخشاش ئەسەرلەرنىڭ تەخەللۇس تەتقىقاتىمىزنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولىنى تېخىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، نۆۋەتتە تەخەللۇس قوللىنىشتا كۆرۈلۈۋاتقان يېتەكسىزلىكلەرنى تۈزىتىش ئىنتايىن مۇھىم.

پايدىلانمىلار

1. ئابدۇرەئوپ پولات : « ئۇيغۇر تىلى لىكسىكولوگىيەسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1995- يىلى 5 -ئاي نەشرى.
2. ئەلىشىر نەۋائى: «مەجالسۇن نەفائىس» (ئابدۇرېشىت ئىسلام، ئابدۇمىجىت قۇربان قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى 10 ـ ئاي نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 5 ـ 115 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

نەۋايىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدىكى ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى*

ئايگۈل ئابدۇرېھىم

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئۇلۇغ شائىر ئەلىشىر نەۋايى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، يەنى ۋاپاتىدىن بىر يىل بۇرۇن يازغان «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسىرىدە پۈتكۈل ھاياتىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىنىڭ، ئىجتىمائىي-سىياسىي قاراشلىرىنىڭ، ئەخلاقىي تەشەببۇسلىرىنىڭ، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ جەۋھىرىنى يەكۈنلىگەن. گەرچە بۇ ئەسەرنى خاس ئەدەبىي تەنقىدچىلىككە دائىر ئەسەر دەپ قارىمىساقمۇ، ئەمما ئەسەردە نەۋايىنىڭ ئەدەبىي تەنقىدكە بولغان قاراشلىرى خېلى ئەتراپلىق بايان قىلىنغان. مەزكۇر ماقالىدە نەۋايىنىڭ بۇ ئەسەردىكى ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى قىسقىچە بايان قىلىندۇ.

摘要: 《情之所钟》这是伟大诗人纳瓦依在晚年(1500 年)写的. 他总结了从青年到晚年整个人生过程的经验，也是他的政治观点、道德观念、哲学思想的结晶. 虽然《情之所钟》作品不会属于专门文学批评类的作品， 但其作品中充分阐述了纳瓦依对文学批评的观念。该文章中简要的阐明了《情之所钟》的作者纳瓦依的文学批评观念。

Abstract: The "Mahbubul Kulub" is written by famous Uyghur poet Elshir Nawai during his old age (B. C 1500). In this work, he summarized his own life experiences from youth to agedness and it is also known as an epitome of his political views, moral sense and philosophical thoughts. Although the "Mahbubul Kulub" is hardly called a real work of literary criticism, it still provides Nawai's views towards criticism. This paper briefly introduces Nawai's concept of literary criticism in his work the "Mahbubul Kulub".

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I06　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئوتتۇرا ئەسىر تۈرك-ئۇيغۇر خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، تالانتلىق شائىر، تىلشۇناس نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋايىنىڭ ئىجادىيەتلىرىنى نۇقتىلىق ۋە كونكرېت كۆزىتىدىغان بولساق، ئەدەبىيات پېنىنىڭ ھەر قايسى ئاممىلىرىنىڭ ئۇنىڭ ئەمگەكلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپقانلىقىنى بىلىمىز. جۇملىدىن نەۋايى بىر نەزەرىيەچى[1] بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بولغان قاراشلىرىنى بۇ كىتابىدا قالدۇرۇپ كەتكەن. ۋەھالەنكى، بىزنىڭ نەۋايى ھەققىدىكى تەتقىقات ۋە ئىزدىنىشلىرىمىز تولىمۇ چولتا ۋە ئاددىي بولۇشى سەۋەبىدىن، ئۆزىتتىكى رېئاللىقىمىز ئۇچۇن دەستەك بولىدىغان قاراشلىرىنى قېزىپ چىقىشىمىزمۇ يېتەرلىك بولمىدى. شۇنىڭدەك، نەۋايى ھەققىدىكى تەتقىقات بىزنىڭ ئۆزىتتە يولۇقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس نەزىرىيەسى يوق بولغان ھالەتكە خاتىمە بېرىشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدۇ.

نەۋايىنىڭ يىرىك ئىجادىيەتلىرىدىن بىرى بولغان «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسەر نەۋايىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى ئەكس ئەتكەن يەنە بىر مۇھىم كىتاب بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا نەۋايىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرى ئۇنىڭ «مەجالىسۇن نەفائىس» ئەسىرىدىمۇ نۇقتىلىق ئەكس ئەتكەندىن باشقا يەنە «مىزانۇل ئەۋزان» («شېئىرىيەتتە ۋەزىن

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6- ئاينىڭ 10-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئايگۈل ئابدۇرېھىم (1964- يىلى تۇغۇلغان)، لېكتور، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۆلچىمى»)، «ئاروز تۈركى» («ئاروز ۋەزنى توغرىسىدا»)، «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرىدىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتكەن. ئومۇمەن، نەۋائىينىڭ ئەدەبىي تەنقىدچىلىك قاراشلىرى ئىنتايىن قىممەتلىك بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىينىڭ بۈيۈك ئىجادىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىسى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ۋەھالەنكى، «مەھبۇبۇل قۇلۇب» ناملىق ئەسەر ئۇنىڭ دىنىي ۋە ئەخلاقىي مەزمۇندىكى ئەسىرى بولۇشىغا قارىماي، ئەدەبىي تەنقىدكە ئائىت مۇھىم قاراشلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەسەر بولۇپ، ئۇچ قىسمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى قىسمى 40 پەسىل بولۇپ، بۇ قىسمدا جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، خاراكتېر ـ خۇسۇسىيەتلىرى بايان قىلىنغان. ئىككىنچى قىسمى 10 باب بولۇپ، ئەخلاقىي قاراشلىرى دىداكتىك ئۇسۇلدا بايان قىلىنغان. ئۇچىنچى قىسمى چوڭقۇر ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان پەلسەپىۋى خۇلاسىلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ قىسمى پۈتكۈل ئەسەرنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، بۇ قىسمدا نەۋائىي دېمەكچى بولغانلىرىنى مۇھىم ۋە زۆرۈر دەپ سانىغانلىقى ئۈچۈن پىكىرلەرنى 125 تەنبىھ بويىچە بايان قىلغان.

ئەسەرنىڭ يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۇچ قىسمدا نەۋائىي ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد قاراشلىرىنى نۇقتىلىق بايان قىلمىغان. مۇھەممەد ئەيسا قازى ئەپەندى «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلغاندەك، «نەۋائىي ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا ئەدەبىي تەنقىد دېگەن ئاتالغۇنى قوللانمىغان مەخسۇس كىتاب يازمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىر قىسىم تىلشۇناسلىققا ۋە ئەدەبىياتشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلىرى قويۇق ئەدەبىي تەنقىدچانلىق خاراكتېرىگە ئىگە[2]». بۇ يەردە يەنە شۇنى ئەسكەرتىش كېرەككى، ئەدەبىياتشۇناس ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىز نەۋائىي دەۋرىدىلا مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغان ئەدەبىيات ئىدى[3]»، دەپ كۆرسەتكەن. ۋەھالەنكى، مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بىر ئەدەبىيات ئۆزىدە ئەدەبىياتنىڭ ئۇچ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى ھازىرلىغان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇكى، نەۋائىي ئەسەرلىرىدە، مۇنداقچە ئېيتقاندا «مەھبۇبۇل قۇلۇب»ناملىق ئەسەردە ئەدەبىي تەنقىدكە ئائىت مەخسۇس بىر پەسىل ئاجرىتىلغان. ئەدەبىي تەنقىد ـ ھەر قايسى دەۋر يازغۇچى ـ سەنئەتكارلىرى، ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە ھەر خىل ئەدەبىيات ـ سەنئەت ھادىسىلىرىگە قارىتا بەلگىلىك نۇقتىنىزەر ھەم بەلگىلىك ئۆلچەم ئاساسىدا تەھلىل-تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلار ئۇستىدە بەلگىلىك باھا ۋە خولاسىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدىغان ئىلمىي پائالىيەتتۇر[4]. شۇنىسى روشەنكى، نەۋائىي ئۇشبۇ ئەسىرىنىڭ بىرىنچى قىسمىدا «شېئىريەت گۈلىستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسلىنى مەخسۇس ئاجراتقان. ھەمدە ئۆزىنىڭ شائىر ۋە شېئىر ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلغان ئىدى. شۇنىڭدەك، بىز بۇ ئەسەردىكى تەنقىد ئىزناللىرىنى نۇقتىلىق كۆزىتىدىغان بولساق، تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە تەرەپتىن كۆرۈش مومكىن. ئەمما بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، ئەدەبىي تەنقىد ئەمەلىيەتچانلىق، دەۋرىيلىك ۋە ئىلمىيلىقتىن ئىبارەت ئۇچ ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا[5]، نەۋائىينىڭ «مەھبۇبۇل-قۇلۇب»تا ئىپادىلىگەن تەنقىد قاراشلىرىنى شۇ زاماننىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ كۆزىتىشىمىز كېرەك.

نەۋائىي «شېئىريەت گۈلىستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسلىدە، تۇنجى بولۇپ شائىرلارنى بىر قانچە خىلغا بۆلۈپ شائىرلار ھەققىدىكى قاراشلىرىنى كەسكىن ۋە جانلىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. «بىرىنچى خىلدىكىلىرى مەرىپەت ئىلاھى بىلەن قەلبى باي بولغانلار بولۇپ، باشقىلارنىڭ تەرىپلەپ ماختىشى ھاجەتسىز. ئۇلارنىڭ ئىشى ھەمىشە مەنا خەزىنىلىرىدىن گۆھەر تېرىش، ئەل پەيزى ئۈچۈن شېئىر يېزىش. ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى ناھايىتى يېقىملىق، دىللارنى ئۆزىگە تارتىدۇ» دەپ بايان قىلىپ، «قۇرئان كەرىم»گە ۋە ھەدىس شەرىفكە

مۇراجەت قىلىدۇ ۋە بۇ خىلدىكى شائىرلارنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ[6]. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، پارس تىلىدا مەنە گۆھەرلىرىنى شېئىردا ئىپادىلىگۈچى شەيخ پەريىددىن ئەتتار، «مەسنەۋى ۋە مەنسۇى»نىڭ ئاپتورى مەۋلانە جالالىددىننى تىمسال قىلىپ كۆرسىتىپ، شائىرلار ئۇچۇن ئۇلگە تىكلەپ بېرىدۇ[7]. يەنى شېئىردا خۇدانىڭ ھېكمەت سىرلىرىنى، پايانسىز مەرىپەتنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىدىيەۋى خاھىشنى يېزىشقا ئۇندەيدۇ. ۋەھالەنكى، ئەدەبىي تەنقىد ئۆلچىمى ئىدىيەۋى خاھىشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر نۇقتىدا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە يازغۇچى-سەنئەتكارلارنىڭ ھېسسىياتىنىڭ بەدئىي سىڭىپ كېتىشىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىسى روشەنكى، نەۋايى بۇ نۇقتىدا، ئىدىيەۋى خاھىشى ساغلام بولغان يۇقىرىقى شەئىرىيەت پېشۋالىرىنى مىسال ئېلىش ئارقىلىق، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان ئۇشبۇ ئەسىرىدە شېئىريەتتىكى ئىدىيەۋى خاھىشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسەتكەن ئىدى.

نەۋايى بۇ ھەقتە يەنە شېئىرنىڭ تىلى ۋە ئۇنىڭدا قوللىنىلغان مەجازى ۋاستىلەر توغرىسىدىكى قاراشلىرىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمىغان ئىدى. «يەنە بىر خىل كىشىلەر باركى، ئۇلار ھەقىقەت سىرلىرىغا مەجازنى ئارىلاشتۇرۇپ يازىدۇ. مەنە ئەھلىنىڭ ھېكمى شەيخ مۇسلىھىددىن سەئدى شىرازى، ئىشق ئەھلىنىڭ ساداقەتلىك مەردانىلىرىدىن بولغان ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى، تەسەۋۋۇپ يولىدىكى مۇشكۈل مەسىلىلەرنى يەشكۈچى شەيخ زوھىرىددىن سانائى، خۇدانىڭ ھەقىقىي دوستىنىڭ شاگىرتى شەيخ ئەھمەددىن، مەنىلەرنى يېغىنچاق قىلىپ سۆزلىگۈچى شەمسىدىن مۇھەممەد ھاپىزلاردۇر» [8]. مەجاز ئىستىلىستىكىلىق تىل ماھارىتى كاتۇگىرىيەسىگە مەنسۇب ئىلىم بولۇپ، گەپ-سۆزنى ئەھۋالغا تەتبىقلاش ۋە شائىرانىقا ماسلاشتۇرۇش، تىلنىڭ پاساھىتى ۋە بالاغىتىنى تىرىشىپ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكۈزۈش، پىكرىنىڭ روشەنلىكى، پىكىر ئىپادىلىرىنىڭ كۆركەملىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىستىلىستىكىدىكى تۈپ مەسىلە بولۇپ، ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكىنى ئاشۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ[9].

ۋەھالەنكى نەۋايى مەجازنىڭ بۇ ھەقتىكى رولىنى ياخشى شەرھلىگەن ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتىكى مۇلاھىزىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، «ھەقىقەت بىلەن مەجازدا كامىل، بۇ توغرىدا ئىلىمدە يېتىشكەن شائىرلار كاتتىسى، مىللەت، دىننىڭ نۇرى، ھەزرىتى شەيخۇل ئىسلام ئابدۇراخمان جامى. ئۇ، ھەقىقەت بىلەن مەجاز ئىلمىدە ھەقىقىي كامال تاپقان بىر ئادەم بولۇپ، دۇنيادىكى زەۋقى ھال ئەھلى بۇلارنىڭ لەتىپلىرىدىن خۇشال بولىدۇ، مەرىپەتلىرىدىن ھوزۇرلىنىدۇ»[10] دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىسى روشەنكى، نەۋايى ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئېغىر ياكى قانداقتۇر چۇشىنىكسىز تىللار بىلەن ئەمەس، بەلكى كونكرېت مىساللار بىلەن بايان قىلغان. ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئىدىيە، مەنە، شۇنداقلا مەجاز ھەققىدىكى قاراشلىرىنى تېپىك بولغان شەخسلەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىشى بۇ نۇقتىنى ئىپادىلەيدۇ. شېئىردىكى مەنە، ئىدىيە جەھەتتىن پەريىددىن ئەتتار ۋە جالالىددىن رۇمىنى، مەجاز جەھەتتىن ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىشى، ئۇنىڭ شۇ دەۋر ئەدەبىيات ئاشنالىرىغا نېمىنىڭ شېئىر بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشىدۇر. ھالبۇكى، ئەدەبىي تەنقىد نوقۇل «تەنقىد»نىلا كۆرسەتمەيدۇ، ئۇ سۆز ئۆز ئىچىگە ئېتىراپ قىلىش، مۇئەييەنلەشتۈرۈش دېگەن مەنىلەرنىمۇ يۈكلىگەن بولىدۇ، لېكىن چىڭغىز ئايتماتوف ئېيتقانىدەك «ھەقىقىي ئوبزورچى ئىللىق سۆزلەرگە گاداي كېلىدۇ». مانا بۇ ئەدەبىيات تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى كۇچى.

نەۋايى يەنە بىر قىسىم جانباقتى، ئەدەبىيات كوچىسىنى پاخال قىلىدىغان شائىرلارنى كەسكىن تەنقىد قىلىدۇ. يەنى ئۇ شائىرلار ھەققىدىكى پەسلىدە شۇنداق دەيدۇ: «يەنە باشقا بىر خىل شائىرلار بارکى: ئۇلار پەقەت شېئىر يېزىش بېلەن خوشنۇد ۋە خۇرسەن، يازغانلىرىدىن رازى ۋە بەھرىماندۇر. مىڭ مۇشەققەتتە بىر بېيىتنى قوراشتۇرىدۇ، شائىرلىق دەۋاسىنى يەتتە پەلەكتىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. ئەمما، بۇ كىشىلەرنىڭ سۆزلىرىدە نە ھەقىقەت نۇرى چاقنىسۇن، نە مەرىپەت تەمىنىڭ ھالاۋىتى بولسۇن. شېئىرلىرىدا نە زوق ۋە ئىشق ئوتىدىن ھارارەت، نە شائىرانە تەركىبلىرىدە

گۈزەللىك بولسۇن، نە سۆزلىرى ئاشىقانە نۇر چاچالىسۇن. بەزىلىرى ئەگەر بىر ياخشى بېيىت يېزىپ قالسا، ماختىنىپ ئون ھەسسە ئاشۇرۇپ دەۋا قىلىپ، ئۇ بىر بېيىتنىمۇ بىكار قىلمۇبتىدۇ. يەنى ياخشىراق چىققان بىر بېيىت ئۇستىدە ماختىنىپ ھارمايدۇ؛ ئەمما يارامسىز، يەنى قوپال چىققان نۇرغۇن بېيىتلىرى ھەققىدە ئېغىز ئاچمايدۇ. بۇ خىل شائىرلارنىڭ سۆزلىرىدە كەم مەنە، ئۆزلىرىدە چوڭ دەۋا. مۇنداق يامان ئىش-خاھىشلاردىن ئاللاھ ساقلىسۇن»[11]. بۇ بايانلاردا نەۋايى تەنقىدچىگە خاس بولغان قاراش بىلەن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن شائىرلارنى قاتتىق تەنقىد قىلغان.

شۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەككى، نەۋايىنىڭ شائىرلىق دەۋاسى قىلغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەپتى-بەشرىسى ھەققىدىكى كەسكىن تەنقىدلىرى دەۋرىمىزدىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

نەۋايى «شېئىرىيەت گۈلىستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسلىنىڭ ئاخىرىدا شائىرلار ھەققىدە ناھايىتى روشەن بولغان ھۆكۈمنى چىقىرىدۇ. شائىرلارنى بارچىسى قارا-قويۇقلا ئەلا ياكى مۇكەممەل بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىمۇ ناھايىتى تۆۋەن ئورۇندا تۇرىدىغانلىرىمۇ سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يەنى، نەۋايى ئەلا شائىرلار بىلەن تۆۋەن تۇرىدىغان شائىرلاردىن باشقا ئۈچۈنچى بىر خىل شائىرلار تەركىبىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى قىستۇرۇپ ئۆتىدۇ. بىز بۇ ھەقتە نەۋايىنىڭ تۆۋەندىكى رۇبائىيىسىنى مىسال تەرىقىسىدە كۆرۈپ ئۆتىمىز:

رۇبائىي

ئەئلالىرىدۇر نىدىنكى دەيسەن ئەئلا،
ئەدنالىرى ھەم بارچە ئەدنادىن ئەدنا.
ئەۋسەتلىرىكىم ھېچنىمىگە ھەم يارىماس،
بەلكىم نەپەس ئورماماغ ئۇلاردىن ئەۋلا[12].

(نېمىنى ئەلا دېسەك، شائىرنىڭ ئەلالىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئەلا راق. ئەمما ئەدنالىرى ـ تۆۋەنلىرى ھەممە تۆۋەندىن تۆۋەنرەك. ئۇنىڭ ئوتتۇرىدىكىلىرى ھېچنىمىگە يارىمايدۇ. بەلكى ئۇلار تونۇرىسىدا شائىرلىقتىن ئېغىز ئاچماسلىق ياخشىراق).

ئەلىشىر نەۋايى يەنە تېۋىپلار ھەققىدىكى پەسلىدە «كاتىپلار ۋە شائىرلار سۆزىنىڭ گۈزىل ۋاريقى. سۆز خەزىنىسىنىڭ خەزىنىدارى» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ خۇددى بۇيۇك مۇتەپپەككۇر شائىر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ:

كىشى كۆركى يۈز ئول بۇ يۈز كۆركى كۆز،
بۇ يۈز كۆركى تىل ئول بۇ تىل كۆركى سۆز.[13]

دېگەن بېيىتىغا ئوخشاش، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تىل گۈزەللىكىنىڭ ئالاھىدە تەكتلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىي تەنقىدچىلىكتىكى بەدىئىلىك ئۆلچىمى مەسىلىسى بولۇپ، بۇ نۇقتىنى نەۋايى ئەينى دەۋردىلا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. بۇ توغرىدا تەتقىقاتچى ۋاھىتجان غوپۇرمۇ «نەۋايى ئۆز كىتابىنىڭ «شېئىرىيەت گۈلىستانىنىڭ خۇش ئاۋاز قۇشلىرى ھەققىدە» دېگەن پەسلىدە شائىرلارنىڭ خاتالىقلىرى ۋە تۆزىتىشكە تېگىشلىك نوقسانلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاقىي قاراشلىرىنى شەرھىلەيدۇ»[14] دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كەلتۈرۈپ چىقىشقا بولىدىكى، شائىرلارغا قويۇلغان ئەخلاق ئۆلچىمى ئۆز نۆۋىتىدە ئەسەرنىڭ ئۆلچىمى بولىدۇ. دېمەك، نەۋايى ئەينى ۋاقىتتا شېئىرلارنىڭ ئۆلچىمىنى بىكىتىپ بولغان ئىدى. ۋەھالەنكى، نەۋايىنىڭ «مەجالىسۇن-نەفائىس»تىمۇ مۇشۇ خىل قاراش شائىرلارغا ۋە شېئىرغا ھۆكۈم قىلىشتىكى ئاساس بولغان ئىدى.

ئومۇمەن، نەۋايىنىڭ ئۇشبۇ ئەسىردىكى شائىرلار ھەققىدىكى پەسلىنى نەۋايىنىڭ ئەدەبىي تەنقىد ھەققىدىكى قاراشلىرى نۇقتىلىق ئەكس ئەتكەن دېيىشكە تامامەن ھەقلىقمىز. شۇڭا نەۋايى ئەسەرلىرى ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ يارقىن نامايەندىسى بولۇش بىلەن بىرگە، ھازىرقى زامان ئەدەبىيات نەزەرىيە تەتقىقاتىمىزنىڭ، جۈملىدىن تەنقىدچىلىكىمىزنىڭ ماھىيەتلىك قىسمى بولۇشقا مۇناسىب.

قىسقىسى، بىز ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات خەزىنىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىدىغان بولساق، بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇنلىغان

ئەدەبىي تەنقىدچىلىك ئىزلىرىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىكىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ھەمدە بىزنىڭ گۈللەنگەن كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئەدەبىي تەنقىدنىڭ ئەدەبىيات تارىخى ۋە ئەدەبىيات نەزەرىيەسى بىلەن ماس قەدەمدە بىرەكلىكنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ يېتىمىز. بىز ئەدەبىياتىمىزدىكى قاتمالىققا ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيە، تەنقىد قاراشلارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ دىياگنوز قويۇپ ئەدەبىياتىمىزنىڭ ھازىرقى ھاياتىي كۆچىنى ئاشۇرۇشىمىز كېرەك.

ئىزاھلار

[1] ئەلىشىر نەۋايى: «مىزانۇل ئەۋزان»، كامال ئارسلان تەييارلىغان تۈركچە نوسخىسى. كىرىش سۆز قىسمى.

[2] مۇھەممەت قازى ئەيسا: «قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008- يىلى 1- نەشرى، 79-بەت ۋە 15-بەت.

[3] ئا. ئۆتكۈر: «بۇلاق» ‹موھاكىمەتۇل لۇغەتەيندىن پارچىلار›، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى 1- نەشرى، 146- بەت .

[4][5]مۇھەممەت قازى ئەيسا: «قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تەنقىدچىلىك تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008- يىلى 1- نەشرى 15- بەت.

[6] [7] [8] [10] [11] [12] ئەلىشىر نەۋايى: «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989-يىلى 1- نەشرى، 43-بەت.

[9] ئەلى ئابلا: «مايتىرى سىمىتتىكى جۇپ سۆزلەر تەتقىقاتى»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، 2010- يىللىق دىسسېرتاتسىيە ماقالىسى.

[13] يۈسۈپ خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984- يىلى 1-نەشرى.

[14] ئابلىمىت ئەھمەت تۇزگەن: «بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋايى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001- يىلى 1-نەشرى 144- بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 6 ـ 120 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا*

ئاتىكەم ماموت

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتوتى، ئۈرۈمچى. 830054)

قىسقىچە مەزمۇنى: كېيىنكى مودېرنىزم 20ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەرب ئەدەبىيات ساھەسىدىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ تارتىدىغان ھادىسە ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماقالىدە كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىيات تارىخى بايان قىلىنىدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ تەھلىللىرى ئاساسىدا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى خۇلاسىلىنىپ، بۇ ئارقىلىق ئۇقۇرمەنلەرنىڭ كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىن ئىبارەت بۇ ئۆزگىچە ئەدەبىيات ئېقىمىنى چۈشىنىۋېلىشىغا ياردەم بېرىلىدۇ.

摘要: 后现代主义文学是 20 世纪下半叶在西方文学论坛上最为引人瞩目的现象。本文阐述后现代主义文学的产生及发展历程，从众多理论家的分析中总结出后现代主义文学的基本特征，从而为我们理解后现代主义思潮提供一个大致的参考。

Abstract: The Postmodernist Literature is the most impressive phenomenon in Western literature world during the latter half of 20th century. This thesis presents the progress of generation and development of postmodernist literature and by analyzing results from numbers of related theorists, points out several essential features of this subject. Finally, provides a reference which is expected to help us understand the ideological trend of postmodernist literature.

كىتابلارنى جۈنگۈچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I02　ماتېرىئال بەلگىسى: A

1. «كېيىنكى مودېرنىزم» ئۇقۇمى ۋە «كېيىنكى مودېرنىزم» ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى

«كېيىنكى مودېرنىزم» دېگەن بۇ ئاتالغۇنى ئەڭ بۇرۇن ئىسپانىيەلىك يازغۇچى فېدرى دى ئونىس (1888 ـ1966) 1934 ـيىلى ئېلان قىلغان «ئىسپانىيە ۋە لاتىن ئامېرىكىسى شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار» ناملىق توپلىمدا تىلغا ئالغان، لېكىن بۇ ئۇقۇم پەقەت ئەينى ۋاقىتتىكى بىر خىل ئاساسىي ئېقىمغا خاس بولمىغان ئەدەبىيات ھادىسىلىرىگىلا قارىتىلغان. 1947 ـ يىلى تارىخشۇناس ئارنولد. جوزىف. توينبى[1] ئۆزىنىڭ «تارىخ تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىدە يەنە بىر قېتىم بۇ ئاتالغۇنى تىلغا ئېلىپ، بۇ ئارقىلىق 1875 ـيىلىدىن كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىگە قارشى شۇنداقلا كۆپ مەنبەلىك ئىجادىيەت يۈزلىنىشىنى ئىپادىلىگەن. كېيىن ئامېرىكا ئوبزورچىسى ئىرۋىڭ خوۋې[2] ئۆزىنىڭ 1963 ـ يىلى نەشىردىن چىققان «ئاممىباپ جەمئىيەت ۋە كېيىنكى مودېرنىزم تەسەۋۋۇرى» ناملىق ئەسىرىدە« كېيىنكى مودېرنىزم» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى سەلبىي مەنىدە قوللانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە داڭلىق ئەدەبىي تەنقىدچى لېسلى فىدلېر[3] ئۆزىنىڭ 1964 ـيىلى ئېلان قىلغان« ئەدەبىيات ئاۋانگارتلىرىنىڭ ئۆلۈمى» ناملىق ئەسىرىدە « كېيىنكى مودېرنىزم» ئۇقۇمنى كەڭ كۆلەمدە قوللانغان. 1982ـ يىلى ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى مەسىرلىق داڭلىق ئوبزورچى ئىخاب خەبىب ھەسەن[4] ئۆزىنىڭ« كېيىنكى مودېرنىزم ئۇقۇمى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» ناملىق ئەسىرىدە« كېيىنكى مودېرنىزم» ئۇقۇمى توغرىسىدا ئەتراپلىق توختالغان ۋە « كېيىنكى مودېرنىزم» بىلەن «مودېرنىزم» نىڭ پەرقى توغرىسىدا مۇپەسسەل سېلىشتۇرۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، « كېيىنكى

* بۇ ماقالە 2012ـيىلى 5ـ ئاينىڭ 9ـكۈنى تاپشۇرۇۋ ئېلىنغان.

ئاپتور: ئاتىكەم ماموت (1959ـ يىلى 4ـئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، چەت ئەل ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مودېرنىزم» ئۇقۇمىنى بىر قەدەر توغرا شەرھلەپ بەرگەن[5].

كېينكى مودېرنىزم مودېرنىزم ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. ئۇ بىر تەرەپتىن مودېرنىزمنىڭ داۋامى ۋە تەرەققىيات نەتىجىسى بولۇپ، مودېرنىزمنىڭ ئەنئەنىگە قارشى ئىجادىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مودېرنىزمغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى پارچىلاش، كېينكى مودېرنىزم ئەدىبلىرىنىڭ ئاساسىي يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبى ۋە مەزمۇن ئالاھىدىلىكىنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن.

كېينكى مودېرنىزم 20- ئەسىرنىڭ كېينكى يېرىمىدا غەرب ئەدەبىيات ساھەسىدىكى كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ تارتىدىغان ھادىسىگە ئايلانغان. ئۇ بىر دەۋرىلىك ئەدەبىيات ئېقىمى ئىدى. ئۇ پەقەت مەلۇم يەككە ئەدەبىيات ئېقىمى بولۇپ قالماستىن بەلكى يەنە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى تۇرلۇك شەكىلدىكى ئەنئەنىگە قارشى پىكىر ئېقىمى شۇنداقلا ئىجادىيەت ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلغان بولۇپ، كۆچلۈك سىغدۇرۇشچانلىق، كۆپ خىللىق شۇنداقلا ئاشكارىلىققا ئىگە. گەرچە غەرب مۇنازىرە مۇنبىرىدە كېينكى مودېرنىزمنىڭ چەك چېگرىسى تېخى ئېنىق ئايرىپ چىقىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ كېينكى مودېرنىزمنىڭ مەنىسى كۈنسىرى كېڭىيىپ ۋە چوڭقۇرلاپ بارماقتا.

2. كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىملىرى

كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يېزىقچىلىق پىرىنسىپى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى جەھەتتىن روشەن يېڭى يۈزلىنىشكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرى، ئۇنىڭدا مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ۋەزنى ئېغىر، چۈشىنىكسىز ئىجادىيەت تەجرىبىلىرى چۆرۈپ تاشلانغان بولۇپ، ئۇ ئاممىباپ ئەدەبىيات، ئىلمىي تەسەۋۋۇر رومانلىرى، ئامېرىكا رومانلىرى ۋە باشقا ئەدەبىياتقا ياندىشىقان ئەسەر ۋە يازمىلاردىن ئۆزىگە زور ئوزۇق ئالغان، شۇنداقلا تاللانغان ۋە ئاممىباپ تىل ئىشلىتىش ئۇسۇلىنى يۈكسەك بىردەكلىككە ئىگە قىلغان. بۇ خىل يۈزلىنىشكە تەۋە بولغان ئېقىملاردىن ئامېرىكىنىڭ « ئاتالاپ ئۆتۈپ كېتىلگەن بىر دەۋر»ئەدەبىياتى، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ سېھرىي رېئالىزم ئەدەبىياتى قاتارلىقلار بار.

يەنە بىر ئېقىم، مودېرنىزم ئەدەبىياتى ئاساسىدا تەجرىبە ئېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن ھالقىش ھاسىل قىلىنىپ، مەيدانغا چىقىرىلغان ئەدەبىيات ئېقىمى بولۇپ، ئاساسلىقى مەسلەك ئەدەبىياتى (主义文学)، بىمەنىچىلەر دراماسى(荒诞派戏剧) قاتارلىقلار بار. ئومۇمي جەھەتتىن قارىغاندا كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ھازىرغا قەدەر جەمئىي 6 ئاساسىي ئېقىمنى شەكىللەندۈردى. بۇ خىل ئېقىملار ئوتتۇرىسىدا روشەن باغلىنىش مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا « ئەدەبىياتقا قارشى»، « ئىدراكقا قارشى» شۇنداقلا «پارچىلاش» (解构) تەك ئاساسىي ماھىيەتكە ئىگە. كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا شەخسىي ئاڭ، ئەركىنلىك، چوڭقۇر تەپەككۇر تېخىمۇ سۇسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، تىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى تەجرىبە قىلىش ۋە تىل ئويۇنىغا تېخىمۇ زور ئەھمىيەت بېرىلگەن. كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىغا تەۋە ئەسەرلەردىن رېئال دۇنيا ۋە ئادەمگە بولغان سۇسلاشتۇرۇلغان ئىپادىلەشتىن ھالقىپ ئۆتۈلگەنلىكى، تېخىمۇ چوڭقۇر تەپەككۇر قاتلاملىرىغا يۈشۈرۈنغان ئادەم بىلەن دۇنيانى ئايرىۋېتىش، ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك يالغۇزلىقى ۋە ئازاب ئوقۇبەتلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەنلىكىنى ھېس قىلىشقا بولىدۇ.

3. كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى

كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى كېينكى مودېرنىزم روھىنىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشىدۇر. ئومۇمي جەھەتتىن قارىغاندا مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىدەك ئۇچ جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

1) يېزىقچىلىق پىرىنسىپىدىكى گۈڭگىلىق

« كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتالغان ئامېرىكىلىق داڭلىق يازغۇچى ـــ دونالد بارسلمي[6]: « مېنىڭ شېئىرلىرىمدىكى كۈچ قۇۋۋەت ئۇنىڭدىكى ئېنىقسىزلىق ۋە گۇڭگا مەزمۇندىن كەلگەن» دېگەنىدى. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى گۇڭگا ئامىلى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) تېمىدىكى گۇڭگىلىق. رېئالىزم ئەدەبىياتىدا ئەسەرلەرنىڭ تېمىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىق بولىدۇ، ئاپتورنىڭ تەكىتلەيدىغىنى بولسا ئەسەر مەزمۇنىنىڭ تېمىدىن ھالقىپ كېتىشىدۇر. لېكىن، مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا بولسا يازغۇچى رېئالىزم ئاساسىدىكى تېمىلارغا قارشى تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارشىلىقى پەقەت تېمىنىڭ ئۆزىگىلا قارىتىلىپ قالماستىن ئەكسىچە، بۇنىڭدا ئاپتورلار جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق ئۆزىگە خاس بولغان تېمىنى يارىتىدۇ. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا بولسا ئاتالمىش«ئاساسىي تېما» مەۋجۇت بولمايدۇ، چۈنكى بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە كونكرېت ئاساسىي تېمىنىڭ ئەھمىيىتى يوق. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەردە ھەممە نەرسە ئوقۇرمەن ئالدىغا تىزىپ قويۇلغان بولۇپ، ھېچقانداق ئاساسىي تېما، قوشۇمچە تېما دېگەنلەر مەۋجۇت بولمايدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا كېيىنكى مودېرنىزم يازغۇچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئۇسۇلۇبى خالىغانچە، ئىلھامغا ئەگەشكەن، شۇنداقلا قۇراشتۇرۇپ چىقىلغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئەڭ ئەھمىيەت بېرىدىغىنى ئوقۇرمەنلىك ئەسەرگە قاتنىشىشىدۇر.

(2) ئوبرازلارنىڭ گۇڭگىلىقى. ئەگەر رېئالىزم ئەدەبىياتىدا پېرسوناژ بىر شەخسنى، ئىنسان خاراكتېرىنى كۆرسىتىدۇ دېيىلسە ئۇ ھالدا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدا پېرسوناژنىڭ كۆرسىتىدىغىنى بىر ئادەمنىڭ سايىسى، شەخسلەرنىڭ سۆرىتى دېيىش مۇمكىن. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى ئوبيېكتىنىڭ، ئەسەر ئاپتورىنىڭ ئاللىقاچان ئۆلگەنلىكىنى ئېلان قىلغاندا ئەسەردىكى پېرسوناژلارمۇ ماس ھالدا ئۆلگەن ئىدى. بەزى كىشىلەر كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى شەخسلەرنىڭ سۆرىتىنى يېغىنچاقلاپ« مەنتىقسىز، سەۋەبسىز، تەسۋىرسىز، ئوخشىتىشسىز» دېگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى « تەسۋىرسىز» كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى شەخس سۆرەتلىرىنىڭ ھېچقانداق كونكرېت يورۇتۇپ بېرىلمەيدىغانلىقىنى كۆرسەتسە، ئۇنىڭدىكى « ئوخشىتىشسىز» ھېچقانداق ئوخشىتىش ياكى تەقلىد قىلىشتىن خالىيلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى كېيىنكى مودېرنىزمدا ھېچقانداق « ھادىسە كەينىگە يۇشۇرۇنغان ماھىيەت» مەۋجۇت بولمايدۇ.

(3) سۆزلىتىشكى گۇڭگىلىق. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرى بىردەك ئەسەر سۆزلىتىنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن، باش ئاخىرى باغلانغان، شۇنداقلا يېپىق بولۇشىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇلار مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى مۇددىئانىڭ باغلاشتۇرۇلغان، پېرسوناژلار پائالىيىتىنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن، ئەسەر سۆزلىتىنىڭ مۇكەممەل ۋە يېپىق بولۇشىنى تامامەن ئاپتورنىڭ ئۆز خاھىشىغا ئاساسەن يارىتىلغان، ھېچقانداق تۇرمۇش ئاساسى يوق دەپ قاراپ، بۇ خىل ئەندىزىنى بۇزۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ خاھىشچە بولغاندا كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرى ئەسەر سۆزلىتىنىڭ لوگىكىغا ئۇيغۇن، باغلاشقان بولۇشىغا خاتىمە بېرىپ، نۆۋەتتىكى، ئوتتۇرىشتىكى شۇنداقلا كەلگۈسىدىكى ۋاقىت تەرتىپىنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ، رېئال ماكان دائىرىسىنى خالىغانچە بۆلۈپ، ئەسەرنىڭ سۆزلىتىنى كۆپ خىل شۇنداقلا چەكسىز ئېھتىماللىققا يۈزلەندۈرۈشنى ئىزدەيدۇ.

مىسالى بايتور [7] ئۆزىنىڭ « ۋاقىت جەدۋىلى» ناملىق رومانىدا ئەنئەنگە قارشى ئېقىمدىكى يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبىنى نامايان قىلغان. ئۇ ئەسىردە بىر سىرلىق ئوردا ئويۇنىغا ئوخشاپ كېتىدىغان سۆزىت قۇرۇلمىسىنى قوللانغان. ئەسەردە 5- ئايدىن 9- ئايغىچە بولغان ئارلىقتىكى ۋاقىت جەمئىي 5 بۆلەككە بۆلۈنگەن، بىراق ئاپتور ۋاقىتنىي ئەنئەنىۋى(ھازىرقى كالېندار ئاساسىدىكى) بۆلۈش تەپەككۇرىدىن تامامەن ھالقىغان ئۇسۇلدا بۆلگەن، يەنى ئۇ ۋاقىتنى ھازىر، ئوتتۇش، كەلگۈسى، رېئاللىق، تارىخ، تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت بەش بۆلەككە بۆلگەن. بۇ خىل گىرەلەشتۇرمە ۋاقىت تەرتىپى كىشىلەرگە يۇكسەك دەرىجىدىكى گۇڭگا تۇيغۇ بېغىشلىسا يەنە بىر تەرەپتىن كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىنى زور دەرىجىدە غىدىقلايدۇ.

2) ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىكى گۈڭگىلىق

كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ يېزىقچىلىق پىرىنسىپىدىكى گۈڭگىلىق مۇقەررەر ھالدا ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسۇلىدىكى گۈڭگىلىقىنى بەلگىلىگەن. كۆپ قىرلىق بولۇش كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبىدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ كۆپ قىرلىق بولۇش ئالاھىدىلىكى ئاساسلىقى ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبىنىڭ مودېرنىزم، رېئالىزم ۋە رومانتىزملىق يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) كېينكى مودېرنىزم بىلەن رېئالىزمنىڭ مۇناسىۋىتى. كېينكى مودېرنىزم روھى گەرچە رېئالىزمدىن تولىمۇ يىراقتەك قىلسىمۇ، لېكىن كونكرېت ئىپادىلەش ئۇسۇلۇبى جەھەتتە نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. مەسىلەن، سېھرىي رېئالىزم دەل كېينكى مودېرنىزم بىلەن رېئالىزمنىڭ ئۇستاتلىق بىلەن بىرىكىشىدىن مەيدانغا كەلگەن. سېھرىي رېئالىزم گەرچە كېينكى مودېرنىزمنىڭ مەھسۇلى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى ۋە ئىجادىيەت ئۇسۇلۇبىدا روشەن كېينكى مۇدرىنىزم ئۇسۇلۇبىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلىنىپ تۇرسىمۇ، بىراق سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرى ئەزەلدىن رېئالىزمنى بىر چەتكە قايرىپ قويغان ئەمەس. سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆز دۆلىتىنى ۋە خەلقىنىڭ تەقدىر-كەچمىشلىرىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مۇددىئاسىدا يۇكسەك مەسئۇلىيەت ۋە روشەن مۇھەببەت، نەپرەت قارىشى گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرى غەربنىڭ ئەنئەنىۋى كېينكى مودېرنىزم يازغۇچىلىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئاپتورنىڭ شەخسىي ھېسسىي پىسخىكا كەچۈرمىشلىرى ئىپادىلىنىپلا قالماستىن يەنە ئەسەر ئوبيېكتىپ رېئاللىققا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بولىدۇ.

(2)كېينكى مودېرنىزم بىلەن مودېرنىزمنىڭ مۇناسىۋىتى. كېينكى مودېرنىزم ۋە مودېرنىزمنى پەرقلەندۇرۇشتىكى ئىختىلاپلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ پەرقى كۆپىنچە ھاللاردا مۇئەييەن ھېسسىي ئامىلنى ئاساس قىلغان بولىدۇ. ئۇلار ئوخشاشماسلىق ئىچىدىكى بىردەكلىكنى يا كى بىردەكلىك ئىچىدىكى ئوخشاشماسلىقنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا بۇ ئىككىسىنىڭ چەك چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىش مۇمكىن ئەمەس. كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. شۇنداقلا نۇرغۇنلىغان مودېرنىزم ئەدەبىياتى يازغۇچىلىرىنىڭ ئەسىرىدە كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئامىللىرى ئۇچراپ تۇرىدۇ.

جوزىف خېللېرنىڭ[8] « ھەربىي نىزامنىڭ 23-ماددىسى» ناملىق ئەسىرى قارا يۇمۇر ئەدەبىياتىنىڭ تىپىك ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ. ئەسەردە ئاپتور ئىنسانىي ئىدراك ئارقىلىق مۇستەبىت جەمئىيەتلەردىكى ھەربىي بىيۇروكرات تۈزۈلمىنى، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ ھاياتىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنىدىغان شەخسلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىدۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا « ھەربىي نىزامنىڭ 23- ماددىسى» توساتتىن ھەر قانداق زامان ۋە ماكانىدا تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان، قۇتۇلۇش مۇمكىن بولمايدىغان بىر خىل بىمەنە مۇھىتقا، بىر خىل توزاقسا سىمۋول قىلىنىپ، بۇ خىل نىزام مەڭگۈلۈك مەنىگە ئىگە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جوزىف خېللېر ھاياتلىق ۋە ماماتلىق، مۇھەببەت ۋە نەپرەت، ئىدېئاللىق ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك قاتارلىقلارغا رادىكال ۋە ناتۇنۇش بولغان مەسخىرىلىك پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ھەتتا شېكسپىرنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى دەبدەبىلىك «ھاياتلىق يەنىلا ھالاك بولىدۇ» (To be, or not to be)[9] مەسخىرىسى جوزىف خېللېرنىڭ قەلىمى ئاستىدا :« بىز تەھلىل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە ئۇلۇش يا كى ئۇلۇمەسلىكتۇر» غا ئۆزگىرىدۇ. رومان ئومۇمىي جەھەتتىن ئىپتىقادا كېينكى مودېرنىزمغا بەكرەك تەۋە بولىدۇ، لېكىن بەدئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئىپتىقادا مودېرنىزم ئەدەبىياتىغا تەۋە بولىدۇ.

(3) كېينكى مودېرنىزم بىلەن رومانتىزمنىڭ مۇناسىۋىتى. خۇددى مودېرنىزم بىلەن رومانتىزمنىڭ نۇرغۇن ئوخشاشلىق تەرەپلىرىنىڭ بولغىنىدەك، كېينكى مودېرنىزمدىمۇ كۈچلۈك رومانتىزم پۇرىقى بار. كېينكى مودېرنىزم شېئىرىيىتىدىكى ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئېقىمى

دەل رومانتىزمدىكى « شەخسىي ھېسسىياتنى ئىزھار قىلىش» تىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكنى يۇقىرى پەللىگە ئېلىپ چىققان. ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئېقىمىدىكى شائىرلار ئېللىيوتنىڭ [10] شېئىر ئىجادىيەت ئۇسلۇبىغا شۇنداقلا يېڭى تەنقىد نەزەريەسىگە قەتئىي قارشى تۇردۇ. ئېللىيوتنىڭ قارىشىچە، « مەدەنىيەت تارىخىدىكى زور بېسىملار شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت قىزغىنلىقىدىن غالىب كېلىدۇ، شۇڭا شېئىر ھەرگىزمۇ ھېسسىياتنىڭ ئەركىن قويۇپبېتىلىشى ئەمەس، بەلكى ھېسسىياتنىڭ يوشۇرۇنۇشى، شەخسىي خاراكتېرنىڭ ئېپادىلىنىشى ئەمەس بەلكى، شەخسىي خاراكتېرنىڭ ئۆزىنى چەتكە ئېلىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر». بۇ دەل ئېللىيوتنىڭ « ئىنىدىۋىدۇئالىسز» يېزىقچىلىق پىرىنسىپى ھېسابلىنىدۇ. يېڭى تەنقىد نەزەريەسىنى ياقلىغۇچىلار ئېللىيوتنىڭ بۇ نەزەريەسىگە ئاساسەن « نۇقسان مۇددىئاسى»"误图谬意" نەزەريەسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتى. ئۇلار: كىشىلەر ھەمىشە يازغۇچىنىڭ يېزىقچىلىق مۇددىئاسى بىلەن ئەسەرنىڭ قىممىتىگە باھا بېرىشنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ، ھەمدە دائىم ئەسەرنىڭ قىممىتى ئارقىلىق ئاپتورنىڭ يېزىقچىلىق مۇددىئاسىغا باھا بېرىدۇ، بۇ خىل خاھىش دەل « نۇقسان مۇددىئاسى»"误图谬意" نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا تەنقىدچىلەر ھەمىشە ئەسەرگە باھا بېرىشتە يازغۇچىنىڭ مۇددىئاسىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرىدۇ. بىراق، ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئېقىمىدىكىلەر ئېللىيوت ۋە يېڭى تەنقىدچىلەر ئېقىمىدىكىلەرنىڭ نەزەريەسىگە تامامەن قارىمۇ قارشى يول تۇتقان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ جىنسىي ئىنتىلىشى، ئۆلۈم قارىشى، ئۇمىدسىزلىكى، روھى بىنورماللىقى، كېسەللىك ئەھۋالى، ھەتتا ئەر ـ ئايال، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن بولغان بىنورمال مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق شەخسىي مەخپىيەتلىكلىرىنى قىلچە ئىككىلەنمەي ئاشكارىلاشقا ئادەتلەنگەن. شۇڭا ئادەتتە ئۇلارنىڭ شېئىرىي ئەسەرلىرىدە رومانتىزمنىڭ پۇرىقى كۆچلۈك. ئۇلارنىڭ بۇ خىل مەۋقەدىكى ئىجادىي پائالىيەتلىرى 20-ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا غەرب ئەدەبىياتىدا بىر مەيدان « ئۆزىنى ئاشكارىلاش» ھەرىكىتى پەيدا قىلدى.

3) تەل ئېپادىلەش ئۇسۇلىدىكى خاسلىق

مودېرنىزم ئەدەبىياتى بىلەن كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق پەرقى شۇكى، مودېرنىزم ئەدەبىياتى «مەن» نى مەركەز قىلىدۇ، كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتى بولسا « تىل ئىشلىتىش» نى مەركەز قىلىدۇ. تىل ئېپادىلەشتىكى پەرق پەقەت كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇشنىڭ سەۋەبى ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىكنى نامايان قىلىشنىڭ ۋاستىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دەل كۆپ تەرەپلىمە بولۇشنى ۋۇجۇدقا چىقارغۇچىدۇر. ئەسەر تىلى ۋە ئەسەردىكى ۋاقىت تەرتىپى، قۇرۇلما جەھەتتە بىردەك ئاۋانگارت ئورۇندا تۇرىدۇ، پېرسوناژ بولسا پەقەت ئەسەر تىلى ئارقىلىق ئوينالغان ئويۇندىن ئىبارەت. گەدىمەر[11] « كىمكى ئەسەر تىلىنى ياخشى ئىگىلىيەلسە، شۇ پۈتكۈل دۇنيانى ئىگىلىيەلەيدۇ» دېگەنىدى. كېيىنكى مودېرنىزم ئەسەر تىلىنى مەركەز قىلغان ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى، يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىلگەن تىل ئىشلىتىش ئويۇنى ۋە تىل تەجرىبىسىنى تەكتىلەيدۇ، تىل ئېپادىلەشتە مۇئەييەن بەلگە ۋە كودلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، يېپىيېڭى بولغان تىل سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنى ئىزدەيدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى ئاتالمىش «رېئاللىق» نىڭ ساختىلىقىنى ئېچىپ تاشلاشتۇر. كېيىنكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىدىكى رېئاللىق بولسا پەقەت تىل ئارقىلىقلا يارىتىلغان بولىدۇ، شۇڭا ئۇ ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان مەۋھۇم رېئاللىق بولۇپ، ھەرگىزمۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەت ئەمەس. ئېلېمېنتار رومانلار (说小元) دەل مۇشۇ خىل مەۋقەگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. ئېلېمېنتار رومانلار ئەنئەنىۋى رومان ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ بايان ئۇسۇلىغا قارىتا يېڭىباشتىن مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى پارچىلاپ ۋە ئاغدۇرۇش ئارقىلىق، ئۆز ئۆزىنىڭ ساختىلىقىنى ئاشكارىلاش، ئۆز ـ ئۆزىنى مەسخىرە قىلىش، بايان ئارقىلىق تەسۋىرلەپ بېرىلگەن رېئال دۇنيانىڭ ئويدۇرمىلىقى ۋە ساختىلىقىنى ئېچىپ تاشلاشنى مەركەز قىلىدۇ. كېيىنكى مودېرنىزم يازغۇچىلىرى ئەسەر تىلىنىڭ ئۆزىنىڭلا مەنىگە ئىگە بولالايدىغانلىقى، ئەسەر تىلىغا ھېچقانداق « رېئاللىق» نىڭ ماتېرىيالى بولۇشنىڭ زۆرۈر ئەمەسلىكىنى تەكتىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە تىل مەقسەت، تىل كومپاس ھېسابلىنىدۇ.

دەرۋەقە، كېينكى مودېرنىزم ئېقىمىدىكى يازغۇچىلار تىل ئارقىلىق رېئاللىق يارىتالمىغانلىقىن، ئۇلار ئەلۋەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئەركىن، كۆڭۈللۈك تىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەسەرلىرىنى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئۆزى ئۇچۇنمۇ زور خۇشاللىق تاپالايدۇ. مەسىلەن، سىتىۋېنزنىڭ[12] ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى «گارمون» (簧风琴) تېپىك تىل ئويۇنى بولۇپ، ئەسەر تىلىدىكى قاينام تاشقىنلىق ئىچىدىن زور خۇشاللىقنى ئېرىشكىلى بولىدۇ. يەنىپ ئېيتقاندا تىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىكى بۇ خىل ئىختىيارىيلىق كېينكى مودېرنىزم ئەدەبىياتىنىڭ تېپىك ۋە گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ.

ئىزاھلار

[1] ئارنولد. جوزېف. توينبى(Joseph Toynbe Arnold) (1889-1975)، ئەنگلىيەلىك داڭلىق تارىخشۇناس. ئۇنىڭ 12 تومىلۇق «تارىخ تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرى كىشىلەر تەرىپىدىن يېقىنقى دەۋر ئالىملىرىنىڭ ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىرى دەپ تەرىپلەنگەن.

[2] ئىرۋىڭ خوۋې (Irving Howe, 1920-1993)، ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئەدەبىيات ۋە جەمئىيەت تەنقىدچىسى، ئۇنىڭ «Democratic Socialists of Ameri» ناملىق ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسىرى بار.

[3]لېسلى فىدلىر (Leslie Fiedler,1917-2003)، ئامېرىكىلىق تەنقىدچى.

[4] ئىخاب خەبىب ھەسەن (Ihab Habib Hassan,1925-)، ئامېرىكا تەۋلىكىدىكى مىسىرلىق ئەدەبىيات نەزەرىيەچىسى ۋە يازغۇچى.

[5]张国清:《中心与边缘后现代主义思潮概论》，中国社会科学出版社1998年版，第5455页。

[6] دونالد بارسلمي (Donald Barthelme, 1931-1989)، ئامېرىكا يازغۇچىسى، ئۇ ئۆزىنىڭ كېينكى مودېرنىزم ئۇسلۇبىدىكى قىسقا ھېكايىلىرى بىلەن داڭق چىقارغان.

[7] مىشەل بايتور (Michel Butor,1926-)، فرانسىيەلىك داڭلىق يازغۇچى، ئۇنىڭ «ۋاقىت جەدۋىلى»، «ئۆزگىرىش» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ «ئۆزگىرىش» ناملىق رومانىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن 1957 ـ يىللىق ئوسكار ئەدەبىيات مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى بولغان.

[8] جوزېف خېللىر (Joseph Heller,1923-1999) ئامېرىكىنىڭ قارا يۇمۇر ئۇسلۇبىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك يازغۇچىسى. ئۇ 1961 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان«ھەربىي نىزامنامە 23- ماددىسى»(Catch-22) ناملىق ئەسىرى بىلەن بىراقلا نام چىقارغان.

[9] شېكسپىرنىڭ ھاملېت ناملىق دراممىسىدىكى ھاملېتنىڭ سۆزى.

[10]توماس. سىتىرنس. ئېللىيوت (Thomas Stearns Eliot, 1888–1965) ئامېرىكىلىق داڭلىق شائىر، دراماتىروگ، ئەدەبىي تەنقىدچى. 1948 ـ يىللىق نوبىل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنىڭ ساھىبى.

[11] خەنس. جورجى. گەدىمىر (Hans-Georg Gadamer, 1900-2002)، گېرمانىيەلىك پەيلاسوپ.

[12] ۋولىس. ستېۋېنز (Wallace Stevens,1879-1955) ئامېرىكىنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك شائىرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1954 ـ يىلى ئۆزىنىڭ شېئىرلار توپلىمىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن زور شۆھرەت قازانغان.

پايدىلانمىلار

[1]弗·利奥塔德·赵一凡等译·后现代状况:关于知识的报告[M]·北京:社会文献出版社,1999.

[2]弗·杰姆逊·后现代主义与文化理论[M]·北京:北京大学出版社,1997.

[3]查尔斯·哈里斯·美国当代荒诞小说[M]·纽黑文:学院与大学出版社,1971.

[4]沃尔夫冈·韦尔施.我们的后现代的现代[M].洪天富译.北京:商务印书馆,2004.24.

[5]刘象愚主编.《从现代主义到后现代主义》［M］.高等教育出版社，2002.

[6]麦可法主编.《现代主义》［M］.上海外语教育出版社，1992.

[7]汪玲玲.谢华 现代主义文学的兴衰发展与后现代主义文学的兴起] J[琼州学院学报.2008 (3).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ماقالە نومۇرى: 10 ـ 126 ـ 03(2012) 5878 ـ 1005

ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن قانۇن ئىدىيەسى

ۋە قانۇن مەدەنىيىتى توغرىسىدا*

تۇرسۇننىياز ساۋۇر

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن پەنلىرى ئىنستىتۇتى، ئۇرۇمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى مول مەزمۇنى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرنى جانلىق ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماقالىدە، ئەشۇ ئۇچۇرلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتى ئۇستىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ.

摘要: 维吾尔民间谚语以其丰富的内容为我们研究维吾尔文化史提供有效地信息。本文中作者利用这些信息，对维吾尔族的法律思想、法律文化提出初步的探讨。

Abstract: The Uyghur proverb provides rich sources of information which can be used as valuable in studying Uyghur culture and history. By analyzing Uyghur proverbs, this thesis discusses law and related conventions in Uyghur culture

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: D9 ـ 49　ماتېرىيال بەلگىسى: A

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان خەلق ماقال-تەمسىللىرى مول ھەم چوڭقۇر مەزمۇنلارغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھايات ئىزلىرى، قىممەت قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، ئەخلاق-پەزىلىتى، مىجەز-خاراكتېرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ـ ئىدىيە تارىخىنى، جۈملىدىن قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مول ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئىجاد قىلغان چوڭقۇر مەزمۇنلۇق تېل بايلىقى؛ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك شەيئىلەر، ۋەقەلەر، ھادىسىلەرگە تەتبىق قىلىنىدىغان، كىشىلەرنىڭ شۇ شەيئىلەر، ۋەقەلەر، ھادىسىلەرگە بولغان تونۇشى، چۈشەنچىسى، پوزىتسىيەسى، قىممەت قارىشى، ئېتىقادى، ئارزۇ-ئۈمىدلىرى ۋە شۇ ئاساستا شەكىللەنگەن ئاڭ، ئىدىيە، ئەنئەنىۋى قاراشلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان چوڭقۇر مەنىلىك، قىسقا-ئىخچام سۆزلەردىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى مەنىسىنىڭ چوڭقۇرلىقى، كۆپ قاتلاملىقلىقى، رايون ۋە دەۋرلەر بويىچە مۇئەييەن پەرقلىنىدىغانلىقى ئۇچۇن كونكرېت چۈشىنىش، تەھلىل قىلىش ۋە تەتبىقلاش جەھەتلەردە نۇقسانلار بولۇشى مۇمكىن، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ تەنقىد-تەكلىپلەرنى بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.

1. ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈش توغرىسىدا

ئۆز ۋەتىنىنى، خەلقىنى سۆيۈش، قەدىرلەش، بارلىقنى ۋەتەنگە، خەلقىگە بېغىشلاش دۇنيادىكى ھەربىر مىللەتنىڭ ئورتاق ئەنئەنىسىدۇر. ئەمگەكچان، ئەقىللىق، باتۇر

---

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 12- ئاينىڭ 27-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: تۇرسۇننىياز ساۋۇر(1961-يىلى11-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، كۆپ مىللەتلىك رايونلارنىڭ قانۇن-تۈزۈمى ۋە قانۇن مەدەنىيىتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ ئەلۋەتتە بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى توپلاملىرىنى ۋاراقلىغاندا، مول ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەجرىبىسىگە ئىگە بوۋاي-مومايلىرىمىز بىلەن موڭداشقىنىمىزدا، ئاۋۋال ئۇچرىتىدىغىنىمىز ۋە كۆپ ئاڭلايدىغىنىمىز دەل ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈش، ئانا يۇرتنى قەدىرلەش، خەلقنى ھۆرمەتلەش، ۋەتەن، خەلق ئۈچۈن بارلىقىنى تەقدىم قىلىشقا مەدەت بېرىش، ۋەتەن-خەلقە يۇزسىزلىك قىلغانلارنى سۆكۈش-ئەيىپلەشكە دائىر ماقال- تەمسىللەردۇر. مەسىلەن:

دىلى ئوچۇقنىڭ قولى ئوچۇق،
ئەل سۆيگەننىڭ يولى ئوچۇق.
قۇشمۇ ئۆز ئۇۋىسىنى قەدىرلەيدۇ.
يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن،
قوغدىمىساڭ ئۆچەرسەن.
ئەل بىلەن ئۆلۈم-بەجايىكى توي.
كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغۇچە،
ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول.

ۋەتەنپەرۋەرلىك-كىشىلەرنىڭ ئۆز ۋەتىنىگە بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ۋەتەنپەرۋەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىنسان مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، خەلقنىڭ ئەڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ئۈستىدىن غالىپ كېلىشىدىكى تەۋرەنمەس مەنىۋى تۆۋرىكى. ئۇيغۇرلار ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ۋەتەننى، خەلقنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەننى ـ ئەلنى قوغدىرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسۈتۈپ، ئۆزلىرىنىڭ تەغدىر- قىسمەتلىرى بىلەن ۋەتەن-خەلقنىڭ تەغدىر-قىسمەتلىرىنى چەمبەرچاس باغلاپ مۇئامىلە قىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىنى يېتىلدۇرگەن. مەسىلەن:

ئەرنىڭ غېمى ئەلدە.
ئەل ئامان شەھرىڭ ئامان.
ئەل قايان سەن شۇيان.
ئۆز ئېلىڭنىڭ نېنىنى يە،
كىچە-كۈندۈز غېمىنى يە.

ئانا يۇرتۇڭ ئامان بولسا، رەڭگى-روھىڭ سامان بولماس.

ئۆزەڭ ئۈچۈن كۆلەرسەن، يۇرتۇڭ ئۈچۈن ئۆلەرسەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماقال-تەمسىللىرىدە «ئەل» سۆزى ۋەتەن، يۇرت، خەلق دېگەن سۆزلەر بىلەن مەنداش قوللىنىلغان بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەزەلدىن ۋەتەننى، خەلقنى يۈكسەك دەرىجىدە قەدىرلەيدىغانلىقى، سۆيىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەر ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنلار بۇلارنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈپ ئالالايمىز:

ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە،
ئەلنىڭ بالىسى بول.
قولۇڭدىن كەلسە، ئەلدىن ئايىما.
ئەلگە باققان خار ئەمەس.
ئەل قوزغالسا، تەخت قوزغلار.

ئۆز خەلقىنى ئۇلۇغلاش، خەلقنىڭ ئىرادىسىنى مۇقەددەس بىلىش-ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن يەنە بىر مۇھىم مەدەنىيەت ئەنئەنىسى. يۇقىرىدا كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن «ئەل قوزغالسا، تەخت قوزغلار» دېگەن ماقال-تەمسىلدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەر ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ:

سەن تاش سانىساڭ، خەلق قوم سانايدۇ.
ئەلنىڭ ھۆكۈمى لىللا.
خەلق ئېيتماس، ئېيتسا خاتا ئېيتماس.
خەلقنى ئالدايمەن دېگىنىڭ ـ
ئۆزۈڭنى ئالدىغىنىڭ.
ئەلنىڭ قۇلقى ئەللىك.
توپقا قاراپ چالما ئاتما.

يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە ئەكس ئەتكەن چوڭقۇر پەلسەپىۋى ئىدىيەلەر ھەرقانداق تەخت-ھاكىمىيەتنىڭ ئىگىسى پەقەتلا خەلق ئىكەنلىكىنى، پەقەت خەلقنىڭلا ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ ھېمايىسىز، خەلقنىڭ قوللىشىسىز ھەرقانداق

ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ ئىرادىسى، خەلقنىڭ ھۆكۈمرانلىق مۇقەددەس ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىش، خەلقنى بەھۆرمەتلىك قىلىشنىڭ مۇقەررەر ھالدا ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ نادىر مەزمۇنلاردىن ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ خېلى بۇرۇنلا يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانداكى قانۇنۇشۇناسلىق ئىدىيەسىنىڭ جەۋھىرى بولغان دۆلەتنىڭ بارلىق ھوقۇقى خەلقتىن كېلىدۇ، شۇڭا دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى خەلقنە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك، دېگەن ئىدىيەنى تونۇپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

ئۇيغۇر خەلق ماقالـ تەمسىللىرىدە ۋەتەن، خەلق مەدھىيەلەنگەن، ۋەتەننى، خەلقنى سۆيگەنلەرگە، ئۇنى قوغداش، رونىق تاپقۇزۇش ئۈچۈن قان-تەر تۆككەنلەرگە ئاپىرىن ئوقۇلغاندىن باشقا، يەنە ۋەتەن، خەلقنە ئاسىيلىق قىلغانلارغا لەنەت ئوقۇلىدىغان مەزمۇنلارمۇ خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۇردىكى ماقالـ تەمسىللەرمۇ تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇر خەلقنىڭ ۋەتەننى، خەلقنى سۆيۈش توغرىسىدىكى ماقالـ تەمسىللىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. مەسىلەن:

ئۇغرىنى تاشلاپ تالقان يەپتۇ،
يۇرتنى تاشلاپ ئارمان يەپتۇ.
قاچقۇنغا شەپقەت يوق، ئازغۇنغا ھۆرمەت (يوق).
ئەلگە يامانلىق ئەيلىگەننى،
ئارىغا ئالماس ھېچ كىشى.

2. ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە كىشىلىك قەدىر-قىممەت توغرىسىدا

ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە كىشىلىك قەدىر-قىممەت توغرىسىدىكى ماقالـ تەمسىللەر ئۇيغۇر خەلق ماقالـ تەمسىللىرى ئىچىدە بىر قەدەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھالبۇكى، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە كىشىلىك قەدىر-قىممەت قاتارلىقلار قانۇنۇشۇناسلىق نەزەرىيەسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە باشقا قانۇن-قائىدىلىرىنى قوغداپ، كاپالەتلەندۈرۈشكە تىرىشىۋاتقان يادرولۇق مەزمۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھازىرقى زامان قانۇنۇشۇناسلىقىدا نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىۋاتقان پۇقرالارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنىڭ ئاساسلىق نۇقتىسى. ئۇيغۇر خەلق ماقالـ تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن بۇ جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. خەلق ماقالـ تەمسىللىرىدە ئەكس ئەتكەن تۇرلۇك ئىدىيەلەر خەلق ئاممىسىنىڭ ھايات مۇساپىسىنى، دۇنيا قارىشىنى ۋە قىممەت قارىشىنى، شۇنىڭدەك تۇرلۇك پەزىلەت، ئۆرپ-ئادەت، مىجەز-خاراكتېرنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەق-ناھەققە بولغان ئىنكاسى، ئۇمىد-ئارزۇلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، ئۇ بىر مىللەتنىڭ قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش، چۈشۈنىشىنىڭ بىرىنچى قول ماتېرىيالىدۇر.

ئەركىنلىك-تۇرلۇك چۈشەك-ئاساراتىلەردىن ئازات بولۇش دېگەنلىك بولۇپ، ئىنسانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇ كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر داۋامىدا كاپالەتلەندۈرۈلگەن يەكى ئېتىراپ قىلىنغان، ئۆزىنىڭ ئىرادىسى يەكى ئارزۇسى بويىچە ھەرىكەت قىلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا، ئىنسانلارنىڭ ئىجابىي مەخسەتتە ئېلىپ بارغان مەيلى ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ھەرىكەتلىرى بولسۇن، يەكى ئۆزلىرىنىڭ سۇبيېكتىپ دۇنياسىنى ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ھەرىكەتلىرى بولسۇن، ھەممىسى ھامان ئازدۇر-كۆپتۇر مۇشۇ خىل ھوقۇقلىرىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش يەكى تېخىمۇ ياخشى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى مەخسەت

قىلغان بولىدۇ. ئەمگەكچانلىقى، باتۇرلىقى، ئەقىللىقلىقى بىلەن تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۇبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىش يولىدىكى كۈرەشلىرىمۇ ھەرگىز بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەر بۇنىڭ دەللىلىدۇر:

پاقىنىڭ بەختىدىن،
شۇڭقارنىڭ شورلىقى ياخشى.
تۆگىنىڭ قۇيرۇقى بولغۇچە،
خورازنىڭ تاجىسى بول.
ئەركىنلىكتىن ئارتۇق راھەت بولماس.
تار يەردە ئاش يېگۈچە، كەڭ يەردە مۇشت يە.
يارىڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزدە،
ئەركىڭنى ئەل ئارىسىدىن.

ئەركىنلىك ھامان نىسپىي بولىدۇ؛ دۇنيادا ئەزەلدىن مۇئەييەن مۇھىت، مۇئەييەن شەرت-شارائىتتىن ھالقىغان چەكسىز ئەركىنلىك مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەركىنلىكنىڭ توغرىسىدىكى يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردىمۇ بۇنداق ئىدىيە ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئەركىنلىكنىڭ دائىرىسى، دەرىجىسى ھامان مۇئەييەن نۇقتىدىن يەنە بىر نۇقتىغا نىسپەتلەشتۈرۈلگەن؛ بولۇپمۇ ئەركىنلىكنى ئەل ئارىسىدىن ئىزدەشكە تەۋسىيە قىلىنغان ماقال-تەمسىل يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

باراۋەرلىك- ئىنسانلار ئۆچۈن ئېيتقاندا جەمئىيەتتە باراۋەر ئورۇندا تۇرۇش، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. باراۋەرلىك ئۇخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتلار ئاستىدا ئوخشاش بولمىغان مەنالارغا ئىگە بولىدۇ. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1-ئەسىردە كىچىك ئاسىيا رايونىدىكى قۇللار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بايلارمۇ، نامراتلارمۇ بولمىغان، قۇللارمۇ، قۇلدارلارمۇ بولمىغان «قۇياش دۆلتى» بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. جۇڭگونىڭ فىئودالىق جەمئىيىتىدە دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، «بايلىق-نامراتلىقتا بىردەك بولۇش، قەدىرلىك-پېقىرلىقتا باراۋەر بولۇش»قا تارلىق تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، فرانسىيەنىڭ مەشھۇر «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» مۇ باراۋەرلىكنى ئۆزىنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى قىلغان.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان ياشاپ كەلگەن تارىم، ئىلى ۋادىسى ئەزەلدىن كۆپ خىل مەدەنىيەت ئۆزئارا ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە جوغرافىيەلىك ئورۇنغا ئىگە رايون بولۇپ، شەرق-غەرب مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي كۆۋرۈكلۈك رول ئويناغان. بۇ جەريانىدا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىدە چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىلغار تەرەپلىرىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، قانۇن مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يارىتقان. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە كۆپ تەرەپلەردىن ئەكس ئەتكەن باراۋەرلىك ئىدىيەسىنى توغرىسىدىكى تۆۋەندىكى ماقاللار بۇنىڭ تىپىك دەللىللىرىدۇر:

ئۆزۈڭ نېمە يېسەڭ، دوستۇڭغىمۇ شۇنى قوي.
يىتىمنىڭ ئاتىسى بول، غېرىپنىڭ پوتىسى بول.
پاختەكتە بار كۆڭۈل تورغايدا يوقمۇ؟
تونلۇققا كۆپ سۇغۇق، تونسىزغا ئاز سۇغۇق.
باي بولسا بۆلۈپ بەرمەس،
گادداي بولسا ئۆلۈپ بەرمەس.
ھەممە كىشى ئاندىن يالىڭاچ توغۇلغان.
بىر خار بولغان بىر ئېزىز بولماي قالماس.
تىرىككە ئۆي تېپىلار، ئۆلۈككە گۆر.

يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە كىشىلەرگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئىجتىمائىي ئورنى، مال-مۇلۇك ئەھۋالى قاتارلىقلارغا قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلماسلىق، ھەممە ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشىدىن باراۋەر بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت قانۇنىشۇناسلىق ئىدىيەسىنى گەۋدىلەندۈرۈلگەن

بولسا، تۆۋەندىكى ماقال-تەمسىللەردە كىشىلەر ئارا باراۋەر، ئىناق ئۆتۈش، باراۋەر مۇئامىلە قىلىش كېرەكلىكى، كىشىلەر پەقەت ئۆزئارا سەمىمىي، كۆيۈمچان بولغاندىلا ئاندىن جەمئىيەتتە ھەقىقىي ئادىللىقنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقى، كىشىلەرنىڭ تاشقى قىياپىتىگە ئەمەس بەلكى ئەمەلىيىتىگە قاراپ باھا بېرىش كېرەكلىكى تەۋسىيە قىلىنغان:

شاھتەك گاداي بار، گادايدەك شاھ بار.

خوشمۇ-خوش، داڭقاندا گوش.

داستىخان مېھمان بىلەن ئاۋات.

تاپقىنى گۈل كەلتۈرەر،

تاپالمىغنى بىر باش پىياز؛

تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر، تاپالمىغنى چۈجە-خوراز.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە ھاكاۋۇرلۇق قىلىپ غادىيىۋېلىپ، ئەسلىنى ئۇنتۇماسلىق لازىملىقى، باشقىلارغا باراۋەر، ئادىل مۇئامىلە قىلمىغانلارنىڭ ياخشى ئاقىۋىتى كۆرمەيدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن:

قۇش ئاسماندا ئۇچسا، سايىسى يەرگە چۈشەر.

كىشى كىشىنى خار كۆرۈپتۇ،

ئاقىۋەت ئۆزىنى خار كۆرۈپتۇ.

كىشىلىك قەدىر-قىممەتنىڭ ئوخشىمىغان پەللىدە ئوخشاش بولمىغان تەبىرلىرى بولۇشى مۇمكىن. قانۇنشۇناسلىق ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ بىر يادرولۇق ئۇقۇم بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ قەدىمكى رىمدا بارلىققا كەلگەن. بۇ ئۇقۇم بىر ئادەمنىڭ قانۇنىدىكى ھوقۇق-مەجبۇرىيەتنىڭ سۈبيېكتى بولۇش سالاھىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە كىشىلىك قەدىر-قىممەتكە دائىر ماقال- تەمسىللەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مەزمۇنىمۇ ناھايىتى مول. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك قەدىر- قىممەتكە ئەزەلدىن يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەنلىكىنىڭ گەۋدىلىنىشىدۇر. بۇ ھەقتىكى ماقال-تەمسىللەردە ئالدى بىلەن كىشىلىك قەدىر-قىممەتنى ساقلاش، ئونىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىملىقى تەكىتلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئابروينى پۇلغا سېتىۋالغىلى بولماس.

ئىناۋەت ئالتۇندىن قىممەت.

ئۇيات تۇرغان يەردە ئىمان تۇرار.

ئابروينى ئالتۇنغا ئال، جاننى كېيىككە سات.

تىرىك ئىززەتكە تويمايتۇ،

ئۆلۈك دۇئاغا (تويمايتۇ).

قەدىرسىز ياشىغىنىڭدىن،

قەدىرلىك ئۆلگىنىڭ خوپ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە «كىشىلىك قەدىر-قىممەت» سۆزى ئابروي، ئىناۋەت، قەدىر، ھۆرمەت، ئۇيات قاتارلىق ئىبارىلەر ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ئادەتتىكى تىل ئادىتىگە تامامەن ئويغۇن كېلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە كىشىلىك قەدىر-قىممەتنى ساقلاش ۋە ئونىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىملىقى تەكىتلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئابرويىڭنى ياشلىقىڭدىن ساقلا.

چوڭ ئىززەت قىلسا، كىچىك خىزمەت قىلار.

ئاۋۋال ئىززەت، ئاندىن زورلۇق.

ئىززەت قىلساڭ ئىززەت كۆرىسەن،

چاپىناپ يېسەڭ لەززەت كۆرىسەن.

كىشىنىڭ ھۆرمىتى ئۆز قولىدا.

ھۆرمەت قىلساڭ ھۆرمەت كۆرىسەن.

ئادەم ئەتكەنگە تازىم ئەت.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە شەخسنىڭ كىشىلىك قەدىر-قىممىتىنى ئەلگە باغلاپ ساقلاش، ئۆزىنىڭ ئەل ئارىسىدىكى قەدىر- قىممىتىنى يوقۇتۇپ قويۇشىنى ئۆلۈمدىن ئارتۇق بىلىش، قەدىر-قىممەتسىز ئادەمنى ئەل قاتارىدا سانىماسلىقتەك بىرقاتار ئىلغار ئىدىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن:

بۇلبۇل گۈل بار يەردە،

ھۆرمەت دوست بار يەردە.

ئات ئۆلسە ئىگىرى قالار،

ئادەم ئۆلسە نامى(قالار).
ئىزا ـ ئۆلۈمدىن قاتتىق.
ھاقارەتلىك تۇرمۇشتىن،
ساداقەتلىك ئۆلۈم ياخشى.
يامان ئاتاق بىلەن يۇرگەندىن،
ياخشى ئاتاق بىلەن ئۆلگەن ياخشى.
قارنىم ئۇچۇن يىغلىمايمەن،
قەدرىم ئۇچۇن يىغلايمان.
ئەلدە ئابرويۇك بولسا، چۆلدە يۇكۇك قالماس.

كىشىلىك قەدىر ـ قىممەت توغرىسىدىكى ياۋقىرىقى ماقال ـ تەمسىللەردە يەنە قەدىرلەش، ئىززەتلەشلەرنىڭ ئۆزئارا بولىدىغانلىقى، ئۇنداق قىلمىغاندا ئونىڭ خاراكتېرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىدىغانلىقى ئەسكەرتىلىپ، قەدىر ـ قىممەت، ياخشى نام قالدۇرۇشنىڭ ئىلمىي قىممىتى توغرىسىدىكى ئىغار پەلسەپىۋىلىك ئىدىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇلارنى يەنمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

3. پاك ـ دىيانەتلىك ۋە ئادىل بولۇش توغرىسىدا

پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش، ئاچكۆزلۈك ـ نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىق، تۇرلۇك سۆز ـ ھەرىكەت، مۇئامىلىلەردە ئادىل، تەدبىرلىك بولۇش ـ ئىنسانلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىلىك ساپاسىنىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىرىدىن بىرى. ئىنسانلارنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ئاڭلىق ئىدارە قىلىپ، جەمئىيەت تەرتىپى، تۇرمۇش تەرتىپى، ئىشلەپچىقىرىش ـ خىزمەت تەرتىپى قاتارلىقلارنى بەرپا قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيىلىك قورۇلۇشىنى ئۆزلۈكسىز ئالغا سۈرۈشنىڭ ئۆنۈملۈك تەدبىرلىرى. ئىنسانىيەتنىڭ قانۇن ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئىدارە قىلىش ۋاستىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشى، بارغانسېرى ئۇنۇملۈك قوللىنىشى ۋە ئونى ئۆزلۈكسىز تەتقىق قىلىپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىشتىكى مەقستىمۇ دەل مۇشۇ يەردە. ئۇيغۇرلاردا بۇ ھەقتىكى ماقال ـ تەمسىللەرمۇ بىر قەدەر كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، مەزمۇنى ناھايىتى مول.

(1) پاك ـ دىيانەتلىك، ئىنساپلىق بولۇش، مال ـ دۇنياغا بېرىلمەسلىك، نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىق، ھەق ـ ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ مۇئامىلە قىلىش توغرىسىدا. مەسىلەن:

تاپقىنىم پاك، قۇلقىم ساق.
ئاق بولسۇن، پاك بولسۇن.
ھەقنىڭ رېزقى نەق.
ئاز يىغساڭمۇ ھالال يىغ.
گال ـ تۇۋى يوق تاغار.
ئىنساپ ئىماندىن ئۆلۈغ.
ئىنساپنىڭ دىلى ساپ.
ئادەم ئۆلىدۇ، دۇنيا قالىدۇ.
نەپسىگە ئەگەشكەن ئەخمەق،
پالاكەت تېگىدە ياتماق.
ئاز ئېشىم، غوغىسىز بېشىم.
ئۆزنەپسىدىن كەچمىگىچە،
كىشىنى خوش قىلغىلى بولماس.
ئايدا يېگەن توق بولار،
كۈندە يېگەن ئاچ(بولار).
قوساقنىڭ مەيلىچە بولسا،
ئابرويىڭنى قوشۇپ بەر.
ھالاللىقنىڭ يولى بىر، ھاراملىقنىڭ يولى مىڭ.
تولا يېگەن بۆرىنىڭ كۆتى كاۋاك.
قانائەتلىك كىشىنىڭ قارنى توق.
ئۆزى تويمىغانىنىڭ كۆزى تويماس.
يېمەيدىغان ھەسەل بار، يەيدىغان زەھەر (بار).
توخلۇقتىن شوخلۇق چىقار.

تۇرمۇش ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە، تۇرلۇك باشقۇرۇش ـ مۇلازىمەت ئىشلىرىدا پاك بولۇش، ھالال بىلەن ھارامنى، ھەق بىلەن ناھەقنى ئايرىش، نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىق، ئادالىل ئىنسابلىق بولۇش، مال ـ دۇنياغا ئۆزىنى ئۇرماسلىق، كەمتەر ـ قانائەتچان بولۇش، ئاچكۆزلۈك قىلىپ مال ـ دۇنياغا ھەددىدىن ئارتۇق بېرىلىشنىڭ بارلىق ھەشەمەتچىلىك ـ جىنايەت يولىغا كىرىپ

قېلىشنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىش قاتارلىقلار يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە گەۋدىلەندۇرۇلگەن قانۇن ئىدىيەسىنىڭ يارقىن مەزمۇنلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە جەمئىيەتكە ماس كېلىدىغان قانۇن ئىدىيەسى ۋە قانۇن مەدەنىيىتىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئاقىۋىتى توغرىسىدىمۇ ئىلغار پىكىرلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

چاينىماي پىگەن كۆشمەي ئۆلەر.

سېنىڭ نەپسىڭ بالادۇر، ئاخىر ئوتقا سالادۇر.

ئىسراپ قىلىش-خاراپ قىلىش.

ئاخىرى مەن نېمە بولدۇم،

سېسىق كۆلنىڭ سۇيى بولدۇم.

ئېتىڭ ھارسا ئابرويۇڭ كېتەر،

قارنىڭ ئاچسا قەدرىڭ كېتەر.

قارنىم ئوچۇن يىغلىمايمەن،

قەدرىم ئوچۇن يىغلايمەن.

قارنى ياماق ھېيتتا ئۆلەر.

ئىچتىم شاراپ-بولدۇم خاراپ.

(2) ئەمەلدارلارنىڭ پاك- دىيانەتلىك، پەم-پاراسەتلىك، كۆكسى-قارنى كەڭ، سۆز-ھەرىكىتى ئورۇنلۇق بولۇشى توغرىسىدا. ئەلۋەتتە، يۇقىرىدىكى ماقال-تەمسىللەردە ھاكىمىيەت تۇتقۇچىلارغا قويۇلغان ئۆتكۈر تەلەپلەر ئەكس ئەتكەن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە بۇخىلدىكى كىشىلەرنىڭ سۈپىتى، ئەقىل-پاراسىتى، سۆز-ھەرىكىتىگە مۇناسىۋەتلىك تەلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن:

خان قۇزۇق، پۇقرا ئوزۇق.

پادىشاھ ئادىل بولسا، پۇقرا مايىل بولار.

قىلدەك ھوقۇقنىڭ پىلدەك كۆچى بار.

باسقان ئىزىڭنى بىلىپ باس،

ئالدى-ئارقاڭنى كۆرۈپ باس.

ئىش پەم بىلەن، ئىشىك دەم بىلەن.

نادانغا بېرىلگەن مەنسەپ-

كىچىك بالىغا تۇتقۇزۇلغان ئۇستۇرا.

پەمسىز پەلەمپەيدىن يىقىلار.

ئەخمەق ئۇتۇكنىڭ تېشىدىن قاشلار.

ئەقىللىققا گەپ قىلسام ئويلاپ كۆلىدۇ،

نادانغا گەپ قىلسام ئاڭلاپ كۆلىدۇ.

ناننى چايناپ يە، گەپنى ئويلاپ دە.

تازغا مەنسەپ تەگسە، چەللىدە ئات چاپار.

نادانلىق قارانغۇلۇقتىن يامان.

ئاي تۇندە كېرەك، ئەقىل كۇندە (كېرەك).

دانا كىشى كۆپ ئاڭلاپ، ئاز سۆزلەر.

كەلگۈسىنى ئويلاپ ئىش قىل.

كىرىشتىن ئاۋۋال چىقىشنى ئويلا.

ئويلىماي قىلغان ئىشىڭدا،

كۇندە غوغا بېشىڭدا.

تەدبىرىڭ قانداق بولسا،

تەقدىرىڭ شۇنداق بولار.

گەپدان بولغۇچە، ئىشچان بول.

پاك-دىيانەتلىك بولۇش، ھەر ئىشتا پەم-پاراسەتلىك، تەدبىرلىك بولۇش، كۆكسى-قارنى كەڭ، سۆز-ھەرىكىتى ئورۇنلۇق بولۇش-ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەمەلدار-مەنسەپدارلارغا قويۇلغان تەلەپلەرنىڭ بىرى. ئەمەلدارلار ئادىل بولسا خەلقنىڭ ئۇنى ھېمايە قىلىدىغانلىقى، قۇدرەتلىك «پادىشاھ» ئوچۇن ھېمايە قىلىدىغان «خەلق»نىڭ كەم بولسا بولمايدىغانلىقى، ھوقۇقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە ئۇنى تۇغرا تونۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى، نادان، پەم-پاراسەتسىز ئەمەلدارلارنىڭ ئەلگە ھەر بالالارنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقى، شۇڭا، ئەمەل-مەنسەپنى ئەقىللىق، پەم-پاراسەتلىكلەرگە بېرىش كېرەكلىكى، ئۇنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان قانۇن ئىدىيەسى، قانۇن مەدەنىيىتىنىڭ دۇردانىلىرىدۇر. ئەمەلدار-مەنسەپدارلاردا ئالا كۆڭۈللۈك، ئىنساپسىزلىق، ئىچى تارلىق، ئالدىراقسانلىق، ھىيلە-مىكىر، قارامللىق، كۆز بويامچىلىق، نادانلىق، دۆت- ئەخمىقلىق، كالتا پەملىك، بايقاشقا ماھىر بولالماسلىق، يېراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر بولىدىكەن، ئۇنىڭ ھامان ھالاكەت ۋە

مەغلۇبىيەتنىڭ پىلتىسى بولىدىغانلىقى
تەكىتلىنىش ۋە بۇنداق ئىللەتلەرنى قامچىلاش
ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەكس
ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە
تىگىشلىك بولغان يەنە بىر مۇھىم ئىدىيەدۇر.
مەسىلەن:

ئىنساپسىز قۇشۇق سالسا، يەتتە ئوتلاپتۇ.
ئىچى تارنىڭ گۆرى تار.
كەڭ بولساڭ، كەم بولمايسەن.
ئادەمنىڭ تېشىغا قارىماي، ئىچىگە قارا.
ئويلىماي ئىش قىلساڭ، سانىماي تاياق يەيسەن.
توخۇنى كۆلچەككە ھەيدەپتۇ،
ئۆدەكنى قونداققا(ھەيدەپتۇ).
ئۆلگەندىن كېيىن «ياسىن» ئوقۇماق.
لايدىن ياسىغان خام كوزا سۇغا چۈشسە،
ساق چىقماس.
ئەخمەققە ئەمەل تەگسە، قوتانغا زەدۋال تارتار.
چۆچۈرىنى خام ساناپتۇ.
چۈجىنى كۈزدە ساناڭ.
سانىماي سەكسەن دېمە.
سۇنى كۆرمەي ئۆتۈڭ سالما.
ئاتقان يەردە ئوق قالىدۇ،
چىشقان يەردە پوق(قالىدۇ).
ئىتنى چىشلىمەيدۇ، ئاتنى تەپمەيدۇ دېمە.
ھەقىقەت ئېگىلىدۇ، سۇنمايدۇ.
ئادەمنىڭ ئالىسى ئىچىدە،
ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا.
ئاشنىڭ ئالىسى قوساق ئاغرىتار،
كۆڭۈلنىڭ ئالىسى ئادەم ئۆلتۈرەر،
ھىيلىگەردىن تۇخۇم ئالساڭ،
ئىچىدىن سېرىقى چىقماس.
ھىيلىلىك ئىشتا خەيرىلىك يوق.
قاشقا سانىساڭ كۆزگە،
كىشىگە سانىساڭ ئۆزگە.

ئارپا تېرىپ بۇغداي ئالمەن دېمە.
قىڭغىر ئىش قىرىق يىلدىن كېيىنمۇ بىلىنەر.
قۇۋۇلۇقتىن شۇملۇق تۇغلار.
يىراقتا قارىغانىنىڭ كۆزى ئوتكۇر.
قارىماي ئېتىۋەردىم، كاللامغا تەگدى.
ئالدىدا قول قىسىشار، ئارقىدىن تاش ئېتىشار.

(3) ئادىل بولۇش، ئەقىل-ئىدراكلىق بولۇش، غەيرەتخورلۇق، ھاكاۋۇرلۇق، تۆھمەتخورلۇق، خۇشامەتچىلىك قىلماسلىق، كەمتەر-ئېھتىياتچان، كىچىك پېئىل، دۇرۇس، ئېغىر-بېسىق بولۇش توغرىسىدا. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە ئەل ئىچىدە ھۆرمەتلىنىدىغان، غۇرۇر-ۋىجدانى بار ياشايدىغان، ئىززەت-ئابرويلۇق پۇقرالاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەقەللىي شەرتلەر، ئەمەل-مەنسەپ تۇتقۇچىلاردا كەم بولسا بولمايدىغان سۈپەتلەرىنە مۇنداق ئەكس ئەتكەن:

خوشامەتچى بولماي دېسەڭ، تاماگەر بولما.
يولۇاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس،
ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر.
مېۋىلىك دەرەخ ئىگىلىپ تۇرىدۇ،
كىشىلەر ئاڭا تىرەك قويىدۇ؛
مېۋىسىز دەرەخ غادىيىپ تۇرىدۇ،
كىشىلەر ئۇنى پۈتاپ تۇرىدۇ.
مېۋىسىز دەرەخقە كىم باقىدۇ،
مېۋىلىك دەرەخقە ھەركىم قول ئۇزىتىدۇ.
ئۆزەڭدىن يۇقىرىغا قاراپ پىكىر قىل،
ئۆزەڭدىن تۆۋەنگە قاراپ شۇكۇر قىل.
ئاچچىق ئالدىدا يۇرىدۇ، ئەقىل كەينىدە.
پۇل تاپقىچە ئەقىل تاپ.
پۇلۇڭغا ئىشەنگىچە، ئەقلىڭگە ئىشەن.
زەرەك كىشى خۇشامەتنى دوست تۇتماس.
ئۆزىنى سورىغان شەھەرگە سۇلتان،
ئۆزىنى سورىمىغان ئۆتۈككە ئۇلتاق.
ئۆزىنى بىلگەن خار بولماس.
سۇ كەلگىچە تۇغان سال.
بېشىڭغا قىلىچ كەلسىمۇ توغرا سۆزلە.
راستلىقى ئاز كىشىنىڭ دوستلۇقى ئاز.
بىر مىسقال دۆلەتنى كۆتۈرۈش ئۇچۇن،
مىڭ مىسقال تەمكىنلىك كېرەك.
دىمىقى ئۇستۇن ئازگالدا ئۆلەر.

ئېگىلگەنگە ئېگىل، بېشىڭ يەرگە يەتكۈچە؛
غادايغانغا غاداي، بېشىڭ كۆككە يەتكۈچە.
چوڭ بولساڭ، كىچىك بول.
ئۇستۇن بېقىپ تۆكۈرسەڭ،
يېنىپ چۈشەر يۈزۈڭگە.
تۆھمەتخور ئاخىرى تۆھمەت بىلەن ئۆلەر.
تۆھمەت تاش ياردۇ، بايقىمىساڭ باش ياردۇ.
قەست قىلغاننى پەس قىل.
ئېغىر بولغان خېزىر بولار.

(4) پاراڭخورلۇق، ھەسەتخورلۇق قىلماسلىق، لەۋزىدە تۇرۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش توغرىسىدا. قارىغۇلارچە ئىش قىلىش، ئاسانلا ئىشىنىپ كېتىش، پاراڭخورلۇق، ھەسەتخورلۇق، گۇمانخورلۇق ھوقۇقنىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمىنى. ھوقۇق- ئەمەل تۇتقۇچىلار مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشتا، پاك-دىيانەتلىك بولۇشى، ئادىل، پەم- پاراسەتلىك بولۇشى، خادىملارنى تاللاپ ئىشقا قويۇشتا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسدامۇئامىلە قىلىشى، مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى، تەدبىر بەلگىلەشتە سۇبيېكتىپ پەرەزگە ئەمەس، ئوبيېكتىپ پاكىتقا ئەھمىيەت بېرىشى لازىم. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىردە بۇنداق يارقىن ئىدىيەنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقال-تەمسىللەرمۇ ئاز ئەمەس. مەسىلەن:

كۆرگەن ئاڭلىغاننى يېگىپتۇ.
كۆزۈڭ بىلەن كۆردىڭمۇ؟
قۇلاق ئاڭلىغان يالغان.
كۈننى ئېتەك بىلەن ياپقىلى بولماس.
ئەمەلدارنىڭ گېپى ئوق،
ئوق بولمىسا گېلى پوق.
كىشىنىڭ ئېشىنى يېسەڭ، تىلىڭ قىسقرار.
تەرتىپنى سەن تاپمىساڭ، تەرتىپ سېنى تاپىدۇ.
ئۆتىكىڭ تار بولسا،
جاھانىڭ كەڭلىكىنىڭ نېمە پايدىسى.
ئاڭلىغان بىلەن كۆرگەن بىر ئەمەس.
پاكىت ئالدىدا پىل ئۇسۇرۇپتۇ.

بىر ئادەمنى چۈشىنىش ئۇچۇن،
بىرتاغار تۇزنى بىللە يېيىش كېرەك.
ئالدىڭغا ماڭساڭ، كەينىڭگە قارا.

(5) بىلىملىك بولۇش، ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئىشقا قويۇش، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىش. مەسئۇلىيەتچان، ئېھتىياتچان بولۇش، تەنقىد-تەربىيەنى توغرا قوللىنىش توغرىسىدا. ئۇيغۇرخەلق ماقال-تەمسىللىردە باشقۇرغۇچىلار بىلىملىك بولۇش، ئۇلارنى ئىختىساسلىقلاردىن تاللاش، بىلىمگە، ئىختىساسلىقلارغا ھۆرمەت قىلىش، ھەرقانداق ئىشتا مەسئۇلىيەتچان بولۇش، ئېھتىياتچان بولۇش، ناچارلارنى قامچىلاپ، خىزمەت داۋامىدا تەنقىت ۋە تەربىيە ۋاستىسىدىن ئۆنۈملۈك پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇش ھەققىدە بىرقاتار نەسىھەت-تەۋسىيەلەر بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىلمىي قىممىتى ۋە تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ئىنتايىن چوڭقۇر. مەسىلەن:

ئالىم بولساڭ، ئالەم سېنىڭكى.
بىلىملىكنىڭ باھاسى يوق،
بىلىمسىزنىڭ ساپاسى يوق.
نەپسىنىڭ تىزگىنى ئەقىلنىڭ قولىدا.
پۇتۇڭنىڭ توغرىلىقىغا قارىماي،
يۇلۇڭنىڭ توغرىلىقىغا قارا.
بۇلۇمسىزنى بولدۇرالمىدىم،
خۇرجۇن-قاچىسىنى تولدۇرالمىدىم.
ھەق سۆز ئاچچىق بولار.
تاياق تەككىچە بېشىڭنى تارت.
قاتتىق ياغاچنى يۇمشاق قۇرت يەيدۇ.
بىرشاتراق مۇزاي پادىنى بۇلغايدۇ.
گەپ يۇزدە ياخشى، ئۇسسۇل تۇزدە.
توغرا سۆز تۇمۇرنى تېشەر،
يۇمشاق سۆز قېلىنچنى كېسەر.
ئۆتكۈر سۆز- ئاتقان ئوق.
ياخشى ئاتقا قامچا لازىم ئەمەس.
يامانغا يانتاياق بولما.
يامانغا گۆردەمۇ قوشنا بولما.
نەسىھەت ئاچچىق، مېۋىسى تاتلىق.
تەربىيە باشتا قاتتىق بولسا،

ئاخىرى تاتلىق بولار.
ياغاچنى رەندە تۈزىمىدۇ، ئادەمنى تەربىيە.
ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قۇلى كۆيەر.
ئالدىراڭغۇلۇق ئادەم ئۆلتۈرەر.

ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە يەنە يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈرلۈك سۈپەت، تەربىيەلەرنى ھازىرلىمىغان ياكى ئاڭلىمىغانلار قاتتىق تەنقىد قىلىنىش، ئەيىبلىنىش بىلەن بىرگە، بۇخىل كىشىلەرنىڭ ئاقىۋىتىگىمۇ ئېنىق باھالار بېرىلگەن:

ئىلپىتىڭ قاغا بولسا، يېيىشىڭ پوق.
قاچقۇنغا شەپقەت يوق، ئازغۇنغا ھۆرمەت (يوق).
بارچە گۈناھ ئۆزىمدە تۇرۇپ،
قاپ كۆتۈرۈپ نەگە باراي.
غۇجامنىڭ غۇجىسى بار،
چامغۇرنىڭ ئۇۋۇسى بار.
كۆزىنى يۇمغان پوق يەر.
ئەلگە يامانلىق ئەيلىگەننى،
ئاربغا ئالماس ھېچ كىشى.

پايدىلانمىلار

1.«ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى»(1)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1979-يىلى نەشرى.
2. «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى»(2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983-يىلى نەشرى.
3.لىيۇ زوشياڭ:«قانۇن مەدەنىيىتى نەزەرىيەسى»، سودا نەشرىياتى، 1999 -يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 5-136-03 (2012) 1005-5878

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتى توغرىسىدا مۇلاھىزە*

ئالىيە ئىلاخۇن

(شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك كەسپىي تېخنىكا ئىنستىتوتى كۇتۇپخانىسى، سانجى. 831100)

قىسقىچە مەزمۇنى : ماقالىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى، مۇلازىمەت مۇھىتى ۋە ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئانالىز قىلىنىپ، ئوقۇرمەنلەر خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە قارىتا ھەل قىلىش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدۇ.

摘要： 本文分析了少数民族地区高校图书馆的现状、服务环境与读者服务的特点,针对目前读者服务工作中存在的问题,提出了提高读者服务工作质量的对策。。

Abstract: This paper presents current situation, service environment and the quality of reader's service of university's libraries in minority nationality regions. Points out some problems that caused current low-quality situation of reader's service work, and gives some suggestions to solve the problems.

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۇرگە ئايرىش نومۇرى: G25　ماتېرىيال بەلگىسى: A

دۆلىتىمىز كۆپ مىللەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت، دۆلىتىمىزدە ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر كەڭ دائىرىدە ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھالەتتە ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا بەلگىلىك كۆلەمگە ۋە مىللىي خاسلىققا ئىگە بولغان بىر تۈركۈم ئالىي مەكتەپلەر بار. بۇ ئالىي مەكتەپلەر ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرى بىلەن تەمىنلەش، ئۆز رايونىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ۋە قېزىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى رىقابىتىگە لايىق ھەر مىللەت ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەشتەك ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى شۇ رايونىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ ئۆز مەكتىپىنىڭ كۇنىدىلىك ئوقۇتۇش تەتقىقات خىزمەتلىرىنى مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇر ۋە ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە چوقۇم مىللىي خاسلىققا ئىگە جۇغلانمىلارغا ۋە خاس مۇلازىمەت ئۇسۇللىرىغا ئىگە بولۇشتەك ئۆزگىچىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن.

1. مۇلازىمەت مۇھىتى ۋە جۇغلانما قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

1) ئوقۇرمەنلەر توپى مىللىي خاسلىققا ئىگە. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەر شۇ رايوننىڭ ئەڭ ئالىي بىلىم يۇرتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى مەزكۇر رايونىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان بولىدۇ. مەكتەپتىكى بۇ ئالاھىدىلىك تەبىئىي ھالدا مەزكۇر مەكتەپ كۇتۇپخانىسىدىكى ئوقۇرمەنلەر توپىدا مىللىي خاسلىقنى شەكىللەندۈرگەن.

2) ئوقۇرمەنلەر توپى بىر قەدەر مۇقىم بولىدۇ. ئادەتتە، ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدا ئوقۇرمەنلەر ئاساسەن

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 12- ئاينىڭ 7-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: ئالىيە ئىلاخۇن(1973-يىلى 7- ئايدا تۇغۇلغان)، كىتاب باشقۇرغۇچى، كۇتۇپخانا خىزمىتى ۋە مەسلىھەت بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەكتەپتىكى رەھبەرلەر، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، خىزمەتچىلەر ۋە جەمئىيەتتىكى قىسمەن ئوقۇرمەنلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئوقۇرمەنلەر تورىي ئاممىۋى كۇتۇپخانىلارغا قارىغاندا بىر قەدەر مۇقىم ۋە تۇراقلىق بولىدۇ.

3) ئوقۇرمەنلەرنىڭ كۇتۇپخانىغا بولغان ئېھتىياجى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مۇھىم فۇنكسىيەلىك ئورۇن. ئادەتتە ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى پىلان بويىچە باسقۇچلۇق ۋە قاتلاملۇ قاتلام ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئوخشىمىغان باسقۇچتا ئوقۇرمەنلەرنىڭ كىتاب ماتېرىياللارغا بولغان ئېھتىياجىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ كىتاب ماتېرىيال كىرگۈزۈش پىلانى چوقۇم مەكتەپنىڭ ئومۇمىي خىزمەت پىلانىنى چىقىش قىلغان بولۇشى كېرەك.

4) جۇغلانمىلىرى ھەم ئاممىباپلىقا ھەم يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى ئۆز مەكتىپىنىڭ كەسىپ ۋە تەتقىقات تۈرلىرىگە، مائارىپ ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ساھەلىرىگە ئالاقىدار كىتابلارنى، ئوقۇرمەنلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىدىغان ئونۇۋېرسال ئوقۇشلۇقلارنى سېتىۋېلىپ جۇغلانمىنى تولۇقلىغاندىن باشقا يەنە، ئۆز رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چىقىش قىلغان ھالدا شۇ رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل يېزىقىدىكى كىتاب ماتېرىياللارنى ۋە ئۆز رايونىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدىغان ھۆججەتلەرنى جۇغلايدۇ ھەمدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىغا سۇنىدۇ.

2. نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ۋە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى يېقىنقى يىللاردىن بېرى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ، مەيلى مۇلازىمەت سۈپىتى جەھەتتە بولسۇن مەيلى جۇغلانما مىقدارى ۋە جۇغلانما سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە بولسۇن ئاز بولمىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزى مەسىلىلەر مەۋجۇت.

1) كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ كەسىپىي ساپاسى تەلەپكە لايىق ئەمەس. كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ كەسىپىي ساپاسى ۋە خىزمەت پوزىتسىيەسى مۇلازىمەت سۈپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى. ئەمما ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانا خادىملىرىدا كەسىپىي بىلىملەر يېتەرلىك بولماسلىق، ئىلغار باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە ئىلغار مۇلازىمەت ئۇسۇللىرى ئۇستىدە ئىزدىنىش ياكى قوبۇل قىلىش ئاستا بولۇش، كومپىيوتېر بىلىملىرىگە خام بولۇش، تىل جەھەتتە قىينىلىش، مۇلازىمەت ئېڭى تۆۋەن بولۇشتەك يېتەرسىزلىكلەر مەۋجۇت بولۇپ، قىسمەن ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدا مۇلازىمەت خىزمىتى بىرقەدەر پاسسىپ ھالەتتە تۇرماقتا.

2) سېلىنما كەمچىل. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدا سېلىنمىنىڭ كەمچىل بولۇشى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان ئەھۋال. سېلىنمىنىڭ كەمچىللىكى تۈپەيلىدىن، كۇتۇپخانا قورۇلۇشىنى يېڭىلاش، مۇكەممەللەشتۈرۈش، كۇتۇپخانىدا كەڭ، ئازادە، مۇھىت ھازىرلاش، ئەسلىھە، قورال، ئۇسكۇنىلەرنى سەرخىللاشتۇرۇش، كۇتۇپخانىنى تورلاشتۇرۇش، ئۇچۇرلاشتۇرۇش، سېفىرلاشتۇرۇش، جۇغلانمىنى كۆپەيتىش قاتارلىق خىزمەتلەر ۋاقتىدا ئىشلەنمەي كۇتۇپخانىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ئاقساتسا، ساقلىنىۋاتقان كىتاب ماتېرىياللارنىڭ كونا ھەم ئاز بولۇشى، بىلىم دائىرىسىنىڭ تار، يېڭىلىنىشىنىڭ ئاستا بولۇشى ئوقۇرمەنلەرنىڭ كىتاب - ماتېرىياللارغا نىسبەتەن كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان تەلەپ ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالماي، مۇلازىمەت سۈپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

3) ئىختىساس ئىگىلىرىنى تۇتۇپ قېلىش تەس. ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىختىساس ئىگىلىرىنى تۇتۇپ قالالماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. كۇتۇپخانا

خىزمىتى مۇرەككەپ ھەم جاپالىق خىزمەت، كۇتۇپخانا خىزمەتچىلىرىگە نىسبەتەن ۋاقتىدا ئىشتىن چۈشۈش، ھېيت ـ بايرام ۋە ئادەتتىكى ئارام كۈنلىرىدە نورمال دەم ئېلىش دېگەنلەر ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانا خىزمەتچىلىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق. لېكىن بۇ جاپاكەشلەرنىڭ مىننەتسىز ئەجرى دائىم باشقىلارنىڭ قوللىشىغا، ئىتتىراپ قىلىشىغا ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولالمايدۇ. ھەتتا بەزىدە قەسەمەن كەمىستىشلەرگىمۇ ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇنى كۆپچىلىكنىڭ كۇتۇپخانا خىزمىتىگە بولغان خاتا تونۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يۇقىرىقىدەك ئوبيېكتىپ سەۋەبلەر ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىغا ئوقۇش تارىخى ئۇزۇن (ئاسپىرانتلار، دوكتورلار دېگەندەك)، ئۆزى ئىقتىدارلىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئېلىپ كىرىش تەس بولۇش، كۇتۇپخانا ئۆزى ئۇزۇن يىل تەرىبىلىگەن كەسىپچانلىقى كۈچلۈك، ئىقتىدارلىق، مەسئۇلىيەتچان خىزمەتچىلەرنى تۇتۇپ قالالماسلىق (بۇنداقلار باشقا ساھەلەردىن تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلىش پۇرسىتى ئىزدەيدۇ ياكى مەكتەپ تەرىپىدىن ئىختىساسلىقلارغا تېخىمۇ ئىھتىياجلىق بۆلۈملەرگە يۆتكەپ ئىشلىتىلىدۇ) تەك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كۇتۇپخانا خىزمەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم جەھەتتە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

4) باشقۇرۇش ئەندىزىسى قاتمال. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى قەسەمەن ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدا جۇغلاشقا ئەھمىيەت بېرىپ، جۇغلانمىلارنىڭ ئىشلىنىشچانلىقىغا سەل قاراشتەك يېتەرسىزلىكلەر مەۋجۇت. بۇ باشقۇرۇش ئەندىزىسىنىڭ قاتمالللىششىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

3. مۇلازىمەت خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشتىكى تەدبىرلەر

1) كۇتۇپخانىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنى توغرا تونۇش كېرەك. كۇتۇپخانا بىر خىل ئۇنىۋېرسال مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەلۇم رايون ۋە دۆلەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئاساسىي ئىقتىدارىدىن قارىغاندا ھەرقانداق بىر تۈردىكى كۇتۇپخانا ناھايىتى ئېنىق ھالدا كىتاب ـ ماتېرىياللارنى يىغىش ۋە پايدىلانىدۇرۇش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بىر فۇنكسىيەلىك ئورۇن. ئۇنىڭ رولى كىتاب ـ ماتېرىيال جۇغلاشلا ئەمەس، بەلكى كەڭ ئوقۇرمەنلەرنى ئۆزىدىكى جۇغلانمىلاردىن پايدىلاندۇرۇش، بىلىم ئۇچۇر تارقىتىشتۇر. ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەردىن باشقا يەنە ئۆزىگە خاس مۇلازىمەت مۇھىتى، مىللىيلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە جۇغلانمىلىرى بىلەن تېخىمۇ مۇھىم رول ۋە ۋەزىپىلەرگە ئىگە. شۇڭا كۇتۇپخانىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ۋە ئىجتىمائىي رولىنى توغرا تونۇش، ئوقۇرمەنلەر خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئالدىنقى شەرتى.

2) باشقۇرۇش ئەندىزىلىرىنى يېڭىلاش كېرەك. ئېنىقكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا مىللىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، دىنىي ئېتىقاد ئالاھىدىلىكى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بولىدۇ، شۇڭا بۇ رايوندىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى باشقۇرۇش جەھەتتە قاتمال ھالدا چوڭ رامكىغا ئېسىلۋالماي چوقۇم ئۆز جايىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى چىقىش قىلىپ، دۆلەتنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ياخشى ئىگىلەپ، كۇتۇپخانا باشقۇرۇش ئەندىزىسىنى يېڭىلاپ ۋە بېيىتىپ، كۇتۇپخانىنى ئىلمىي باشقۇرۇش يولىغا سېلىشى كېرەك.

3) ئۆزگىچە مۇلازىمەت ئەندىزىسى يارىتىش كېرەك. ئالدى بىلەن مەزكۇر رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ تەتقىقات نىشانىنى ئىگىلەپ، ئىھتىياجغا ئاساسەن، يەرلىك ھۆججەت- ماتېرىياللارنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەخسۇس ماتېرىيال بۆلۈمى قۇرۇپ، پايدىلانغۇچىلار ئۇچۇن قولاي شارائىت يارىتىپ بېرىش كېرەك. ئاندىن، كۇتۇپخانا تۇرىدىن مەخسۇس سەھىپە ئېچىپ، يەرلىك ھۆججەتلەر مەخسۇس ساندانى قۇرۇپ، ھۆججەتلەرنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۇچۇن تېخىمۇ تىرىشىپ ئىزدىنىش كېرەك.

4) مۇلازىمەت سۈپىتىنى ۋە خادىملارنىڭ كەسپىي ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. كۇتۇپخانا بىلىم، ئۇچۇر ۋە مۇلازىمەت بىر گەۋدە قىلىنغان مەدەنىيەت

ئاپپاراتى. مۇلازىمەت سۈپىتىنىڭ ياخشى-يامان بولۇشى بۇ ئاپپاراتنىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشتىكى ئاچقۇچ. پەقەت يۇقىرى سۈپەتلىك كەسپىي قوشۇن بولغاندىلا، ئاندىن ئوقۇرمەنلەرنى يۇقىرى سۈپەتلىك مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ. شۇڭا، كۇتۇپخانا خادىملىرىنىڭ كەسپىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش خىزمىتىگە جىددىي ئەھمىيەت بېرىپ، كۇتۇپخانىدا ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئۇزلۇكسىز كۆپەيتىش بىلەن بىرگە مۇلازىمەت سۈپىتىنمۇ ماس قەدەمدە يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك.

5)ئۇچۇر بايلىقىدىن پايدىلىنىپ كۇتۇپخانىنىڭ رەقەملىشىش قۇرۇلۇشىنى ئەملگە ئاشۇرۇش كېرەك. نۆۋەتتە، مەملىكىتىمىز مىقياسىدا كومپيۇتېر تېخنىكىسىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى ئارقا - ئارقىدىن رەقەملىك كۇتۇپخانا قۇرۇپ زامانىۋىلىشىش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرماقتا. لېكىن ئازسانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىدا سېلىنما كەمچىل بولغانلىقتىن زامانىۋىلىشىش قەدىمى بىر قەدەر ئاستا بولۇاتىدۇ. رەقەملىك كۇتۇپخانىنى ئەنئەنىۋى كۇتۇپخانىنىڭ ئورنىغا دەسستىش دەۋرىنىڭ ئېھتىياجى بولۇپلا قالماي يەنە ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەقەززاسى، ئەنئەنىۋى كۇتۇپخانا بىلەن رەقەملىك كۇتۇپخانىنى تېخنىكا جەھەتتىن بىرلەشتۇرۇش بولسا زامانىۋى كۇتۇپخانا تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي يۆنۈلۈشى. ئۇچۇر بايلىقى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ رەقەملىشىش قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا يېتەرلىك سېلىنما بولغاندىن سىرت، مول ئۇچۇر بايلىقى كېرەك. ئۇچۇر بايلىقى مول بولمىسا رەقەملىك كۇتۇپخانا قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا رەقەملىشىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئۇچۇر بايلىقى جۇغلاش خىزمىتىنى پۈختا ئىشلەش كېرەك. بۇنىڭدا كۇتۇپخانىدا ئەسلي بار بولغان جۇغلانما بايلىقنى رەقەملەشتۇرۇش خىزمىتى بىلەن رەقەملەشكەن ئۇچۇر بايلىقلىرىنى جۇغلاش، ساقلاش ۋە تەمىنلەش خىزمىتىنى ۋاينغا يەتكۈزۈپ ئىشلەش كېرەك. ئەسلي بار بولغان جۇغلانما بايلىقنى رەقەملەشتۇرۇش دېگىنىمىز — بىر تەرەپتىن كۇتۇپخانىدىكى جۇغلانمىلارنى رەتلەپ رەقەملەشتۇرۇپ سانلىق ئامبار قۇرۇشنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ مەكتەپ ئاچقان كەسپىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، تەتقىقات يۆنۈلۈشى ۋە كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات نىشانىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە سانلىق ئامبار قۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مۇناسىۋەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ۋە ئىلمىي ژۇرناللارنى رەقەملەشتۇرۇپ، تورلاشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچى — ئوقۇغۇچىلارنى تور ئارقىلىق ماتېرىيال كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. رەقەملەشكەن ئىجتىمائىي ئۇچۇر بايلىقلىرىنى جۇغلاش ساقلاش، تەمىنلەش خىزمىتى دېگىنىمىز — ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى تور بايلىقىدىن پايدىلىنىپ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك رەقەملەشكەن ئىجتىمائىي ئۇچۇر بايلىقلىرىنى جەملەپ، سەرخىللىرىنى تاللاپ، ئىخچاملاپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچى — ئوقۇغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇش خىزمىتىنى كۆرسىتىدۇ.

6) مۇلازىمەت مەزمۇنىنى بېيىتىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ھازىرقى زامان ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى ۋە ئوقۇرمەنلەر كۇتۇپخانا خادىملىرىدىن ئاكتىپ مۇلازىمەتنى تەلەپ قىلىدۇ. ئاددىغىنا كىتاب ئارىيەت بېرىش، ئىشكىنى ئېچىپ قويۇپ ئوقۇرمەن كۇتۇپ ئولتۇرۇش بىلەن ئەلا مۇلازىمەتتىن ئېغىز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، مۇلازىمەت مەزمۇنىنى بېيىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مەسىلەن : ئوقۇرمەنلەر ئۇچۇن ھەر خىل تېمىلاردا پات - پات لېكسىيە ئورۇنلاشتۇرۇش، يېڭى كىتابلارنى ۋاقتىدا تەشۋىق قىلىش، ھەر يىلى يېڭى كەلگەن ئوقۇغۇچىلارغا ئېكسكۇرسىيە ئورۇنلاشتۇرۇش، كۇتۇپخانا ئۇچۇن مەخسۇس تور بېتى ئېچىپ، كاتالوگلارنى تور بەتكە چىقىرىپ ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىنلەش، كۇتۇپخانىنىڭ قائىدە تۈزۈملىرى، يېڭىلىقلار، ھەرقايسى كەسپىتكى

ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۇتۇپخانىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ۋاقتى ۋاقتىدا تورغا چىقىرىپ ئوقۇرمەنلەرنى كۇتۇپخانىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بىلەن تونۇشتۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق تېخىمۇ جانلىق ھەم قىزغىن مۇلازىمەت مۇھىتى يارىتىش، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىنى مول بىلىم ئۇچۇرلىرى بىلەن تەمىنلەپلا قالماي يەنە ئوقۇرمەنلەر ئۇچۇن تېخىمۇ ئەلا مۇلازىمەت قىلىش كېرەك. ئومۇمەن، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرى ئۆز رايونىدىكى يەرلىك ئالاھىدىلىكتىن ۋە مۇلازىمەت مۇھىتىدىكى ئەۋزەللىكلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، يەرلىك ئەسەرلەرنى قېزىپ، رەتلەپ ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا سۇنۇپ، زامانىۋىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، خادىملارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى مۇكەممەللەشتۇرۇپ، مۇلازىمەت مۇھىتىنى ياخشىلاپ، مەزمۇننى بېيىتقاندىلا، مۇلازىمەت سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ھەقىقىي ئىجتىمائىي قىممەت يارىتالايدۇ.

پايدىلانمىلار

1. گاۋ تەيفېڭ :«ئالىي مەكتەپ كۇتۇپخانىلىرىنىڭ ئوقۇرمەنلەر مۇلازىمەت خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ھەل قىلىش تەدبىرلىرى »، جۇڭگو مائارىپ تەتقىقات مۇنبىرى ژۇرنىلى، 2009- يىللىق 9- سان.

2. شى يەن: «ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى كۇتۇپخانىلارنىڭ ھۇججەت قۇرۇلۇشى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، ئىچكى موڭغۇل كۇتۇپخانىچىلىقى ژۇرنىلى، 2009 -يىللىق 3-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Vol.33, Iss.3 (Total:131) Sep2012

Contents

Mahmud al-Kashgari and Contact Linguistics.....Ömer Dawut (1)

The Ancient Cities in "Compendium of the Turkic Dialects" .....*Alimjan Mehsut, Adile Alimjan* (11)

Culture and Nationality.....*Exmet Seydulla* (17)

The Thought of Harmonious and Its Practical Significance in "Happiness and Wisdom".....

.....*Memet Mollamet* (27)

Efficient Public Supplement and Its Role to Rural Areas ..... *Helpidin Musahip* (36)

The Role of Social Adaptability to Students' Career..... .....*Büwejer Mijit* (42)

A Discussion on Interpersonal Conflicts of College Students..... ....*Abdukérim Tohtasün* (48)

An Analysis to the Phonetic Changes in Modern Uyghur Languages and Its Dialects --- From the Reference of "Compendium of the Turkic Dialects" .....*Muhebbet Khasim* (52)

A Comparative Study on Similarities and Differences of Measure Words in Uyghur and Chinese...

.....*Mevlude Ekrem* (74)

An Analysis of the Cultural Characteristics of Human Body Idioms, Expressions, Phrases and Proverbs in Uyghur .....*Türghunjan Islam* (78)

A Brief Introduction to the Kumul Muqam..... .....*Ismet Khasim* (82)

A Survey on Uyghur Folk Artists .....*Zumret Gappar* (94)

A Discussion of Uyghur Literature.---- from the Reader's Point of View

Culture and Nationality..... *Gulnar Obul, Meriyemgül Tursün* (103)

Elshir Nawai's "Gathering of Masters" and Pseudonym..... *Ekber Qadir* (110)

Literary Criticism in Elshir Nawai's "Mahbubul Kulub"..... *Aygül Abduréhim* (115)

A Discussion of Postmodernist Literature and Its Main Features ..... *Atikem Mamut* (120)

An Analysis of Culture of Law in Uyghur Proverbs .....*Tursunniyaz Savur* (126)

A Discussion about The Library Reader's Service Work in The Minority Nationality Regions.....*Aliye Elahun* (136)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философи и общественной науки на уйгурсом языке)

№.3.2012г (Общий: № 131)

Содержание

Махмуд Кашгари и контактное языкознание..... Умарь Давут

Древние города, описанные в «Словаре тюрских наречий» .....

.....Алимджан Махсут, Адила Алимджан

Культура и её национальность ..... Ахмад Сайдулла

Идея строения гармонического общества и её реальное значение в произведении «Кутадгубелик»…….....……..... Мамат Молламат

Роль предоставления общественных продуктов в сельскохозяйственные районы СУАР ..... Хэлпидин Мусаиф

Воспитание способности у студентов к применению в обществе — основа в пути работоустройства.....Буважэр Мижит

Конфликты, возникающие у студентов в общении ..... Абдукэрим Тохтасун

Изучение фонетических изменений в уйгурском диалекте на основе теории в «Словаретюрских наречий» ..... Мухаббат Касым

Сходство и разница в счётных словах в китайском и уйгурском языках..... Мавлюда Акрэм

Культурное значение пословиц, устойчивых выражений и фразиологизмов в уйгурскомязыке, обозначающих человеческие органы..... Тургунджан Ислам

Краткий обзор о Кумульском мукаме ..... Исмат Касым

Изучение уйгурских народных сказителей ..... Зумрат Гаппар

Изучение уйгурской литературы с точки зрения читателей.....

.....Гульнарь Обуль, Марйамгуль Турсун

«Встреча героев» Альшира Наваи и литературный псевдоним..... Акбар Кадырь

Критические мнения Наваи в произведении «Замок Любви» …….. Айгуль Абдурэхим

Литература постмодернизма и её особенности…….....…….. Атикам Мамут

Выражение мысли и культуры закона в уйгурских народных пословицах.....

..... Турсуннияз Савурь

Обслуживание в библиотеках вузов в малонациональных районах…….....…….. Алия Елахун

پروفېسسور ئابلىمىت ئەھەت

阿布里米提·艾海提教授

ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ، ئۇيغۇر، 1954 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاۋات ناھىيەسىدە تۇغۇلغان. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى، ماگىستىرانت يېتەكچىسى.

ئابلىمىت ئەھەت 1960 ـ يىلىدىن 1969 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە ئاۋات ناھىيەلىك 1 ـ باشلانغۇچ ۋە 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1971 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە، ئاۋات بازار دېھقانچىلىق مەيدانىدا قايتا تەربىيە ئالغان. 1971 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1978 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە بېشرىق يېزىسىدا ئوقۇتقۇچى ۋە كاتىپ بولغان. 1978 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 1982 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكۇلتېتىدا ئوقۇغان. 1982 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلمەكتە. ئۇ 1991 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتۇش باشقارمىسىنىڭ ئوقۇتۇش بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن. 1994 ـ يىلى دوتسېنت بولۇپ باھالانغان. 2001 ـ يىلى ماگىستىرانت يېتەكچىسى سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، ھازىرغا قەدەر جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت تىل ـ ئەدەبىيات كەسپى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى بويىچە توققۇز قارار، جەمئىي 19 نەپەر ئاسپىرانت يېتەكلىگەن.

پروفېسسور ئابلىمىت ئەھەت 30 يىللىق ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقات خىزمەتلىرى جەريانىدا تولۇق كۇرس، ماگىستىر ۋە دوكتور ئوقۇغۇچىلارغا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «ئۇيغۇر تىل تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر يېزىقلىرى تەتقىقاتى»، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى»، «چاغاتايچە قوليازمىلار تەتقىقاتى»، «چاغاتاي تىل گرامماتىكىسى»، «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، «ئۇيغۇر فولكلورى ۋە مەدەنىيىتى» قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەن. ئۇ ئىزچىل ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن سىرت، تېرىشىپ ئۆگىنىپ، ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن: ئۇ يازغان، تۈزگەن ۋە نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» 1991 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر تەتقىقات تۈرى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «چاغاتاي تىلى» ناملىق دەرسلىك 1992 ـ يىلى مۇنەۋۋەر دەرسلىك مۇكاپاتىغا، «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى» 2003 ـ يىلى مۇنەۋۋەر تەتقىقات تۈرى بويىچە 3 ـ دەرىجىلىك ئەسەر مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي»، «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە قۇتادغۇ بىلىك»، «مەھمۇد كاشغەرىي ۋە تۈركىي تىللار دىۋانى»، «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، «ئەخلاق دەستۇرى»، «ئىسكەندەرنامە»، «مەنتىقۇت ـ تەير»، «ئەخلاقۇل ـ مۇھسىنىن»، «كىتابى ئابدۇللاھ»، «سىددىقنامە» قاتارلىق 20 پارچىدىن ئارتۇق كىتابى ھەر قايسى نەشرىياتلاردا نەشر قىلىنغان، 50 پارچىدىن ئارتۇق ماقالىسى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە نوپۇزلۇق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان.

ئابلىمىت ئەھەت يەنە 1999 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ياردەمدىكى ئىككى تۈرگە بېتەكچىلىك قىلىپ تامامىلىدى. دۆلەت دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرىدىن ئىككىگە، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەتقىقات تۈرىدىن بىرگە قاتناشتى. ئۇ ھازىر دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ياردەمدىكى ئالاھىدە تۈرنىڭ بىرى بولغان «شىنجاڭ ئاقسۇ رايونى تەۋەلىكىدىكى چاغاتايچە ۋەسىقلەر ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق تەتقىقات تۈرىنى ئىشلىمەكتە.

ئابلىمىت ئەھەت جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو تۈرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار كېڭەش ئەزاسى، «شىنجاڭ مەدەنىيەت خەزىنىسى»نى نەشر قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى مۇتەخەسسىسلەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى.

新疆大学学报
Journal of Xinjiang University
哲学社会科学维吾尔文版
季刊（1980年创刊）
第33卷 第三期 2012年9月1日出版

主管·主办：新疆大学（乌鲁木齐胜利路14号）
主　　编：阿布里克木·亚森
编辑出版：新疆大学学报编辑部
印　　刷：乌鲁木齐光大印刷厂
邮政编码：830046
电　　话：0991-8582927
电子邮箱：xju13@xju.edu.cn
国内发行：全国各地邮政局
国外发行：中国国际图书贸易总公司（北京399信箱）
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN65-1034/G4-W
国内代号：58-13
国外代号：5798（QR）
定　　价：6.00元

ISSN 1005-5878
13>
9 771005 587001

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى
(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسسللىك ژۇرنال (1980 ـ يىلى چقىشقا باشلىغان)
2012 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (33 ـ يىللىق 3 ـ سان)

باشقۇرغۇچى، مەسئۇل ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
باش مۇھەررىر: ئابلىكىم ياسىن
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىراتى نەشر قىلدى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھرى غالىبىيەت يولى 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830046 تېلېفون: 0991 ـ 8582927
ئېلخەت ئادرېسى: xju13@xju.edu.cn
باسقۇچى: ئۈرۈمچى گۈاڭدا باسما مەركىزى
مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرى تارقىتىدۇ
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى خەلقئارا تارقىتىدۇ
(بېيجىڭ 399 ـ خەت سانduقى)
خەلقئارالىق ئۆلچەم نومۇرى: ISSN 1005 ـ 5878
مەملىكەتتە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65 ـ 1034/G4 ـ W
خەلقئارالىق ۋاكالەت نومۇرى: 5798(QR)
مەملىكەت ئىچىدىكى ۋاكالەت نومۇرى: 13 ـ 58
باھاسى : 6 يۈەن